

1 4

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

УКРАЇНСЬКОМУ
КОЗАЦТВУ
500 РОКІВ

5'91

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук В. М. Волковинський,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художн
Технічн
Корект

Здано
Формат
друк. з
15,44. 7

Київськ
Київ 4.

УКРАИ

май. 1957. Інститут політичних історії України АН УРСР, Інститут політичних історических досліджень. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесечно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Ренина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (362)

ТРАВЕНЬ 1991

КИІВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. 3

Новий погляд на проблему

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки XX ст.) (Продовження) 17

Маловідомі сторінки історії

Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри 29

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 38

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) (Продовження) 50

Методологія та методика історичних досліджень

✓Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті 61

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво 73

ІНТЕРВ'Ю

Рудич Ф. М. Інститут політичних досліджень: проблеми та перспективи 79

ПОВІДОМЛЕННЯ

Українці за рубіжем

Віднянський С. В., Сюсько І. М. (Ужгород). Русини-українці в Чехословаччині: процес національного самоусвідомлення 86

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Сас П. М. Історик українського козацтва О. Рігельман 96

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Про перші дні Великої Вітчизняної війни 109
 Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.) 121
 Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Перший український історико-політичний трактат 129
 Пересторога Україні 133

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Яковлева Т. Г. (Ленінград). Загибель Івана Богуна 139

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (Продовження) 143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шевчук В. П. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Теми дисертацій і монографій 157

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

В. Г. Сарбей (Київ)

Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст.

Ця стаття написана на основі двох параграфів «Становлення української нації» та «Український національний рух» науково-популярного нарису, підготовленого колективом наукових співробітників Інституту історії України АН УРСР.

Тісно пов'язаний з поступовим розвитком капіталістичних відносин ще до утвердження капіталістичного соціально-економічного ладу процес становлення і консолідації української нації на етнічній основі існуючої чи не з часів Київської Русі української народності значно прискорився в результаті буржуазної революції 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях, загарбаних Австро-Угорською монархією в другій половині XVIII ст., та буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. на більшій частині України, що потрапила в XVII—XVIII ст. під владу наймогутнішої східноєвропейської держави, яка спочатку називалася Московським царством, а згодом — Російською імперією. Саме ця, більша, частина українських земель, відома під назвою Наддніпрянської України, яка сформувалася в основному на базі чотирьох великих історико-географічних регіонів — Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини і Степу (Новоросії), становила компактну територіальну цілісність, без якої не могли існувати ні українська народність, ні тим більше українська нація, відіграла визначальну роль у процесі становлення та консолідації останньої. Адже свій природний центр вбачало у Наддніпрянській Україні й відокремлене від неї державним кордоном українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

В процесі утвердження капіталістичних відносин у народному господарстві України і налагодженні мовного порозуміння між усіма українцями, де б вони не мешкали: на просторах від Воронежа і Луганська — на сході до Львівщини і Волині — на заході, від Запоріжжя і Одеси — на півдні до Сумщини і Брянщини — на півночі, посилювалася об'єктивна тенденція до возз'єднання всіх українських земель, розмежованих державними кордонами монархій Романових і Габсбургів, в соборну, суверенну національну державу. Єдиний територіальний комплекс возз'єднаних споконвічних українських земель мав стати матеріальною першоосновою становлення і консолідації української нації. На рубежі XIX—XX ст. він становив близько 850 тис. км², з яких ⁹/₁₀ припадало на українські землі під владою Російської імперії і лише десята частина перебувала під владою Австро-Угорської імперії¹.

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися зростанням кількості населення України на всій її території. Причи-

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.— С. 6.

му цей процес відбувався як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення великих мас вільнонайманих робітників з різних губерній Європейської Росії. З 1863 до 1897 р. населення України під владою Російської імперії збільшилося з 13,4 млн. до 23,4 млн. чол.² З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. з 3,9 млн. до 5,9 млн. зроста й чисельність жителів західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії³. $\frac{3}{4}$ з них становили українці, незважаючи на те, що за цей же період кілька їх сотень тисяч емігрувало в пошуках роботи до США, Канади, Бразилії та Аргентини і що продовжувала зростати заохочувана урядом польська, німецька, румунська та малярська колонізація цих земель.

Більше того, надаючи всілякі соціально-економічні й політичні привілеї та пільги прибулим з сусідніх земель, уряд Австро-Угорщини діяв цілеспрямовано згідно з давнім колонізаторським правилом «розділяй і володарюй». Внаслідок цього створювалася експлуататорська правляча еліта не тільки з представників найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької за мовою) нації, а й з північних експлуататорських верств: поляків — у Східній Галичині, румунів — у Північній Буковині і угорців — на Закарпатті. Цьому гальмівному чиннику становлення і консолідації української нації об'єктивно протистояло щорічне стихійне відхідництво на заробітки до Російської імперії (з наступним поверненням до рідних домівок) тисяч і тисяч трудящих західноукраїнських земель. Воно зближувало цих заробітчан та членів їхніх родин з населенням Наддніпрянської України. Отже, почуття етнічної спільності всього українського народу зростали і зміцнювалися у свідомості широких мас українців по обидва боки російсько-австрійського державного кордону.

Що ж до промислового пролетаріату, то його частка серед трудящих мас західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії була незначною. Загалом питома вага працюючих на промислових підприємствах тут не перевищувала 8—10% всього населення. Колоніальний напрямок розвитку промисловості, відсутність її металобробних галузей зумовили наявність стабільної резервної армії подених робітників, яких лише в Галичині наприкінці XIX ст. налічувалося майже 1400 тис. чол., а на Закарпатті до 60% робочої сили не забезпечувалося роботою на місці. Відстала промисловість була спроможною надати робочі місця тільки частині селян західноукраїнських земель. «Весь цей край,— зазначалося в узагальнюючому науковому нарисі «Украинцы», опублікованому М. С. Грушевським 1910 р.,— є, по суті, постачальником найпервіснішої сировини — зерна, худоби і лісу — для промислових областей Заходу і залишається у цьому становищі не лише в силу нестачі економічних і культурних засобів, але й завдяки конкуренції західних провінцій з їхньою розвинутою промисловістю, яка користується покровительством держави і прагне штучно утримати східні, землеробські провінції у ролі пасивних ринків Hinterland'a»⁴.

Натомість на Наддніпрянській Україні завдяки бурхливому пореформеному промислому розвитку робітничий клас виріс у могутню соціальну силу. Особливістю його формування тут було поповнення лав не тільки за рахунок місцевого, а й прийшлого (здебільшого з російських губерній) пролетаризованого населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р., з 1,5 млн. робітників України понад

² История Украинской ССР : Краткий очерк.— К., 1982.— С. 187.

³ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. — Львів, 1968.— С. 239—240.

⁴ Грушевский М. Украинцы: Формы национального движения в современных государствах.— СПб., 1910.— С. 155. Hinterland (з нім. мови буквально: місцевість, що позаду) — так називається регіон, що приймає до промислового чи торговельного центру.

чотири п'ятих були місцевими уродженцями, більш як половина з них визнавала рідною мовою українську. По губерніях ці дані виглядали так: Київська — робітників-українців — 37,5%, робітників-росіян — 20,4%, Полтавська — 74,5 і 0,7, Харківська — 61,4 і 33,1, Херсонська — 17,6 і 41,4, Катеринославська — 27,9 і 50,4, Таврійська — 12,2 і 45,5%⁵.

Помітне місце в соціальній структурі народонаселення та економіці України зайняв і другий з двох найголовніших класів капіталістичного суспільства — клас української буржуазії. Як свідчать матеріали згаданого вже Всеросійського перепису, понад 100 тис. осіб (без членів сімей), які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді ж число таких підприємців на Наддніпрянській Україні було ще більшим, бо багато з них вказували як рідну мову російську. Діячам промислово-торгівельної буржуазії українського походження належали заводи і фабрики, шахти і рудники, банки тощо. Капіталістами-мільйонерами на кінець XIX ст. стали родини Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Яхненків, Римаренків, Демченків, Алчевських. У кам'яновугільній і залізорудній галузях промисловості хазяйнували такі можновладні підприємці, як Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко, брати Рудченки, Іщенко та інші.

В умовах розвитку капіталізму постійно відбувався соціально-економічний процес розкладу успадкованої від феодальної епохи верстви селян на сільську буржуазію і сільську бідноту. Майже половина селянських господарств на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини були бідняцькими. Значно зросло число заможних селянських господарств, які використовували найману робочу силу. Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях налічувалося понад 400 тис. постійних і поденних найманих робітників.

На українських землях під владою Російської імперії процес соціального розшарування селянства в умовах капіталістичного розвитку був ще виразнішим. На кінець XIX ст. заможні селяни тут становили близько чверті сільського населення, зосередивши в своїх руках близько 40% земель і понад 50% робочої і продуктивної худоби. Господарства деяких селян-багатіїв (особливо на Півдні України) досягали розмірів поміщицьких маєтків (100 дес. землі і навіть більше). Половина селянських господарств, яким належало не більше 5 дес., залишилася на становищі бідняцьких. Щоб поліпшити своє життя, селяни-бідняки наймалися до заможніших односельців або до поміщиків. Чимало з них залишали рідні домівки і тимчасово або й назавжди йшли працювати на фабрики і заводи. Наприкінці XIX ст. на Україні налічувалося близько двох мільйонів сільськогосподарських робітників. Типовою картиною пореформеного життя були юрби заробітчан на дорогах. У пошуках кращої долі селяни почали переселятися у Сибір і на Далекий Схід.

Безумовно, процеси соціального розшарування народонаселення не сприяли консолідації української нації. Гальмівною силою при цьому були дворяни — поміщики, які шляхом збереження численних кріпосницьких пережитків зміцнили свої панівні позиції на селі. В середньому на один поміщицький маєток припадало 507 дес. землі, у той час як на один селянський двір — лише 10 дес.

У міру розвитку капіталізму дедалі більше зростала в складі української нації питома вага інтелігенції, консолідуюче значення якої також збільшилося, незважаючи на те, що сама вона не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина була представлена на той час головним чином різночинцями, які відображали інтереси широких народних мас і виступали проти будь-якого гноблення, в

⁵ Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.— К., 1986.— С. 20.

тому числі національного, то консервативна так чи інакше відстоювала статус-кво щодо соціального та державного ладу обох гнобительських гіпертрофованих імперій, які панували на українських землях.

За ініціативою демократичної інтелігенції у широкий побут народних мас увиходило щорічне святкування роковин народження і смерті Тараса Шевченка, що також сприяло консолідації української нації по обидва боки державного кордону. Головне ж — шевченкова поетична творчість глибоко національна за формою і змістом, пройнята інтересами найширших мас українського народу, сповнена революційними закликами боротися за повне визволення українського народу від усіх гнобителів. Вона різними шляхами проникала в саму гущу народних мас, формуючи їхню національну самосвідомість та утверджуючи мовно-літературну лексику, зрозумілу всім українцям.

Полум'яні поезії Тараса Шевченка, який увійшов в історію України як основоположник нової української літератури і реформатор української мови, вже восени 1848 р. поширювалися на барикадах Львова, підносячи бойовий дух повстанців в їхній боротьбі за повалення влади Австрійської монархії. Прогресивні українські громадсько-політичні діячі Галичини проголошували в той час: «Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка»⁶. Ще більшу роль творчість Шевченка, а також його безпосередня революційно-демократична діяльність, зокрема, у першій на Україні нелегальній антикріпосницькій і національно-визвольній організації — Кирило-Мефодіївському товаристві (1846—1847 рр.) відіграли для піднесення національної самосвідомості мас на східноукраїнських землях під владою Російської імперії. За свідченням кирило-мефодіївців, заклики до визвольної боротьби, що їх містили шевченкові твори, гриміли по всій Україні.

Позитивно впливав на процес консолідації української нації й значно зрослий інтерес до історичного минулого українського народу. Історія України сприймалася її фахівцями — вченими, письменниками, митцями, а також широким загалом читачів і глядачів з українських народних мас незалежно від того, по який бік кордону вони жили, як своє, рідне, близьке, єдине ціле. Ця єдність знайшла відображення в започаткованих у 90-х роках XIX ст. у Львові багатотомних узагальнюючих працях М. С. Грушевського «Історія України — Руси» та «Жерела до історії України — Русі». Позитивно впливала на культурно-національне піднесення українського народу журналістика другої половини XIX ст. (журнали «Основа», «Киевская старина» — на Східній та «Молот», «Друг», «Життя і слово» — на Західній Україні).

Суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчило про зростання національної самосвідомості, яке, з одного боку, було одним з проявів інтенсифікації процесу становлення української нації, а, з другого, — й саме дійово впливало на цей процес у сфері такої важливої і невід'ємної ознаки будь-якої нації, як спільність її психічного складу або національного характеру. Останній, як відомо, являє собою сукупність почуттів, уявлень і сприйнять, які формуються під впливом матеріального життя і зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного і політичного життя, знаходять вияв у традиціях, звичках і звичаях, своєрідності літератури, мистецтва, культури в цілому.

Якщо в першій половині XIX ст. лише окремі діячі демократичної інтелігенції час від часу виявляли інтерес до українського фольклору, то у другій половині цього ж століття найширші кола прогресивної

⁶ Гуржій І. О., Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко — революціонер-демократ. — К., 1961. — С. 21.

громадськості стали вивчати і популяризувати зразки усної творчості та звичаї українського народу. В результаті цього з'явилися ґрунтовні публікації фольклорно-етнографічних матеріалів, як-от: «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Якова Головацького, «Збірник українських пісень» (три випуски) з нотами Миколи Лисенка, «Народные южнорусские сказки» і «Чумацкие народные песни» Івана Рудченка, підготовлений спільно Михайлом Драгомановим і Володимиром Антоновичем двотомник «Исторические песни малорусского народа» і «Політичні пісні українського народу XVII—XIX ст.» Михайла Драгоманова. Все це свідчило про зростання національної самосвідомості представників освічених інтелігентних кіл та про активізацію діяльності останніх щодо внесення її в широкі народні маси.

Найґрунтовнішою узагальнюючою етнографічно-фольклорною працею став семитомник «Трудов этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край» за редакцією Павла Чубинського. Останній був і автором вірша «Ще не вмерла Україна», який об'єктивно набрав громадського значення одного з національних гімнів українського народу. Серед ряду музичних обробок вірша композиторами Іваном Лаврінським, Кирилом Стеценком, Михайлом Вербицьким у народних масах найбільшої популярності набула та, яку здійснив останній. Текст вірша-гімна проїнятий ідеями українського національного відродження, несхитності визвольних змагань за це «святе діло», прославленням козацького минулого України. Це дуже лякало правлячі кола Російської і Австро-Угорської імперій. Твір Чубинського — Вербицького було заборонено друкувати і виконувати, але це лише сприяло зростанню його популярності серед широких народних мас України. Він став також могутнім чинником утвердження національної свідомості в масах, а, отже, і становлення української нації. Таку ж роль відігравали покладені на музику композиторами Миколою Лисенком, Миколою Аркасом, Дмитром Січинським поезії «Заповіт» Тараса Шевченка, «Не пора...» Івана Франка, «Я русин бил, есть і буду» Олександра Духновича та інші. Патріотичні мотиви тісно перепліталися з гуманістичними у «Молитві за Україну» Миколи Лисенка, яка утверджувала загальнолюдські демократичні ідеали волі, освіти, любові до рідного краю.

Цементуючою силою єдності української національної культури об'єктивно виступала українська мова. Саме за капіталізму вона формувалася як літературна. Серйозним чинником її розвитку стали численні наукові мовознавчі праці й навчальні посібники з історії та граматики української мови, що належали перу видатних учених, які мешкали на Східній Україні, — Олександра Потебні, Павла Житецького, Агафангела Кримського. Наприкінці XIX — на початку XX ст. вийшли в світ «Словарь російсько-український» М. Уманця (Михайла Комарова), «Українсько-російський словник» В. Дубровського, «Словарь української мови» Б. Грінченка. Ряд граматик української мови, двомовних перекладних словників (українсько-німецьких та німецько-українських) протягом другої половини XIX ст. видано на західно-українських землях. Першорядну роль у розвитку українського мовознавства відіграли тут праці Івана Франка, Івана Верхратського, Кирила Студинського, Михайла Возняка, започаткована завдяки їх зусиллям капітальна багатотомна книжкова серія «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури». І все ж навіть на початку XX ст. Франко скаржився, що на Галичині «знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затуплене»⁷.

⁷ Франко І. Літературна мова і діалекти // Твори : У 20 томах. — К., 1955. — Т. 16. — С. 337.

Розвитку української літературної мови та засвоєнню її словникового фонду не лише освіченими прошарками суспільства, а й широкими масами найбільше сприяла класична художня література. Легально чи напівлегально видані як на Східній, так і найбільше у другій половині XIX ст. на Західній Україні поетичні і прозові твори Панааса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича не тільки ставали класикою української культури, а й були найдієвішим чинником формування української літературної мови. Ще більше зріс авторитет Шевченкового слова, яке проникло у середовище народних мас. Раніше діалектно роздроблена українська мова ставала єдиним цілим, зрозумілим на всій території України. Її визнали своєю мовою і наддніпрянці, і волиняни, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці.

1907 р. в статті «Літературна мова і діалекти» Іван Франко писав: «Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виросла. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»⁸. У даному разі Франко звертався до своїх територіально найближчих земляків, що мешкали на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини, але не залишили мрії про возз'єднання з етнічно і мовно єдинокровними братами на Наддніпрянській Україні.

Утвердження української літературної мови в культурному процесі та побуті населення на всій території України було пов'язане і з економічним життям капіталістичного суспільства, бо «...єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем»⁹. Звичайно, господарські зв'язки мали місце і в часи існування народності, але їх значення в період становлення нації незмірно зростає, бо тепер вони ґрунтувалися «...на спільності ролей у народному господарстві, а не на територіальних, професійних, релігійних і т. п. інтересах»¹⁰. Саме економічне (господарське) життя нації, не відокремлюючи її від інших народів, найбільше сприяє її згуртуванню як певної історичної спільності людей.

Отже, розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійснені на всій території Російської імперії в 60—70-х роках XIX ст., стимулював і процес консолідації української нації. Останній супроводжувався завершенням промислового перевороту, тобто остаточним переходом від мануфактури до машинної індустрії, найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів. Власники великих капіталістичних підприємств — заводів і фабрик — для зростання продуктивності праці почали застосовувати досягнення тодішньої науки і техніки.

На жаль, об'єктивно передбачуваної тісної взаємодії у розвитку економіки, культури і мови української нації в умовах утверджувального в другій половині XIX — на початку XX ст. капіталістичного ла-

⁸ Там же.

⁹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 247.

¹⁰ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму: Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти // Там же.— Т. 2.— С. 200.

ду не сталося. Цьому завадили, по-перше, свідоме гальмування розвитку української культури з боку урядів обох правлячих монархій: Романових і Габсбургів; по-друге, переслідування та заборони використання української мови в освітніх закладах, книгодрукуванні, журналістиці, мистецтві з боку тих же урядів, особливо Російської імперії, національна політика якої ґрунтувалася на насильницькій русифікації; по-третє, жахлива фінансова експлуатація України Російською імперією¹¹; по-четверте, російсько-австрійський державний кордон, що ізолював одна від одної дві великі частини території і населення України.

Ускладнені наявністю вказаного кордону економічні, суспільно-політичні і культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями негативно впливали на всі чотири визначальні фактори (складові ознаки) формування, розвитку й існування нації (спільність території, мови, національного характеру та його відображення в культурі) і чи не найбільше на найголовнішу з них: спільність економічних зв'язків на базі становлення єдиного народногосподарського комплексу. Отже, процес становлення і консолідації української нації можна було б вважати завершеним лише за умови повного возз'єднання українських земель в єдиній соборній державі. За капіталістичного ладу на Україні цього не сталося.

Найавторитетніший сучасний знавець історичної проблематики, пов'язаної з українською нацією, Іван Лисяк-Рудницький відносив завершення процесу її формування до бурхливого революційного періоду — 1917—1918 рр. Він писав: «Виникнення модерної української нації можна розуміти як наслідок взаємодії соціальних сил та ідей».

Суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях у ХІХ ст., підготували народ для сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів. Політика царської Росії полягає в тому, щоб придушити діяльність інтелектуальних кіл. Водночас уряд застосовував до мас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином захистити їх від «зараження» та назавжди затримати в стані громадянської незрілості. Ця політика була відносно успішною, бо завдяки їй формування модерної української нації розтяглося на десятиліття¹².

Насамперед, російський царизм вживав жорстоких заходів, спрямованих на придушення боротьби українського народу за встановлення демократичних свобод та надання громадянських прав рідній мові у суспільно-політичному і культурному житті. В 1863 р. царський міністр внутрішніх справ Валуєв зухвало оголосив, що, мовляв, «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», а слідом за тим розіслав в усі українські губернії циркуляр (розпорядження), згідно з яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Це був жорстокий удар по українській культурі, бо діти-українці позбавлялися права навчатися рідною мовою. Пізніше, 1876 р., сам цар Олександр II підписав указ, яким заборонив друкувати будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або привозити таку літературу з-за кордону, ставити українською мовою театральні спектаклі. Саму назву «Україна» царська цензура замінила в друкованих виданнях на принизливе «Малоросія».

Таку ж політику насильницької русифікації царизм проводив і щодо інших народів Російської імперії. Наприклад, у 1867 р. було заборонено друкування творів усіх жанрів (у тому числі й художніх)

¹¹ Грушевський М. Українці.— С. 319—320.

¹² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен, 1973.— С. 31.

білоруською мовою. На польських землях з 1869 р. було запроваджене навчання в середніх школах лише російською мовою.

Антиукраїнську освітню політику проводили і власті Австро-Угорщини. Тут, на західноукраїнських землях, у переважній більшості шкіл навчання велося німецькою, польською, румунською та угорською мовами. В державних установах заборонялося приймати документи, написані українською мовою. Українські географічні назви замінювалися на польські, німецькі, румунські, угорські. Робилося все можливе для того, щоб назавжди викоренити в українського населення цих земель споконвічне прагнення до возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

Першими на Наддніпрянській Україні справою розвитку національної самосвідомості мас зайнялися студенти Київського університету. Наприкінці 50-х років вони створили таємний гурток «хлопоманів», учасники якого — Володимир Антонович, Борис Познанський, Тадей Рильський, Анатоль Свидницький та інші — вирішили зблизитися з селянством, щоб відстоювати його соціальні інтереси і виховувати свідомі патріотичні почуття належності до українського народу. Власне «хлопоманами» (від польського «хлоп» — селянин) чи «хохломанами» (від зневажливого прізвиська українців — «хохли») називали тих, хто вирішив присвятити себе піднесенню матеріального і духовного життя українського селянства, їхні недоброзичливці. На прізвисько, яке згодом закріпилося і в історії, його носії не ображалися, хоча самі воліли називати себе українофілами.

Ідеологом хлопоманства став Володимир Антонович (1830—1908) — випускник історико-філологічного факультету Київського університету, пізніше — професор цього ж навчального закладу. Молодий історик-фахівець був переконаний, що українському народу чужими є цілі польської радикальної інтелігенції, яка мріяла про відновлення польської шляхетської державності з підневільним становищем українського селянства, що український народ має право на національне відродження. Його думки поділяла група польської молоді, яка вийшла з польської земляцької корпорації — гміни, що напівлегально існувала при Київському університеті.

В новоствореному нелегальному гуртку польської і полонізованої української різночинної молоді (їх пізніше й прозвали «хлопоманами») авторитет Антоновича як загально визнаного лідера ще більше зріс. Свою кінцеву стратегічну мету «хлопомани» вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки, в якій добровільно жили б росіяни, українці, поляки. Розпочати здійснення цих задумів вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної і суспільно-політичної свідомості.

«Хлопомани», одягнувши селянсько-міщанське вбрання, почали регулярно відвідувати села. Для деяких з них ці відвідини завершилися арештом і слідчою «справою» з дуже загрозливим на той час формулюванням «про влаштування комуністичного співтовариства». Аджі донощики звинувачували «хлопоманів» у намірах створити організацію комуністів «для проведення повстання українського селянства». Щоправда довести те, що «хлопомани» займалися «комуністичною пропагандою», їх переслідувачам не вдалося, але відтоді члени цього гуртка потрапили під негласний нагляд поліції.

На публічне цькування «хлопоманів» з боку польсько-шляхетських кіл, таврування Антоновича образливим прізвиськом «перевертень» він відповів памфлетом «Моя сповідь». В ньому перед поляками, які жили на Україні, висувалася альтернатива: або перейти на бік корінного населення, або переселитися до Польщі. На особисту ж образу відповідь була такою: «Я — перевертень і пишаюся цим так само, як пишався б в Америці, якби з плантатора перевернувся на аболіціоніста чи в Італії з папіста став би чесним працюючим слугою

спільної народної справи... Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці признають мене сином свого народу, бо я все готовий розділити з ними»¹³.

На рубежі 1860—1861 рр. гурток «хлопоманів» припинив своє існування, очевидно, з ініціативи самих його учасників. Вони разом з іншими студентами Київського університету (серед яких були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) створили нове таємне товариство — «українську громаду», легальна агітаційно-пропагандистська діяльність членів якої проводилася у недільних школах. Встановивши одразу нагляд за ними, царські жандарми дізналися й про цілі новоствореної нелегальної організації. У своїх доносеннях, надісланих у Петербург, вони всіляко описували небезпеку, яку вона становить для самодержавного ладу. Зокрема, в одному з таких рапортів, відправленому в 1861 р. з Канева, зазначалося: «В Росії існує особливе товариство малоросів, проїнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення Малоросії. Так, у Київському університеті створилося товариство малоросів під назвою «Українська Громада». Це молоді і пристрасні вільнодумці, які докладають всі зусилля для здійснення пестуваної ними думки про свободу Малоросії і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоті і поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду монархії. З цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України й існує у Київському університеті щоденна народна школа і з цією ж метою виїжджають молоді люди в різні місця Малоросії та України»¹⁴.

Згаданий тут перший український літературно-мистецький і публіцистично-історичний щомісячний журнал «Основа» мав пряму причетність до діяльності громад, які слідом за київською організувалися і в інших містах України. За редакцією колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша він видавався у 1861—1862 рр. у Петербурзі. Редакція журналу вітала селянську реформу 1861 р., висловлювала сподівання на проведення царизмом інших буржуазних реформ, закликала інтелігенцію розширити масштаби культурно-освітньої діяльності. На сторінках «Основи» з'являлися й художні твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Степана Руданського, Леоніда Глібова та інших. Однак через два роки журнал припинив своє існування внаслідок постійних цензурних утисків і брак коштів.

Мали підставу охоронці царського самодержавства й коли звертали увагу на мандрі громадівців по Україні. Під час цих поїздок встановлювалися ділові нелегальні зв'язки не лише між громадівцями з різних міст, але й з діячами загальноросійської нелегальної революційно-демократичної організації «Земля і воля». З самого початку своєї діяльності громадівці розрізняли «дві Росії», одну з яких активно підтримували, а проти другої так само рішуче виступали. У програмній заяві київських громадівців, викладеній на сторінках їх рукописного публіцистичного журналу «Самостайне слово», чітко проголошувалося: «Ми не думаємо ставити нарівні Росії казенної, офіційної з тою Росією, котра все більше набирає сили»¹⁵. З останньою

¹³ Антонович В. Моя исповедь // Основа.— 1862.— № 1.— С. 95, 96.

¹⁴ Мияковский В. «Киевская громада»: (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 135—136.

¹⁵ Мар а х о в Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века.— К., 1981.— С. 116.

демократично настроєні громадівці прагнули встановити безпосередні контакти, виступати спільно у боротьбі проти самодержавства.

Спільними для всіх громад України були національна українська ідея на демократичному ґрунті, віра у можливість досягти національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання його духовної культури — гідний внесок до світової культурної спадщини. Практична діяльність громад полягала переважно в здійсненні культурно-освітніх заходів. Чимало учасників громад брали участь у роботі недільних шкіл, видавали підручники українською мовою, збирали і публікували кращі зразки усної народної творчості.

Однак навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад лякала правлячі кола. «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета «була під виглядом поширення грамотності вселяти в народі антиурядові ідеї». В середині 60-х років громади діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянської України, але незабаром, не витримавши постійних переслідувань з боку царських властей, вони або самоліквідувалися або були заборонені.

Проте вже в 70-х роках відбулося відродження громадівського руху на Україні, що свідчило про нове піднесення національно-визвольної боротьби. Причому тут національний рух тісно переплітався з суспільно-політичним і це зумовило відносно менше, ніж в інших регіонах Російської імперії, розмежування між демократизмом і лібералізмом. Отже, як у 60-х роках, так і в 70-х та й пізніше в громадівських організаціях більш-менш дружно працювали люди далеко не однакових суспільно-політичних переконань: від революційних демократів до поміркованих лібералів.

Яскраву характеристику такому симбіозу дав професор Київського університету Олександр Кістяківський — учасник громадівського руху 70-х років. У щоденнику, який він вів у той період, читаємо: «Одержавши поступки, ліберали відмовляться від теперішніх своїх таємних спільників. Це, як біг святий. А поки що у лібералів і радикалів ворог один — це абсолютний деспотизм. І ось спілка їх непохитна, допоки деспотизм і самодержавство не будуть повалені»¹⁶.

Один з найактивніших київських громадівців Павло Житецький — пізніше відомий учений-мовознавець — так характеризував їх світоглядні позиції: «Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гідкий нам був так польський, як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»¹⁷. Активними учасниками київської громади 70-х років були такі прогресивні діячі української культури, як композитор Микола Лисенко, драматург Михайло Старицький, письменник Іван Рудченко, вчений Михайло Драгоманов та багато інших.

Нападки царського самодержавства на мову і культуру українського народу привели до пожвавлення громадівського руху. Він став організованішим і цілеспрямованішим. На з'їздах громадівців Києва, Полтави, Одеси з числа найактивніших, найавторитетніших, найосвіченіших діячів громадівського руху (Володимира Антоновича, Вільяма Беренштама, Михайла Драгоманова, Олександра Русова, Павла Чубинського та ін.) було обрано Раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. Її необхідність

¹⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 26, арк. 36—37.

¹⁷ З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — Т. 116. — С. 178, 181.

зумовлювалася тим фактом, що члени нових громадських молодіжних гуртків охоче встановлювали контакти з народницькими організаціями й нерідко вели спільну агітаційно-пропагандистську роботу серед народних мас. «Стара» Київська громада також прагнула до того, щоб її вплив поширювався й на молодогромадівців.

В 70-х роках XIX ст. київські громадівці через Південно-Західний відділ Всеросійського географічного товариства, де їх позиції були досить міцними, розгорнули плідну роботу по вивченню економіки, історії, географії, природи, етнографії, фольклору України, підготували та надрукували ряд фундаментальних видань, організували демографічні та соціально-економічні обстеження Києва і так званого Південно-Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. у Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, в якому взяли участь видатні вітчизняні та іноземні вчені.

Провідну роль у цій різноманітній діяльності стали відігравати найрадикальніші представники демократично настроєної прогресивної інтелігенції. У пошуках найреалістичнішого ідеалу соціальної і національної справедливості вони старанно студіювали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів, вивчали громадянські традиції у народному побуті та фольклорі, самі розробляли соціалістичні теорії. За свідченням одного з провідних тодішніх громадівців видатного мислителя-соціолога Сергія Подолинського (1850—1891), що одночасно брав активну участь у загальноросійському визвольному русі, майже всі так звані українофіли — учасники громадівського руху були «соціальними демократами», що пропагували серед народних мас ідею, основний зміст якої — «земля ваша, заводи та ін. — також, засіб захоплення — шляхом народної революції»¹⁸.

Завдяки поїздці М. П. Драгоманова до Галичини громадівцям вдалося встановити постійні зв'язки з тамтешніми своїми однодумцями. В результаті галицько-український революційний демократ Остап Терлецький (1850—1902) сприяв виданню за кордоном українською мовою науково-популярних праць С. Подолинського «Парова машина», «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні». На їх змісті позначився вплив положень праці К. Маркса «Капітал», але вплив цей не був такий уже беззастережний, і М. П. Драгоманов, а також певною мірою його послідовник у Галичині І. Я. Франко небезпідставно вказували, що «названі брошури написані були у дусі... не стільки новітнього європейського соціалізму, скільки великоруського так званого народництва 70-х років і українофільської «хлопоманії» 60-х рр.», і вони «значно більше мали в собі російського наївного народництва і бунтарства, ніж західноєвропейського соціалізму»¹⁹.

Талановитим популяризатором і послідовником як економічного, так і філософського вчення марксизму був активний діяч громадівського руху, близький друг М. Драгоманова, його однодумець з багатьох питань Микола Зібер (1844—1888) — магістр, а згодом доцент Київського університету. Положення Марксового «Капіталу» він розтлумачував членам невеликого студентського гуртка, який збирався на квартирі Драгоманова.

На основі цього курсу лекцій ще до виходу в світ першого російського видання Марксового «Капіталу», яке з'явилося 1872 р., М. І.

¹⁸ Рудько М. П. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.: (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед» В. М. Смирновим) // Укр. іст. журн.— 1966.— № 7.— С. 124; Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади»: (Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію») // Там же.— 1968.— № 9.— С. 128, 129, 132.

¹⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом: У 8 томах.— Чернівці, 1910.— Т. 5.— С. 167; Франко І. Д-р Остап Терлецький: Спомини і матеріали // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1902.— Т. 50.— С. 36.

Зібер підготував і опублікував 1871 р. у київських «Університетских известиях» працю «Історія цінності і капіталу Д. Рікардо». Ознайомившись з її змістом, К. Маркс визнав за потрібне у післямові до другого видання (1873 р.) «Капіталу» відзначити вдалий виклад його економічної теорії Зібером. На сторінках російської періодичної демократичної преси, а також у газеті «Вольное слово», яка виходила за кордоном і якою певний час керував Драгоманов, Зібер пропагував і положення класичної філософської праці марксизму — «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса.

Окремі положення і загальна спрямованість антицаристських публіцистичних праць Михайла Драгоманова (1841—1895) певною мірою перегукувалися з критикою зовнішньої і внутрішньої політики царського самодержавства, що містилася в статтях основоположників марксизму, на сторінках європейської і американської преси другої половини ХІХ ст. Публіцистичні розвідки М. Драгоманова друкувалися у багатьох періодичних виданнях, що виходили як на території Російської імперії, так і за кордоном. Завдяки цьому автор зажив слави одного з володарів дум народів Європи. Однак, як і Подолінський, а трохи згодом — Зібер, Драгоманов змушений був залишити професорську кафедру загальної історії Київського університету після того, як царські власті перейшли у наступ проти громадівців.

Характерно, що останніх звинувачували не тільки у «малоросійському сепаратизмі», а й як послідовників соціалістичних ідей. У направленому 1875 р. до міністерства внутрішніх справ доносі містилося твердження про те, що «сучасне українофільство є лише покривалом, підбитим найчистішим соціалізмом». Газета «Киевлянин» відкрила кампанію публічних нападок на громадівців, за якими встановили суворий нагляд охоронці самодержавного режиму. Зрештою свої спостереження цей рупор царизму на Україні узагальнив у такому дотепному афоризмі, вкладаючи в нього всю свою безсилу злобу: «Українці в одній кишені носять писання батька Тараса (Т. Г. Шевченка.— В. С.), а в другій — писання Маркса»²⁰.

Таке ж поєднання різнорідних соціалістичних учень спостерігалося і в матеріалах «вільної української преси за кордоном», організованої у Швейцарії наприкінці 70-х — на початку 80-х років українськими політичними емігрантами Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолінським з Російської імперії та Михайлом Павликом з Австро-Угорської імперії. Вони налагодили там видання збірників, а потім і журналу під назвою «Громада». В цих виданнях пропагували оригінальну соціалістичну теорію, основу якої становила ідея ліквідації приватної власності на засоби виробництва і утвердження колективної власності окремих виробничих асоціацій (громад). У цій ідеї поєднувалися марксизм, прудонізм і українська народна традиція соціалістичного ідеалу. Гранично чітке розуміння «громадівського соціалізму» викладено у «Друкованому листі М. Павлика до людей» 1880 р. Наведемо лише дану в ньому характеристику соціального устрою майбутнього суспільства, влаштованого на засадах «громадівського соціалізму»: «Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кождий на себе робив, а не й на других; аби кождий мав *чим* і *на чім* робити і мав *коли* і *з-за чого* учитися, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається *соціалізм*, такі думки звуться *соціалістичні*, а чоловік, котрий їх тримається, — *соціаліст*, можна би сказати по-нашому *гуртівник* або *товаришник*, бо все тут має йти на гурт товариствам, громадам»²¹.

²⁰ З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів).— С. 183.

²¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895).— Чернівці, 1910.— Т. 3.— С. 209.

Отже, розвиток української теоретико-соціалістичної думки був тісно пов'язаний з національним рухом і відбувався не ізольовано, а на магістральних шляхах розвитку світової суспільствознавчої науки. Щоправда, це був хоч і висхідний, але далеко не прямий шлях розвитку суспільно-політичної думки, з болісними блуканнями і хитаннями, шуканнями і поневіряннями, помилками й розчаруваннями, піднесеннями і зривами, успіхами і невдачами.

«Вільну українську пресу за кордоном» довелося швидко згорнути, бо її перестали фінансувати громадівці. Так званим «старим громадівцям», які перейшли на позиції лояльності до царизму, ці закордонні видання здалися надто радикальними, навіть революційними. Навпаки, ліберальна поміркованість і національна обмеженість змісту деяких публікацій робили ідейно несприйнятними ці видання для радикально настроєних членів «молодих громад».

Проте Драгоманов продовжував під власним прізвищем чи під псевдонімом активну публікаторську діяльність як за кордоном, так і на батьківщині. В творах «Про українських козаків, татар і турків», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Історична Польща і великоруська демократія», «Лібералізм і земство в Росії» та інших він виступав проти соціального і національного поневолення народів російським царизмом і Австро-Угорською монархією, обстоював право українського народу на національне самовизначення у федеративній державі, створеній замість Російської імперії, популяризував його культурні надбання, закликав його до духовного єднання з російським, особливо наголошуючи на загальнолюдській цінності російської класичної літератури.

З повагою ставлячись до марксистського вчення, Драгоманов не сприймав у ньому теорії класової боротьби, доведеної до диктатури пролетаріату, вважав будь-який централізм несумісним з демократизмом, нещадно викривав ворожу українському народові сутність польсько-шляхетського шовінізму і поступки йому з боку навіть прогресивних діячів загальноросійського визвольного руху, першим засудив терористичну тактику революційної боротьби російських народників.

Принципова позиція Драгоманова з поточних суспільно-політичних проблем не знайшла розуміння і підтримки з боку діячів як українського національного, так і загальноросійського визвольного рухів. Та й царизм розпочав полювання на небезпечного політичного «злочинця», який не припиняв таврувати ганьбою реакційну внутрішню і зовнішню політику уряду Російської імперії. Отже, шлях на батьківщину для Драгоманова був закритий. Останні роки свого життя він провів у Болгарії, працюючи професором Софійського університету.

У 80-х — 90-х роках XIX ст. найпоміркованіші старі громадівці об'єдналися навколо ліберального журналу «Киевская старина», що з 1882 р. видавався в Києві, продовжували займатися культурно-освітньою діяльністю. Коли ж у 1900-х роках в Російській імперії почали організовуватися українські національні партії, до їх лав вступали й колишні громадівці.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, широкий за своїми соціальними, економічними, політичними цілями визвольний рух мас намагалися очолити так звані народовці і спрямувати його в русло лише вузькокультурницької роботи. Коли ж 1890 р. народовці одержали від австрійських властей Галичини мізерні поступки у галузі народної освіти і кілька чиновницьких посад в адміністративно-управлінському апараті, вони присягнули вірою і правдою служити Австро-Угорській монархії. 1899 р. народовці створили в Галичині Українську націонал-демократичну партію. Пишномовно проголошена ними «нова ера» у взаєминах з польською шляхтою і правлячими колами імперії означала

увічнення австро-угорського окупаційного режиму на західноукраїнських землях, територіальне розчленування української нації. Фактично це була зрада національних інтересів українського населення західноукраїнських земель, яке прагнуло до возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

Це прогресивне прагнення народних мас намагалися використати в своїх інтересах так звані москвофіли — найреакційніша поміщицько-клерикальна течія суспільно-політичного руху в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, яка орієнтувалася насамперед на російське самодержавство. Від правлячих кіл царської Росії москвофіли діставали не тільки ідеологічну підтримку, а й одержували грошові субсидії на розгортання серед західноукраїнського населення облудної пропаганди, спрямованої на доведення антинаукової тези про те, ніби українського народу взагалі не існує, а є лише єдиний «панрусський» народ від Карпат до Камчатки. Свої писання москвофіли друкували на «язичії» — суміші російської, української, старослов'янської, польської мов і галицьких діалектизмів. Заперечуючи право на утвердження української літературної мови, москвофіли не тільки солідаризувалися з царським самодержавством, але й створювали сприятливі умови для проведення правлячою бюрократією на західноукраїнських землях політики примусової асиміляції українського населення.

Глибокий знавець суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях великий революціонер-демократ Іван Франко критикував і москвофілів, і народовців. Він пояснював, що основа цих партій однакова, а різниця між ними суто формальна — чи одна має верх, чи друга — для народу від того користі ніякої. Його оцінку підтримував Михайло Коцюбинський, який писав: «Опріч язикових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-небудь, хоч дрібницю, випрохат' у нього. Це була політика рабів».

Як у Австро-Угорській, так і в Російській імперіях угодівський, полохливий, поміркований, пристосовницький буржуазний лібералізм не був рушієм суспільно-політичного прогресу, бо не ставив своєю метою боротьбу за здійснення корінних соціально-економічних та політичних перетворень. Таким рушієм в умовах утвердження і панування капіталізму на Україні виступив демократизм, на засадах якого робітники, селяни, інтелігенція формували вже на рубежі XIX і XX ст. найпередовіші політичні партії і громадські організації.

В цілому ж український національний рух навіть у період свого становлення в другій половині XIX ст. стимулював як загальний соціально-економічний, політичний, культурний і науковий прогрес усього українського суспільства, так і зростання національної і громадянської самосвідомості широких народних мас. Тодішня демократична інтелігенція України з різних нагальних проблем визвольної боротьби проти правлячих режимів Російської та Австро-Угорської імперій більшою або меншою мірою виявила себе гідною об'єктивно визначеної їй історією місії — бути провідником прогресивних сил нації.

Одержано 7.1.91.

Ета стаття написана на основани двох параграфов «Становление украинской нации» и «Украинское национальное движение» научно-популярного очерка, подготовленного коллективом научных работников Института истории Украины АН УССР.

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)*

У розділі йдеться про долю західноукраїнської інтелігенції з осені 1939 р. до початку Великої Вітчизняної війни, тобто про час, коли вистраждана мрія про воз'єднання стала реальністю, але реальністю з обличчям сталінщини.

Воз'єднання Західної й Радянської України восени 1939 р. відбивало багатоговікове прагнення до злуки обох гілок українського народу. Тому переважна більшість населення Західної України вітала цей акт.

Абсолютною більшістю радянських людей воз'єднання також було сприйняте позитивно, саме як *визвольний* похід Червоної Армії на західноукраїнські та західнобілоруські землі.

Дуже характерними є погляди діячів українського відродження на проблему воз'єднання західноукраїнських земель. Так, у 1925 р. М. С. Грушевський, покладаючи надії на майбутнє економічне та політичне зміцнення Радянського Союзу, висловлював сподівання побачити на власні очі, як «українська армія піде до Галичини». «...Сим разом, — наголошував він, — може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р., — не буде пхатись до Варшави, а допильнує Галичини»¹.

Ці думки М. С. Грушевського, власне, не відрізнялися від поглядів на проблему воз'єднання всіх українських земель численної галицької еміграції в УСРР, що серед неї було чимало колишніх військових. Архівні документи почасти дають можливість відтворити їхнє ставлення до цього питання. Ось, наприклад, у березні 1926 р. на з'їзді Рад Сталінської округи серед численних запитань доповідачам було поставлене й таке: «Ви говорили про бакинську нафту, а коли ми будемо видобувати бориславську, тобто галицьку нафту, адже вона наша, українська?». Або наступного, 1927 р., група галичан, що мешкали в Самарканді, писала Голові РНК УСРР: «...Вам, шановний т. Чубар, не треба забувати про забрану у нас ляхами частину України — Галичину, де наші брати-козаки стогнуть під ляцькою кормигною, а між іншим з Вашого боку в цім відношенні до цього часу нічого не зроблено... Ми, українське козацтво, перебуваючи в межах середньої Азіатчини (так у листі. — Авт.), доручаємо Вам змагатися, аби ляхами була очищена Галичина; якщо буде треба, на перший Ваш поклик клянёмся прибути на Україну і доказати ляхам, що козацькі шаблі ще не заржавіли»².

Звичайно, ці думки висловлювалися в середині 20-х років, в умовах, що докорінно відрізнялися від тих, які склалися на осінь 1939 р. Маються на увазі не лише політична ситуація в тогочасній Європі, початок другої світової війни тощо, а йдеться насамперед про внутрішньополітичне становище в СРСР та на Радянській Україні. Адже, говорячи про конечну потребу злуки всіх українських земель, М. С. Грушевський, наприклад, прагнучи та в міру власних сил працював задля налагодження й зміцнення контактів наукових і культурних сил обох частин України, готував кадри для майбутньої визволеної

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1991. — № 1, 2, 3, 4.

¹ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка // Укр. історик. — 1977. — № 3—4. — С. 109.

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2415, арк. 48, спр. 2522, арк. 68.

Західної України. Натомість зусиллями сталінської системи в 30-ті роки було практично винищено західноукраїнську еміграцію в УСРР, зокрема, колишніх урядовців ЗУНР, офіцерів УСС та УГА, тобто людей з досвідом державної роботи. Це ж стосувалося й галицьких науковців на терені УСРР, літераторів та інших кіл. Не кажучи вже про те, що сталінські репресії на Наддніпрянщині, наклепницькі звинувачення на адресу закордонних українських науковців, систематичні «чистки» в КПЗУ утворили прірву поміж обома частинами української землі. Додамо, що протягом 30-х років внаслідок цілеспрямованого розпалювання психозу «шкідництва» та «шпигуноманії» у більшості населення республіки виник стійкий стереотип упередженого ставлення, недовіри до мешканців України «недержавної» та вихідців з неї.

Зрозуміло, що весь цей складний комплекс проблем одразу ж дався взнаки після возз'єднання західноукраїнських земель...

За ініціативою комуністів — колишніх членів розпущеної КПЗУ — на Західній Україні після одержання перших же звісток про визвольний похід радянських військ в більшості міст, повітових і волосних центрів були утворені ревкоми. Колишні політичні в'язні — комуністи закликали до активних збройних дій проти польського війська та жандармерії. Так, Золочівський ревком на Львівщині очолив відомий революційний письменник-комуніст Степан Тудор³.

Слід зазначити, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська адміністративно-командна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями. Поряд із значною допомогою, що її подавала вся країна у розбудові промисловості, культури, освіти Західної України, спостерігалось намагання уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами. Незважаючи на те, що певна частина місцевого населення, в тому числі й інтелігенція, була залучена до участі в господарському і культурному житті, вирішальну роль у новому радянському апараті відігравали «уповноважені», яких було надіслано із східних районів України. Їх необізнаність з місцевою специфікою, вкрай недостатнє залучення місцевих кадрів (над ними тяжіла політична підозра) призводили до грубих порушень у галузі податкової політики, хлібозаготівель. Вже з 1940 р. за відомими сталінськими «рецептами» розпочалася примусова колективізація.

Масове використання на Західній Україні у зазначений період керівних кадрів будь-якого рангу переважно зі східних областей республіки мало під собою насамперед політичне обґрунтування. Все це відбувалося за тих обставин, коли на КПЗУ і її членів було зведено політичний наклеп. Багато західноукраїнських комуністів безслідно зникли під час «чисток» 30-х років. Будувати місцеві партійні органи з числа уцілілих членів КПЗУ за традиціями сталінської кадрової політики було небезпечно. Віддавати ж керівні посади місцевій інтелігенції, назагал «націоналістичній», просякнутій «шкідливими впливами Заходу», за тими ж канонами також не можна було. Додамо, що близько 20 тис. її представників — керівники та активісти політичних партій, діячі громадських організацій, функціонери західноукраїнської кооперації, частина науковців та ін. — з наближенням до Львова радянських військ виїхали до окупованої гітлерівцями Польщі⁴. Зрозуміло, що в такій ситуації для сталінщини залишався «єдиний вихід» — вдатися до масового «покликання варягів».

³ Див.: Івасюта М. К. Участь членів КПЗУ у встановленні Радянської влади на Західній Україні в 1939 р. // Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України. — Львів, 1970. — С. 263—264.

⁴ Див.: Чередниченко В. П. Анатомія предательства: Украинский буржуазный национализм — орудие антисоветской политики империализма: 2-е изд., перераб. и доп. — Киев, 1983. — С. 81—82.

Звернемо увагу на те, якою була пересічна якість тих кадрів, що надсилалися. По-перше, маховик сталінських репресій 30-х років призвів до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства. Насамперед це стосувалося кадрів партійної, інженерно-технічної, військової, творчої інтелігенції. «Висуванці», як правило, не мали ні освіти, ні досвіду, ні кваліфікації своїх попередників. Досить сказати, що 1939 р. 41% секретарів обласних, крайових і центральних комітетів союзних республік, 71,4% — міських та районних й 78,9% секретарів первинних парторганізацій не дістали навіть середньої освіти⁵. Зрозуміло, що такі працівники могли добре виконувати вказівки «згори», але не мали широти кругозору, неспроможні були самостійно мислити й приймати відповідальні рішення.

Трагічної осені 1941 р. наш співвітчизник видатний мислитель В. І. Вернадський, розмірковуючи над ситуацією, що склалася, занотував: «Несамохіть думка спрямовується на... майбутнє. Значні невдачі нашої влади — результат ослаблення її культурності: пересічний рівень комуністів — і морально, і інтелектуально — нижчий за пересічний рівень безпартійних. Він дуже знизився за останні роки — у в'язницях, на засланні, й страчено кращих людей партії, що робили революцію, й кращих людей країни»⁶.

Звичайно, за таких обставин приїжджі «кадри» надто блідо виглядали на фоні навіть пересічних галицьких інтелігентів-українців, що, як правило, в силу мовної строкатості регіону з дитинства володіли (крім рідної) польською, німецькою або ще якоюсь європейською мовою і мали спеціальну освіту, здобуту в одному з університетів Західної Європи*. Оскільки європейські вузи не мали робітфаків, вимоги до студентів і рівень фахової підготовки там були значно вищими, ніж у Радянському Союзі (чи не тому М. О. Скрипник так охоче залучав галичан на керівні посади у Наркомосі УСРР?). Мабуть, саме цей контраст і мав на увазі О. П. Довженко, коли в червні 1945 р. записав у своєму щоденнику: «Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепера будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони *добріші і культурніші од нас*»⁷ (виділено нами.— Авт.).

⁵ Див.: Количев В. Г. ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 5.— С. 9.

⁶ Вернадський В. И. «Коренные изменения неизбежны...»: Из дневников 1941 года // Лит. газета.— 1988.— 16 марта.

* Польська адміністрація суворо обмежувала кількість українців, які діставали змогу навчатися у Львівському університеті.

⁷ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— С. 270. Цікаві свідчення на підтримку цієї думки О. Довженка подає Л. Крушельницька у цитованих вище спогадах: «Крушельницькі виділялися стилем життя, певною стриманістю до оточення (йдеться про час вже після їхнього приїзду до УСРР.— Авт.), своєю буквально одержимою працездатністю, а навіть зовнішнім виглядом. Ось спогад Романа Турина, який оком художника оцінював характер людини насамперед у єдності із зовнішністю: «Крушельницькі були несамовито вимогливі до себе не лише у праці, а й щодо свого одягу. Скромно, але завжди елегантно. Вже здалеку було видно їх постаті, на яких усе добре лежало». І тому, коли вони з'явилися на харківських вулицях, змучених вулицях, де кожен хотів якнайменше впадати у вічі,— наші знайомі одразу перелякалися: вигляд емігрантів настільки дисонував зі стилем, прийнятим на голодній Радянській Україні, що Крушельницькі автоматично потрапляли в розряд потенційних смертників» (Див.: Крушельницька Л. Рубали ліс... // Дзвін.— 1990.— № 5.— С. 121).

Дещо дивними для наддніпрянців були і норми побутової поведінки галичан, їхня свідомо дисципліна й організованість у виконанні обов'язків. Академік АН УРСР А. Д. Скаба (1905—1986), який у березні 1940 р. за рішенням «згори» з викладацької роботи у Харкові був «перекинутий» на посаду завідувача кафедрою нової історії Львівського університету, навіть у 70-ті роки розповідав молодим науковцям Інституту історії АН УРСР про свої враження від жовтневих (1940 р.) зборів професорсько-викладацького складу та студентів у ньому. На Андрія Даниловича було покладено організаційне забезпечення цього заходу, присвяченого висуненню кандидата у де-

Відомий польський літератор Є. Путрамент (1910—1986), який восени 1939 р. опинився у Львові, зазначав щодо тогочасної кадрової політики на західноукраїнських землях та обізнаності новоприбулих із місцевою специфікою: «Зрештою, були то роки 39/40, надто близькі до потворних 36, 37, 38 років. Державний та партійний апарат значною мірою був відновлений. То означає, що лєвова частка нових не мала досвіду. Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які постали перед ними у Львові. Їх попередній досвід був перш за все господарським, дуже обмеженим та прямолінійним»⁸. Відповідним був і рівень «уповноважених», що прибували. «Були вони різні, розумніші й дурніші...»,— писав Є. Путрамент.— Проте через деякий час почала мене дивувати кількість тих, других. Настільки часто стикався з такою відвертою дурістю, що змушений був для власного вжитку виробити цілу теорію.

Міркував: як формовано ті кадри, що прибули? Зрозуміло, влада жадала від окремих обкомів найкращих. Але який господар охоче віддасть доброго працівника? Хіба ангел.

Насправді ангелів було небагато. Близьке майбутнє показало, що навіть на найвищих західноукраїнських посадах часом траплялися дуже посередні люди...»⁹.

Прірма, що протягом 30-х років зусиллями сталінщини утворилася поміж двома частинами української землі, необізнаність функціонерів УРСР з регіональною специфікою призводили до того, що, як зауважував Є. Путрамент, «час від часу траплялися у Львові анекдотичні історії». Так, у перших числах польськомовного часопису «Червоний Штандар», який почав видаватися з осені 1939 р., «не зустрінеш слова «жид»,— згадував літератор.— Визнано його за образливе й... сказано його замінювати словом «єврей», що нібито краще звучить. Даремно доводили ми товаришам, які не знали польської мови, що польською власне «єврей» звучить образливо»¹⁰.

Завдяки цінним своєю відвертістю мемуарам М. С. Хруцова, який був тоді персоною «№ 1» у республіканському керівництві, ми маємо можливість з'ясувати підхід до цього конкретного питання згаданих «товаришів, які не знали польської мови». «... Коли ми зібралися на мітинг у Львівському оперному театрі,— відзначається в цих спогадах,— то... виступали там між іншими й євреї, і нам дивно було слухати, як вони самі говорили: «Ми, жиди, від імені жидів заявляємо...» ...Річ у тім, що польською мовою євреїв так називають..., не вбачаючи у цьому нічого поганого. Ми ж, радянські люди, сприймали це як образу єврейського народу. І згодом... я запитував: «Чому ви так кажете про євреїв? Ви вимовляєте — «жиди», це ж образливо!». Мені відповідали: «А в нас вважається образливим, коли нас звуть євреями». Для нас слухати таке було дуже дивно, ми не звикли до

путати Львівської обласної Ради (ним став І. П. Крип'якевич) (Див.: Вільна Україна.— 1940.— 31 жовтня). Свідомий свого обов'язку та озброєний певним досвідом «організаційної роботи» в УРСР, він з'явився в залі за годину до призначеного часу і звично чекав, що от-от поволі почнуть сходитися викладачі й студенти. Минуло півгодини, ніхто не заходив, і він почав хвилюватися... За п'ятнадцять хвилин до початку зборів А. Д. Скаба вже подумки писав пояснювальну записку і прощався з партквитком. А за п'ять хвилин до призначеного часу... відчинилися двері, й за 2—3 хвилини зала була заповнена...

⁸ Putrament J. Pół wieku: Wojna: Wyd. 4-e.— Warszawa, 1969.— S. 27.

⁹ Ibid.— S. 25—26. На якості кадрів, що прибували до регіону, вкрай негативно позначався й гарячковий поспіх, з яким вони добивалися. Наприклад, у постанові РНК УРСР від 19 грудня 1939 р. Управлінню в справах мистецтв при РНК пропонувалося у директивному порядку «протягом 10-ти днів дібрати й направити в західні області України на постійну роботу групу театральних та музичних керівників, а також виділити та надіслати комісії в справі організації музеїв, обліку цінностей та упорядкування тематики і експозиції музеїв» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 145, арк. 83) (виділено нами.— Авт.).

¹⁰ Putrament J. Pół wieku.— S. 26.

цього»¹¹. Пояснюючи думку М. С. Хрущева, слід зауважити, що акцентування ним уваги на нібито дріб'язковому питанні мало реальне підґрунтя. У тогочасному Радянському Союзі особи, що в побуті вживали слово «жид», притягалися до суворої кримінальної відповідальності за антисемітизм. Саме до цього звели приїжджі...

Хоча під час виборів до Рад у 1940 р. більшість місцевого населення висловилося за Радянську владу*, деякі представники керівних кіл УРСР вважали, що 25% місцевих кадрів, зокрема у кооперативах, на підприємствах, серед учителів, є «ворожі нам особи, що й гадки не мають перебудовуватися»¹².

Протягом короткого часу напередодні Великої Вітчизняної війни розгалужену систему західноукраїнської кооперації було демонтовано й поглинуто своєрідною кооперативною системою СРСР¹³, хоча її досвід, безперечно, став би в пригоді у процесі економічного відродження краю, його сільського господарства¹⁴. Зазначимо лише, що

¹¹ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 7.— С. 91. До речі, на цю особливості галицького слововживання вже зверталася увага в історичній літературі (Див.: Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX—початок XX ст.) // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 65).

* Звичайно, результати перших виборів до Рад на воз'єднаній українській території не варто переоцінювати. Хоча серед кандидатів було чимало гідних представників західноукраїнського громадянства, зокрема з інтелігенції, проте це були традиційні для сталінської системи «вибори без вибору», тобто безальтернативні, з одним кандидатом. До того ж, в окремих випадках до участі в них населення «заохочувалося» засобами адміністративного «впливу», що набуло поширення вже під час обрання депутатів до Народних Зборів Західної України (22 жовтня 1939 р.). Тоді, наприклад, мешканці с. Ланчин на Станіславщині, які масово відмовлялися голосувати, зазнали репресій з боку каральної експедиції НКВС (Див.: Zaleska Z. Stosunki polsko-ukraińskie w okupacji sowieckiej. 1939, wrzesień-październik // Archiwum Ruchu Ludowego (zakoładu historii Ruchu Ludowego), Zespół «Archiwum prof. St. Kotas», act 402, s. 2).

¹² Див.: Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 29.

¹³ У спільній постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 грудня 1939 р. «Про кооперативні організації західних областей УРСР», зокрема, зазначалося: «Існуючі кооперативні центри в західних областях УРСР: Центросоюз (український), його окружні союзи, відділи польського союзу кооперативів «Сполем», союзи «Народна Торгівля», «Сільгосподар», Маслосоюз, єврейський молочарсоюз і ревізійні союзи українських і російських кооперативів влити в систему Укоопспілки, з передачею торгово-технічних баз, грошових і матеріально-майнових цінностей організуємою правлінням Укоопспілки, для чого скликати в м. Львові 20 грудня 1939 року збори керівних кооперативних центрів... для обговорення і прийняття рішень про злиття українських, російських, єврейських і польських кооперативів Західної України з споживчою кооперацією УРСР—Укоопспілкою, з промисловою кооперацією—Укооппромадою і про передачу кредитних кооперативів відповідним банкам УРСР» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 148, арк. 129).

Наслідки цієї реорганізації далися взнаки вже в швидкому часі. 28 лютого 1940 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У змушені були ухвалити постанову з характерною назвою — «Про поліпшення державної й кооперативної торгівлі в західних областях УРСР». Наркомторгу УРСР та Укоопспілка закидався незадовільний стан державної і кооперативної торгівлі в західних областях України, а також зазначалося, що «відсутність належної уваги до торгівлі з боку облвиконкомів і обкомів КП(б)У західних областей призвела до того, що відкриття державних і кооперативних крамниць, їдалень та ресторанів зтягнулося, завезення місцевих продовольчих товарів й сільськогосподарських продуктів (борошно, крупа, м'ясо, жири, овочі) у міста Львів, Дрогобич, Борислав, Перемишль відбувається з перебоями, в містах розвинута спекуляція товарами» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 190, арк. 227).

¹⁴ Історія кооперації взагалі недостатньо висвітлена у радянській історіографії. З праць про західноукраїнську кооперацію можна назвати хіба що цікаве дослідження Л. О. Олесевича «Кооперативні міфи і капіталістична дійсність: Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883—1939)» (К., 1974.— 165 с.), хоча на його назві й змісті дещо позначилися стереотипи застійних часів. У зарубіжній українській історіографії цьому ж питанню приділяється значно більше уваги. Так, у ґрунтовній монографії І. Витановича (1899—1973) «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964.— 624 с.) окремий розділ (с. 315—496) присвячено міжвоєнній кооперації Галичини. Звісно, не з усіма оцінками автора, в минулому галицького кооператора, можна погодитися. Проте він зібрав багатий фактичний матеріал, що

Крайовий молочарський союз («Маслосоюз»), який був організаційно-технічним і торговельним центром кооперативної молочної промисловості Західної України, з 1926 р. експортував масло до Австрії, Великобританії, Данії, Німеччини, Палестини, Франції, Чехословаччини, Швейцарії¹⁵. Не варто забувати й про те, що кооперація забезпечувала роботою і давала змогу утримувати родини понад 10 тис. (за деякими даними, навіть 15 тис.) представників української інтелігенції Галичини, які були б просто безробітними в умовах національної дискримінації, що її послідовно проводила польська колоніальна адміністрація.

Тоді ж, напередодні війни, розпочалися радикальні перетворення в галузі науки, освіти й культури регіону. У січні 1940 р. за рішенням уряду республіки Львівському університету було присвоєне ім'я Івана Франка (за Польщі він носив ім'я Яна Қазимира). По всій Західній Україні розширювалася мережа вищих та середніх навчальних закладів. В них дістали можливість навчатися діти трудящих. Були ліквідовані національні обмеження для українців. Навіть вельми скептично настроєні до радянської влади галицькі інтелігенти визнавали: «...Залунало скрізь і всюди в публічному житті Західньої України нове українське слово. Почала виходити нова українська преса. Появились нові українські видавництва. Повстало нове українське шкільництво, від українських народних шкіл до українського університету у Львові... Основано театр ім. Лесі Українки у Львові й віддано спершу до його розпорядження великий будинок міського театру, яким досі користувалися лише поляки. Повстали українські бібліотеки й музеї. Не місце говорити... у подробицях про це будівництво нової української культури. Вистачить сконстатувати факт, що большевицька влада піклувалася нею дбайливо»¹⁶.

Водночас до регіону прибула значна група викладачів з вузів Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Москви, Ленінграда та інших міст країни¹⁷. Інтенсивно проводилися наукові дослідження, насамперед у Львові. 2 січня 1940 р. РНК УРСР доручив Президії Академії наук республіки організувати в місті відділи інститутів літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології та економіки¹⁸.

З перших же кроків сталінська адміністрація мала на меті якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну систему. При цьому в галузі освіти, науки й культури поряд з помітними здобутками (особливо вражаючими порівняно з часами польського владарювання) виразно простежувалася тенденція до насаджування тогочасних радянських організаційних структур (далеко не зразкових) та відвертого нехтування місцевими особливостями і традиціями.

ним не можна нехтувати. Викликає інтерес також збірка статей «Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899—1944» (Нью-Йорк, 1970. — 600 с.).

¹⁵ Див.: Олесевич Л. О. Назв. праця.— С. 37.

¹⁶ Цит. за: Західня Україна під большевиками. IX. 1939.— VI. 1941 : Збірник за редакцією М. Рудницької.— Нью-Йорк, 1958.— С. 107. Ця книга являє собою збірку спогадів й інтерв'ю з мешканцями Львова, де вони «крізь призму переживань і досвідів» змальовують «часи першої большевицької окупації Західньої України». Анонімний (переважно) характер цих спогадів й інтерв'ю, «специфічний» час упорядкування збірки (осінь 1941 р. в окупованому Львові) визначають спрямованість видання, в якому чимало фактичних неточностей і відверто спекулятивних (навіть в умовах нинішнього плуралізму) тверджень. Втім книжка цікава тим, що відбиває настрої певних кіл галицького громадянства і стимулює критичне ставлення до політики сталінської адміністрації на західноукраїнських теренах в перший після воз'єднання період.

¹⁷ Див.: Розквіт народної освіти в західних областях України.— К., 1979.— С. 164.

¹⁸ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941 : 36 документів і матеріалів.— К., 1986.— С. 294—295.

11 листопада 1939 р. на засіданні Президії АН УРСР було вирішено відрядити на Західну Україну бригаду науковців, щоб з 13 по 21 листопада вони ознайомилися «зі станом науково-дослідчих організацій Західної України, з Науковим Товариством ім. Шевченка, з науково-дослідчою роботою в галузі геологічних наук, генетики тощо»¹⁹. 9 грудня того ж року Президія Академії наук України, заслухавши інформацію академіка О. В. Палладіна про наслідки відрядження, ухвалила: «Вважати перехід Наукового Товариства ім. Шевченка ві Львові в існуючому стані до АН УРСР недоцільним»²⁰. Оскільки ця «недоцільність» не обґрунтовувалася, очевидно, рішення про ліквідацію НТШ приймалося не академічними колами.

Водночас на засіданні 9 грудня 1939 р. по доповіді О. В. Палладіна Президія АН УРСР прийняла таке рішення: «Згідно з постановою загальних зборів АН УРСР від 3.XII. ц. р. про поновлення в званні дійсних членів АН УРСР Студинського К. Й., Щурата В. Г., Возняка М. С. і Колесси Ф. М. ввести цих академіків до штатів Академії наук УРСР з I.XII. ц. р.; просити Раду Народних Комісарів УРСР відповідно збільшити кількість дійсних членів АН УРСР»²¹. Зрозуміло, що це був політичний крок, спрямований на те, щоб залучити західноукраїнську інтелігенцію, принаймні певну її частину, на свій бік.

В усякому разі практично всі відомі науковці з-поміж українців Східної Галичини з перших днів після возз'єднання дістали можливість викладати у вищій школі. Зокрема, академік АН УРСР К. Студинський був призначений проректором й деканом філологічного факультету Львівського університету. Професорами цього ж вузу стали й академіки М. Возняк, Ф. Колесса та В. Щурат, а також І. Свенціцький²². У 1939 р. виконуючим обов'язки професора й завідуючим кафедрою історії України у Львівському університеті було призначено І. Крип'якевича, який у 1940 р. очолив також львівський відділ Інституту історії України АН УРСР. В 1941 р. йому було присуджено без захисту, на підставі друкованих праць ступінь доктора історичних наук й затверджено у званні професора²³. Професором Львівського торговельно-економічного інституту працював у той час П. Франко (син Ів. Франка), якого було обрано депутатом Верховної Ради УРСР...

Рівночасно з осені 1939 р. йшла послідовна підготовка до ліквідації Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Спочатку на його підприємства — в книгарню й друкарню, а в середині жовтня й до Товариства було призначено комісарів, які «наглядали» за їхньою діяльністю. Під час перевірки відповідними органами друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка майже готові праці, а саме: 156-й том «Записок НТШ», число «Сьогочасне й Минуле», подвійне число «Української Книги», ряд інших книжок (вже набраних) — були «заарештовані» й знищені²⁴.

Постановою РНК УРСР від 2 січня 1940 р. бібліотека НТШ (разом з книгозбірнями «Оссолінеуму» та Народного Дому) передавалася львівській філії бібліотеки АН УРСР. 4 січня постановою Раднаркому України Академії наук УРСР передавалася й друкарня Науко-

¹⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 75, арк. 151.

²⁰ Там же, арк. 171.

²¹ Там же, арк. 175.

²² Див.: Івасюта М. К., Ігнатченко Г. І., Погребенник Ф. П. З нагоди 100-річчя утворення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Укр. іст. журн.— 1973.— № 11.— С. 88.

²³ Див.: Прицак О. Іван Крип'якевич (1886—1967): У першу річницю смерті Івана Крип'якевича // Укр. історик.— 1968.— № 1—4.— С. 83; Крип'якевич Р. Історик України // Дзвін.— 1990.— № 5.— С. 85; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 11.

²⁴ Див.: Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 11; Романів О. Дальшої дороги! // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221.— С. 6.

вого Товариства ім. Шевченка²⁵. Причому в останньому документі НТШ вже іменується «колишнім».

Нарешті, на вимогу нової влади 14 січня 1940 р. відбулися загальні збори працівників Товариства, які одностайно (!) ухвалили передати НТШ та його майно Академії наук України²⁶. Таким чином, це вимушене рішення про «саморозпуск» мало на меті сьак-так замаскувати фактичну ліквідацію НТШ. Отже, наукова установа, що її було засновано ще 1873 р. і яка тривалий час відіграла вагому роль у розвитку української науки, припинила свою діяльність. Ліквідація Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові перервала історичну традицію існування західноукраїнської наукової інституції²⁷. Це слід вважати хибним кроком, оскільки не було жодних підстав вважати НТШ нежиттєздатною науково-організаційною структурою. Вона б з успіхом виконувала функції львівської (чи загалом західноукраїнської) філії АН УРСР, що її довелось-таки створити у повоєнні роки²⁸. Звичайно, це рішення диктувалося насамперед політичними мотивами. Адже сталінщина намагалася якнайшвидше інтегрувати західноукраїнських науковців (які відзначалися своєю опозиційністю до тоталітарного режиму в СРСР) у систему контрольованої нею академічної науки.

Зрозуміло, що й твердження про «одностайне» схвалення галицькими науковцями рішення про розпуск НТШ було «одностайним» лише на папері. Тогочасний голова Наукового Товариства ім. Шевченка І. Раковський, зокрема, на знак протесту виїхав напередодні загальних зборів на захід. Доктор Р. Зубик, який голосував проти розпуску Товариства, був заарештований органами НКВС і загинув²⁹.

Події міжвоєнного часу відіграли неабияку роль у формуванні ідеологічних стереотипів у значної частини партпрацівників та й в цілому серед населення республіки, в його ставленні до галичан взагалі та західноукраїнських комуністів (колишніх членів КПЗУ) зокрема, як до замаскованих чи потенційних шпигунів, провокаторів тощо³⁰. Все це надзвичайно негативно вплинуло на дальший перебіг подій у регіоні. Штучно створювався дефіцит кадрів (партійних, господарських, культосвітніх та ін.), на яких можна було б спертися з політичної точки зору. Варто згадати, що чимала кількість інтелігентів — вихідців з Галичини — була винищена в Радянському Союзі у 30-ті роки.

Водночас у західних областях України напередодні Великої Вітчизняної війни також проводилися численні арешти. Спочатку органи НКВС проводили цю свою роботу тихо, без розголосу. Провідні представники місцевої інтелігенції просто десь зникали: деяких з них було депортовано, інших — кинуто до в'язниць. Навіть місцевих прихильників Радянської влади («галицьких симпатиків Совітів»), які тимчасово дістали відповідальні посади, незабаром було замінено на ви-

²⁵ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941.— С. 295; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 182, арк. 11; спр. 183, арк. 188.

²⁶ Див.: Історія Львова.— К., 1984.— С. 243.

²⁷ Там же.— С. 139, 168—169, 217.

²⁸ 21 жовтня 1989 р. у Львові було оголошено про відродження НТШ.

²⁹ Див.: Кубі йович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 11.

³⁰ Торкаючись питання про «провокаторів», д-р іст. наук. Ф. І. Фірсов слушно зазначив, що йому особисто відомий лише один провокатор — Сталін, який ще 1924 р. звинувачував Компартію Польщі в антирадянщині (Див.: Проясня «белые пятна» // Международная жизнь.— 1988.— № 5.— С. 152). Чого вартий хоча б такий факт: напередодні воз'єднання, десь у серпні — вересні 1939 р., з Виконкомом Комінтерну до ЦК КП(б)У надійшов список «провокаторів», в якому значилося 286 активних учасників революційно-визвольного руху на Західній Україні (Див.: Воз'єднання: погляд із сьогодення. «Круглий стіл» редакції газети «Рад. Україна» та Інституту політичних досліджень з нагоди 51-ї річниці воз'єднання Західної України з Радянською Україною у складі СРСР // Рад. Україна.— 1990.— 27 жовт.).

хідців із Східної України³¹. Чимало галицьких інтелігентів у швидкому часі зрозуміли, що вони є лише підконтрольними функціонерами, зобов'язаними суворо дотримуватися вказівок влади³².

З другої половини 1940 р. репресії НКВС на західноукраїнських теренах набували дедалі більшого розмаху. До в'язниць було запропорено чимало інтелігенції, а то й простих людей, які до вересня 1939 р. мали якесь відношення до «Просвіти», «Сільського господаря», «Маслосоюзу», інших українських просвітніх, спортивних, шкільних чи кооперативних організацій, що існували в Галичині навіть за часів польської окупації. Арештів не уникли також колишні члени КПЗУ й «Сельробу», тобто ті, хто наближав день возз'єднання.

Ось що розповідала про один з таких арештів І. М. Базилевич — донька відомого діяча визвольного руху М. М. Зайця*: «22 березня 1940 року о 6 годині ранку батька арештували. Приїхали автомашиною чотири енкаведисти й наказали збиратися. У хаті зробили обшук. Мама була цим надзвичайно вражена, плакала, кажучи: «Хіба це можливо, що тебе твої жують у кайдани, як начебто ти став справжнім злочинцем. Адже це твої друзі по боротьбі, ти ж боровся за Радянську владу, сидів за неї у тюрмах, і тепер маєш за це таку плату. Що ж це робиться на світі?». Батько заспокоював маму: «Не переживай..., це якесь непорозуміння, скоро все виясниться — я повернуся». Мати хапала енкаведистів за руки: «Слухайте, він — чесна людина! Нема за ним ніяких гріхів». А вони цинічно відповідали: «Нічого ви не знаєте про свого чоловіка».

І повели. Більше ми його не бачили. Того дня у Львові було арештовано ще 19 комуністів, серед них і Мелітон Голінатий*»³³.

На початок Великої Вітчизняної війни в ув'язненні у львівських тюрмах перебували 1800 чол., в золочівському замку-тюрмі — близько 700, у Луцьку — 2000, в Самборі — 5000 осіб...³⁴. Більшість з них була розстріляна військами НКВС напередодні відступу радянських частин із Західної України. За підрахунками деяких закордонних дослідників, тоді було закатовано приблизно 10 000 «політичних» в'язнів³⁵.

Водночас слід зауважити, що розгортання сталінських репресій після возз'єднання наштовхувалося на західноукраїнських землях на певний опір. Так, чимало зробив у цьому плані академік К. Студинський — голова Народних Зборів Західної України, депутат Верховної Ради СРСР³⁶. Він та деякі інші місцеві інтелігенти, які в той час

³¹ Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History.— Winnipeg, 1975.— P. 742.

³² Subtelny O. Ukraine A History.— Toronto, 1988.— P. 456.

* Заяць М. М. (1889—1941) — активний діяч революційно-визвольного руху. Адвокат. Член ЦК «Сельробу». За активну роботу серед селян неодноразово (1930, 1932, 1937) арештовувався, був позбавлений польським урядом права займатися адвокатською практикою. Учасник Антифашистського конгресу діячів культури 1936 р. у Львові. Після возз'єднання — працівник газети «Вільна Україна» (Див.: Борці за возз'єднання: Біограф. довідник.— С. 118).

* Голінатий М. І. (1886—1941) — активний діяч революційно-визвольного руху. Один з ініціаторів створення «Сельробу», член його ЦК, адміністратор газети «СельРоб». Неодноразово (1930, 1932, 1935, 1937) арештовувався окупаційною владою. Активний учасник Антифашистського конгресу діячів культури 1936 р. Обирався депутатом Народних Зборів Західної України (Див.: Борці за возз'єднання: Біограф. довідник.— С. 78—79).

³³ Цит. за: Федорів Р. Свіча перед образом мученика Михайла // Жовтень.— 1989.— № 10.— С. 72.

³⁴ Див.: Федорів Р. Могила на Україні // Дзвін.— 1990.— № 7.— С. 72—74, 82.

³⁵ Див., напр.: Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History.— P. 746.

³⁶ Див.: Західна Україна під большевиками.— С. 448; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3085. Щоправда, зовні академік К. Студинський беззастережно підтримував нову владу, яка намагалася всіляко використовувати його авторитет. У львівських газетах постійно друкувалися матеріали, в яких він схвально оцінював перебіг, що відбувалися в регіоні.

опинилися на керівних посадах і користувалися певним впливом, як могли, допомагали тим мешканцям регіону, що на них впала тінь підозри з боку сталінського репресивного апарату. Заради об'єктивності варто додати, що ці зусилля діставали підтримку й певних кіл приїжджої інтелігенції. Згадуючи недобрим словом «партійних чиновників» Львівського університету передвоєнної доби, О. Домбровський, що був тоді асистентом на кафедрі античної історії цього ж вузу, водночас зазначав: «Але й не всі партійці були погані. Між ними траплялися не раз гарні люди, щирі українці, які старалися у міру своїх скромних можливостей допомогти галицьким українцям, перестерігаючи не одного з наших місцевих науковців перед акцією зі сторони НКВД. Довідавшись про небезпеку, не один наш науковець шезав нагло з університетського терену в самих початках советської окупації та опинявся по «тому боці» за Перемишлем»³⁷.

Разом з розгортанням репресій сталінська адміністративно-командна система вживала титанічних зусиль для ідеологічної обробки західноукраїнського населення. Вже з перших днів після возз'єднання стрімким потоком надходили до Західної України численні пропагандистські брошури, плакати з портретами Сталіна, Молотова, Ворошилова і, звичайно, Шевченка. В пожежному порядку до Львова були відправлені експозиційні матеріали відділу Сталінської Конституції Центрального історичного музею УРСР³⁸... Чільне місце відводилося в цьому плані горезвісному підручникові «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», що витримав понад 300 видань загальним тиражем близько 43 млн. примірників. За влучним висловом Д. А. Волгогонова, «ця збірка сталінських догматів стала таким же обов'язковим підручником життя для населення СРСР, як Коран — для мусульманських фундаменталістів»³⁹. На Західній Україні «Короткий курс» обов'язково мали вивчати всі — від домогосподарки до творчої інтелігенції. Контроль і відповідне «виховання» останньої полегшувалися завдяки створенню у вересні 1940 р. львівської філії Спілки письменників України, до якої було прийнято 58 місцевих літераторів.

«Специфічні умови праці письменника стимулювали нас до індивідуального вивчення історії ВКП(б), — писав напередодні Великої Вітчизняної війни західноукраїнський літератор-комуніст Я. Кондра у статті, що її витримано у ритуальних ідеологічних штампах того часу. — При цьому виявилось доцільним насамперед прочитання цілого «Короткого курсу історії ВКП(б)» і щойно після того основне вивчення кожної глави зокрема, до нотування важливих заміток та виготовлення конспектів...». Це свідчення сучасника «ідеологічного натаскування» західноукраїнської інтелігенції одразу після возз'єднання сприймається сьогодні як сцена з театру абсурду. «Дійову допомогу в цій учобі, — йшлося далі у статті, — подають нам відділи пропаганди і агітації міськкому та райкому КП(б)У, проводячи в нашому клубі лекції на теми з питань марксизму-ленінізму або лекції по окремих розділах історії ВКП(б)... Парткабінет Червоноармійського району забезпечив нам постійного висококваліфікованого консультанта по питаннях з марксистсько-ленінської теорії. Консультант... проводить у нашому клубі консультатійні вечори. Програма вечора складається з виступів одного з письменників, колективної дискусії по доповіді і виступу консультанта, який з'ясовує правильність і хиби окремих тези-

22-го червня 1940 р. «Вільна Україна» навіть сповіщала, що Кирило Йосипович написав оповідання «Орел», присвячене 60-річчю Сталіна.

³⁷ Домбровський О. До історії української науки: Мемуари // Укр. історик.— 1975.— № 1—2.— С. 110.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 145, арк. 23; спр. 147, арк. 6.

³⁹ Волгогонов Д. А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопр. истории.— 1990.— № 3.— С. 7.

сів доповіді та дискусії»⁴⁰. Отже, митці, письменники були перетворені на слухачів лікнепівського гуртка.

Неважко уявити, як сприймали ці «заняття» літератори старої, «буржуазної» школи, що діялося в душі таких письменників, як О. Гаврилук, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, С. Тудор*, які віддали 10—15 років свого життя підпільній боротьбі...

Окремою трагічною сторінкою в історії західноукраїнських земель є загибель багатьох відомих представників місцевої інтелігенції в перші дні Великої Вітчизняної війни. 22 червня 1941 р. вибух бомби гітлерівських люфтваффе на вулиці Львова забрав життя О. Гаврилюка та С. Тудора. Та це були жертви воєнних дій. Водночас війська НКВС займалися масовими розстрілами ув'язнених. Підступніша тактика застосовувалася щодо відомих представників галицького громадянства. Показовою з цього погляду є доля академіка К. Студинського та професора П. Франка.

«24 червня 1941 року,— пригадує дочка П. Франка Віра Петрівна,— на третій день війни, батько, Петро Іванович, востаннє відвідав торгово-економічний інститут... З першого ж'дня війни за ним невідступно слідували три працівники НКВС... Отже, 24-го «охоронці» сказали батькові подзвонити до академіка Студинського, щоб той збирався, бо терміново виїждати... Невдовзі приїхав лімузин, у ньому уже був Студинський. Посадили й батька. Маму, сестру і мене заспокоювали: «За вами приїде окрема машина». Наступного дня — телефонний дзвінок. Голос телефоністки: «Отвѣтьте Киеву». По телефону батько сказав матері, що за нами приїде машина, і зв'язок обірвався. Ніхто не приїхав. Більше — жодних звісток...»⁴¹.

Подаючи це свідчення, О. Рузанов та П. Романюк вважають, що «поїзд в нікуди», яким вивезли багатьох львівських інтелігентів, зокрема П. Франка та К. Студинського, зупинився десь у жмеринських лісах, де їх всіх було розстріляно. «Раптовий початок війни,— твердять ці автори,— прискорив, а може, спровокував драму. Академік К. Студинський, як і професор П. Франко, належав до найшанованіших західноукраїнських громадян. Як відомо, ніщо цінне до ворога не повинно було потрапити. Існував наказ: що не можна евакуювати, треба знищити. Це стосувалося мостів, залізниць, складів. І... людей? Не будемо лукавити, що позасудове варварство нам не відоме.

⁴⁰ Див.: Кондра Я. Письменники вивчають історію ВКП(б) // Вільна Україна.— 1941.— 12 берез. Я. Кондра в той час був директором львівського клубу письменників. Отже, ця публікація була частиною його, так би мовити, посадових обов'язків.

* Саме ця п'ятірка становила комуністичну меншість майже серед сотні українських літераторів, які скупчилися у передвоєнному Львові. «Щоправда,— згадував Є. Путрамент,— кожний з них то була особистість. Такий був Степан Тудор, прозаїк і поет, чудовий товариш, розважливий і спокійний діяч. Або Ярослав Галан, кремезний, низький блондин, зі спадаючим завжди на очі пасмом волосся, трохи косоокий, письменник і драматург, невдаха в житті... та дуже симпатичний чоловік... Або Олександр Гаврилук, потворно бридкий і чудова людина, справжній комуніст, в'язень Берези (Картузької.— Авт.), котрий зробив більше добра польським письменникам тої нелегкої осені (1939 р.— Авт.), ніж будь-хто. З тої п'ятірки вижили лише Петро Козланюк та Ярослав Кондра» (Putrament J. Pół wieku: Wojna—S. 18).

Насправді ж, лихоліття війни пережили П. Козланюк та Я. Галан. Воєнна ж «одісея» Я. Кондри нагадує детектив з трагічним закінченням. Під час евакуації зі Львова загострилася його стара недуга (розсіяний склероз). У серпні 1942 р., перебуваючи на лікуванні в одному з госпіталів Північного Кавказу, він опинився в окупації, а у листопаді вирішив повернутися додому, на Західну Україну. «Просто чудом витримав я важку 10-денну подорож (треба було їхати товарними потягами, на голій долівці, раз у раз ховаючись перед німецькими залізничниками, серед студії в літньому одязі, майже впроголодь). Я простудив собі нирки, в мене відняло ноги й від часу повернення сюди, тобто з грудня 1942 р. аж по сьогодні, я вже не можу вийти з кімнати...» — писав він до Я. Галана 5 серпня 1944 р. А 15 грудня того ж року Я. Кондра помер у львівській лікарні (Див.: Листи Ярослава Кондри / Публ. П. Козланюка // Жовтень.— 1962.— № 12.— С. 112—115).

⁴¹ Цит. за: Рузанов О., Романюк П. Академік Кирило Студинський // Культура і життя.— 1990.— № 4.— 28 січ.— С. 6.

Ймовірно, згаданий телефонний дзвінок — звичайне замітання слідів. Ймовірно, науковців відвезли подалі від Львова. Розстріляли і закопали в лісі, щоб, як казали ще за Івана Грозного, — «кінці в воду». Щоб ані сліду»⁴².

Не ставлячи під сумнів трагічний фінал життя цих двох галицьких інтелігентів, зауважимо, що принаймні до Києва вони все ж таки доїхали. І телефонний дзвінок із столиці УРСР до Львова також, мабуть, не був імітацією: згадане припинення зв'язку скоріше було наслідком спритної діяльності гітлерівських диверсантів. В усякому разі Н. Д. Полонська-Василенко, яка перед війною працювала в Інституті історії України АН УРСР, писала про літо 1941 р. у Києві: «В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком ВУАН, на вулиці Короленка (нині — вул. Володимирська.— Авт.) авто, з вікна якого видно було гору валіз. Далі, на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвилюваний, він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами — оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав, що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуювано УАН.

Пройшов час, і виявилось, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. Син його, сл[авної] пам[яті] професор Ю. Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі його батька були без наслідків. Слід його губиться в Києві...»⁴³.

(Далі буде)

Одержано 06.02.91.

В разделе речь идет о судьбе западноукраинской интеллигенции с осени 1939 г. до начала Великой Отечественной войны, то есть о времени, когда выстраданная мечта о воссоединении стала реальностью, но реальностью с лицом сталинщины.

⁴² Рузанов О., Романюк П. Назв. стаття. На певні роздуми наводять і мемуари М. С. Хрущова, які засвідчують, що тогочасне республіканське керівництво не довіряло цілковито ні П. Франкові, ні К. Студинському. «...Син письменника Івана Франка Петро..., на мій розсуд, — не зовсім розумна людина, — відзначається в цих спогадах. — Він тримався щодо нас досить нестійко: то нібито підтримував нас, то схилився до наших противників». Цікаве зауваження висловив М. С. Хрущов і про К. Студинського: «...Коли ми з ним у 1939 р. зустрілися, з'ясувалося, що він був в політичних питаннях без стійких переконань» (Див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. історії.— 1990.— № 7.— С. 90—91, 97). Зрозуміло, що ці представники галицької інтелігенції мали всі підстави для відсутності «стійких переконань» і далеко не у всьому підтримували політику нової влади на західноукраїнських землях. Неприхильність з боку влади до К. Студинського була також викликана і його прагненням захистити від репресій численних місцевих інтелігентів, які потрапили в лабети НКВС...

⁴³ Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871—1941: Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті // Укр. історик.— 1971.— № 3—4.— С. 98.

Маловідомі сторінки історії

В. А. Гриневич (Київ)

Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри

На підставі виявлених у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР нових документів розглядається одна з «білих плям» в історії Української РСР — проблема т. зв. «розширення прав союзних республік у галузі оборони і зовнішніх відносин» у 1944 р. і, зокрема, питання про утворення Наркомату оборони УРСР.

28 січня 1944 р. в газеті «Правда» було надруковане коротке інформаційне повідомлення про черговий Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин і схвалив їх для внесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР¹. Сам факт проведення пленуму був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З'їзди партії, як відомо, з 1939 р. по 1952 р. взагалі не скликалися.

Того ж дня, 28 січня, почала роботу X сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, на якій 1 лютого з доповіддю «Про перетворення Наркомату Оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних в союзно-республіканський Наркомат» виступив заступник Голови Раднаркому, нарком закордонних справ СРСР В. М. Молотов². Після короткого обговорення доповіді, у цей же день, Верховна Рада одноставно ухвалила два запропоновані закони: «Про утворення військових формуваль союзних республік...», «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...». Перший було прийнято з метою посилення оборонної могутності СРСР, а другий — з метою розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами і враховуючи зрослу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами³.

Статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституціями союзних республік.

Несподіваним у цих подіях було майже все: і час, вибраний для державних перетворень (розпал другої світової війни), і раптовість у їх проведенні (пленум ЦК ВКП(б) й сесія Верховної Ради без будь-яких підготовчих кампаній та заяв). Але найнесподіванішою була сама форма перетворень — децентралізація головних наркоматів країни.

Та й самі поправки 1944 р. були відходом від традиційного федералізму, в якому функції оборони і зовнішніх відносин завжди залишаються й зберігаються в руках центру. Конституційні зміни 1944 р. у своїй основі не були в руслі попередньої політики Сталіна щодо питань державного будівництва. Досить пригадати його платформу автономізації Союзу РСР, розкритиковану В. І. Леніним у 1922 р. Негативною була реакція Сталіна на пропозиції українських комуністів Х. Г. Раковського та М. О. Скрипника у 1924 р. зберегти за республіками функції зовнішніх відносин та зовнішньої торгівлі.

¹ КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 6.— С. 107.

² Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.

³ Там же.— 3 лют.

«Де ж тут єдина союзна держава,— запитував І. Сталін,— якщо у кожній республіці лишається свій НКЗС і НКЗТ?... Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік, одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи, державу, наявність якої не применшує суверенності окремих республік»⁴.

З середини 30-х років, коли з посиленням сталінізму головними тенденціями державного будівництва в СРСР стали унітаризм і централізм, союзні республіки поступово втратили й ті куці права, що в них залишалися як рудименти попередньої «союзної» політики. Так, у 1938 р. були розформовані національні військові частини та національні військові школи, що готували армійські кадри у республіках. Напередодні війни останні фактично вже не відігравали якоїсь помітної ролі у галузі зовнішньої політики.

Пояснюючи мотиви запровадження конституційних змін, В. М. Молотов у своїй доповіді на X сесії Верховної Ради СРСР зазначив, що ці перетворення стали можливими «в результаті політичного, економічного і культурного росту союзних республік, інакше говорячи, в результаті їх національного розвитку»⁵. Він також назвав ці рішення «новим кроком в практичному вирішенні національного питання у багатонаціональній радянській державі, новою перемогою ленінсько-сталінської національної політики»⁶. Однак у кулуарах дипломатичних приймалень всезнаючі чиновники молотовського Наркомзаксправу на запитання щодо сенсу нововведень відповідали, що, «розширюючи права союзних республік, Радянський уряд має на увазі практику Британської Співдружності»⁷.

Саме у той час, коли з високих трибун проголошувалися пропагандистські слова про дружбу народів та «торжество радянської демократії», в Сибір йшли ешелони, заповнені представниками так званих «репресованих народів». 11 лютого 1944 р. та сама Президія Верховної Ради СРСР, яка тиждень тому затвердила закони про розширення прав союзних республік, прийняла рішення про позбавлення ряду народів державності. А вже у березні 1944 р. Л. П. Берія відзвітувався перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) про «успішно проведену операцію» по виселенню північно-кавказьких народів⁸. Така ж доля чекала на кримських татар, західних українців, прибалтійців, інші народи⁹.

В той час, коли в армії вивчали матеріали X сесії про «торжество сталінської національної політики», так звані «фільтраційні комісії» просівали крізь ганебне сито випробувань на національну благонадійність десятки тисяч радянських воїнів. Карачаївці, чеченці, інгуші та балкарці — герої війни й новобранці, комуністи та безпартійні — усі вони зосереджувалися в запасних частинах, позбавлялися військових квитків, права ношення погонів, холодної і вогнепальної зброї, а потім відправлялися в середньоазіатські поселення НКВС. В цілому в лавах спецпоселенців (з врахуванням представників всіх переселених народів) опинилося 5.943 офіцери, 20.209 сержантів, 130.691 рядовий¹⁰. За сфабрикованими звинуваченнями в зраді Батьківщини на-

⁴ Сталін Й. В. Твори.— К., 1948.— Т. 5.— С. 330.

⁵ Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.

⁶ Там же.

⁷ Foreign Relation of the United States. Diplomatic Papers. 1944 Europe vol. IV.— Washington, 1966.— P. 820.

⁸ Ибрагимбейли Х. М. Сказать правду о трагедии народов // Политич. образование.— 1989.— № 4.

⁹ На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР (лютий 1990 р.) зазначалося, що з 1944 р. до 1951 р. було виселено 65.906 сімей — 203.662 чол.— пособників загонів оунівців — УПА // Известия.— 1990, 10 февр.

¹⁰ Бугай Н. Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопр. истории.— 1990.— № 7.— С. 41.

сильно було виселено 12 націй і народностей¹¹. На примусову міграцію за часи сталінізму були приречені 3.226.340 (за іншими даними, 3.441.582) представників різних народів¹².

Отже, зовсім не піклуванням про національний розвиток народів Союзу РСР були викликані етальні конституційні перетворення, а складними реаліями міжнародної та внутрішньої політики, які мали бути враховані Радянським урядом наприкінці Великої Вітчизняної війни. Статус суверенних держав давав змогу Сталіну активніше використовувати радянські республіки у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем післявоєнних кордонів тощо. Наявність двох міністерств закордонних справ — загальносоюзного і республіканського — створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент, який посол США у Радянському Союзі А. Гарріман влучно назвав «двостволкою»¹³.

Разом з тим конституційні поправки 1944 р. були також певною ідеологічною рекламою сталінської національної політики як для народів Європи й Азії, які (не без допомоги Сталіна) мали обирати собі новий політичний устрій, так і для радянських народів. Проводячи аналіз мотивів запровадження в УРСР конституційних змін, А. Гарріман зазначав, що вони мають метою дещо пом'якшити «абсорбцію прибалтійських країн, зробити її менш неприємною як для населення Литви, Латвії та Естонії, так й для світової громадської думки. Адже ці країни отримують (хоча й тільки на папері) свої наркомати оборони та закордонних справ, національні армії і, таким чином, вже набудуть вигляду напівнезалежних країн»¹⁴. На думку американського дипломата, повернення Західної України до складу Союзу РСР у такому разі також набувало вже дещо іншого вигляду: «Українці і білоруси,— писав він,— об'єднуються знову вже з Українською та Білоруською республіками, а не йдуть під панування Москви»¹⁵.

Те, що суверенітет республік буде лише «паперовим», у західних політиків не викликало жодних сумнівів. «Центральний контроль Москви,— зазначав у своєму меморандумі шеф східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен,— ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так і буде надалі»¹⁶. «Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат,— писав А. Гарріман,— він однак буде керуватися та спрямовуватися центральним комісаріатом у Москві»¹⁷.

На відміну від західних політиків, у Радянському Союзі вірили в щирість запропонованих конституційних перетворень, хоча і не зовсім розуміли, як ці рішення можуть бути практично реалізовані.

Здійснення рішень X сесії почалося з призначення республіканських наркомів закордонних справ. Першим Наркомзаксправом УРСР 5 лютого 1944 р. став відомий український письменник-драматург О. Є. Корнійчук. Він вже почав отримувати привітання від іноземних дипломатів, але раптово, 13 липня, його замінив на цій посаді партійний функціонер Д. З. Мануїльський. Відстоювати інтереси суверенної України на міжнародній арені було довірено людині, яка під час утворення Союзу РСР активно підтримувала сталінську ідею автономізації і яку Л. Троцький за її політичну діяльність на Украї-

¹¹ Межнациональные отношения: исторический опыт и современные проблемы // Политич. образование.— 1989.— № 8.— С. 37.

¹² Бугай Н. Ф. Указ. ст.— С. 44.

¹³ Foreign Relation of the United States...— P. 821.

¹⁴ Ibid.— P. 822.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid, P. 811.

¹⁷ Ibid.— P. 821.

ні назвав «одним з найогидніших ренегатів українського комунізму»¹⁸.

До кінця 1944 р. голів наркомзаксправів було призначено й в інших союзних республіках. Право ж мати свого наркома оборони реалізувала тільки одна республіка — Україна. На цю посаду згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. було призначено генерал-лейтенанта Василя Пилиповича Герасименка.

Ось деякі важливі віхи його біографії. Народився він у квітні 1900 р. у селі Велика Бурімка Полтавської (нині Черкаської) області. 18-річним юнаком під час громадянської війни пішов до лав Червоної Армії і на все життя зв'язав себе з нею. Воював на Північному Кавказі та Півдні країни. А після війни керував стрілецькими підрозділами, навчався на курсах комскладу у Мінській об'єднаній військовій школі, ще пізніше — у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе. Сталінські репресії 30-х років обминули Василя Пилиповича. У 1937 р. він вже командир 8-го стрілецького корпусу, а у 1938 р. — заступник командуючого Київським військовим округом. У сорок років В. П. Герасименко став генерал-лейтенантом, його було призначено командуючим Приволзьким військовим округом. З перших днів Великої Вітчизняної війни він — на фронті. В 1941 р. очолював 21-у, а потім — 13-ю армію Західного фронту. З кінця 1942 р. — командував 28-ю армією, яка брала участь у боях під Сталінградом, у Ростовській та Мелітопольській операціях, успішно прорвала оборону ворога на р. Молочній, внесла значний вклад у визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників. У січні 1944 р. В. П. Герасименко стає командуючим Харківським військовим округом. За добу до призначення наркомом оборони України, 10 березня, його було переведено у Київ. Тож командуючим Київським військовим округом і наркомом оборони УРСР він став майже одночасно.

Немає ніякого сумніву, що наркомом оборони України став досвідчений бойовий генерал, компетентна і обізнана у військовій справі людина. І все ж таки: чому вибір упав саме на В. П. Герасименка? Адже спочатку передбачалося, що цю високу посаду має обійняти уславлений партизанський генерал С. А. Ковпак^{18а}.

Висловимо припущення, що певна роль у призначенні В. П. Герасименка належала М. С. Хрущову, який мав особисто знати генерала по спільній роботі на Україні ще до війни.

При підтримці Голови РНК УРСР М. С. Хрущова новий нарком оборони УРСР одразу ж після призначення приступив до роботи. На основі союзного взірця ним була розроблена структура майбутнього Наркомату оборони УРСР, яка включала в себе генеральний штаб Червоної Армії України, управління та відділи Генштабу, політуправління, контррозвідку, СМЕРШ тощо¹⁹. У березні 1944 р., заслухавши доповідь В. П. Герасименка «Про формування апарату НКО УРСР», Рада Народних Комісарів Української РСР ухвалила затвердити запропоновану структуру НКО України²⁰.

Відразу ж після призначення нового наркома і повідомлення про це у газетах на В. П. Герасименка посипався справжній шквал листів з найрізноманітніших інстанцій. «Всі цивільні установи, — писав В. Герасименко, — вважають, що якщо призначено наркома, то, безперечно, сформовано і Народний комісаріат оборони й звертаються із всякого роду скаргами, претензіями і т. п. З цієї ж причини надходить багато листів від фронтовиків, їх родин і інвалідів Вітчизняної

¹⁸ Троцький Л. Д. Об Украине // Комс. знамя. — 1990. — 2 нояб.

^{18а} Див.: Subtelny Orest. Ukraine. A History. — Toronto — Buffalo — London. — 1990. — Р. 478.

¹⁹ Центр. арх. Міністерства Оборони СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 2, арк. 5—11 (далі ЦАМО СРСР).

²⁰ Там же, арк. 5.

війни»²¹. Для обробки цієї пошти потрібен був якийсь штат. 4 червня 1944 р. Генштаб дав розпорядження про утворення канцелярії НКО УРСР при наркомі оборони України у кількості 11 чол.: 6 військово-службовців і 5 вільнонайманих²². До 20 липня канцелярія була в цілому укомплектована офіцерами штабу Київського військового округу²³. Пізніше до її штату були зараховані й жінки-службовці — друкарки, кур'єри, експедитори.

Влітку 1944 р. начальник канцелярії НКО УРСР підполковник інтендантської служби П. О. Георгієвський замовив печатки і штампи, почав збирати списки генералів та старших офіцерів українських округів для відбору у майбутній Наркомат оборони. Канцелярія почала активне листування.

Але ні створення апарату, ніяка інша діяльність НКО УРСР не могли проводитися без чіткої регламентації функціонування як самого наркома, так і очолюваного ним Наркомату. Та тривалий час відповідних документів ще не було розроблено.

Першу спробу окреслити рамки діяльності республіканського НКО зробив Генштаб. В проєкті положення «Про республіканський Наркомат оборони», який на початку літа 1944 р. підготувало Головне управління формувань і комплектувань особистого складу Червоної Армії, наркомі оборони республіки відводилася роль «весільного генерала». По-перше, округи (а на Україні їх на той час було чотири) отримували, відповідно до запропонованого документа, подвійне підпорядкування — Наркомату оборони СРСР і Наркомату оборони союзної республіки. Це, на думку М. С. Хрушова та В. П. Герасименка, яку вони висловили у листі до І. В. Сталіна, позбавляло наркома оборони «можливості вимагати», а для округів не створювало «почуття відповідальності перед народним комісаром республіки»²⁴. По-друге, округи, що формально підпорядковувалися Наркомату республіки з більшості питань своєї діяльності, не підпорядковувалися йому з основного — питання «життя і діяльності запасних частин», які на той час і становили війська округу²⁵.

Вважаючи, що в основі такого підходу лежить нерозуміння Голову-упрформом специфіки України, М. С. Хрушов і В. П. Герасименко розробили свій проєкт положення про Наркомат оборони республіки, де, на їх думку, усувалися вищезгадані «недоліки». Насамперед, в цьому документі визначалося, що: «1) Народний комісар Оборони Української РСР підпорядковується Народному комісару Оборони СРСР (через Генеральний штаб і Центральне управління НКО) і Голові Ради Народних Комісарів Української РСР (безпосередньо); 2) Народному комісарові Оборони УРСР підпорядковуються усі війська і органи місцевого військового управління, що розташовані на території республіки, за винятком військ діючої армії і резерву Ставки Верховного Головнокомандування»²⁶.

Згідно з «проєктом Хрушова — Герасименка», нарком оборони України мав керувати бойовою та політичною підготовкою військ на території українських округів, їх розквартируванням і харчуванням, утворенням республіканських військових формувань, діяльністю обласних, місцевих та районних комісаріатів, проведенням загальної військової освіти, підготовкою території республіки до оборони тощо²⁷. В цілому ж це був досить ретельно розроблений документ, який мав реально значно розширити права республіки у галузі обо-

²¹ Там же, спр. 25, арк. 10.

²² Там же, спр. 5, арк. 1, 2.

²³ Там же.

²⁴ Там же, спр. 2, арк. 2.

²⁵ Там же, арк. 15.

²⁶ Там же, арк. 17.

²⁷ Там же, арк. 17—18.

рони. Голова Раднаркому і нарком оборони УРСР двічі зверталися до Сталіна з проханням затвердити цей проект і дати розпорядження про утворення штату НКО.

Нарком оборони СРСР не поспішав з остаточним вирішенням цього питання.

Разом з тим неузгодженість у діях наркома оборони республіки та округів, про яку попереджували М. С. Хрущов і В. П. Герасименко, поступово почала даватися взнаки. Раднарком УРСР весь час звертався до В. П. Герасименка з питань численних, досить типових для військового часу, конфліктів, які виникали між армією і місцевими органами влади. І хоча генерал-лейтенант В. П. Герасименко й прийняв на себе обов'язки, як він сам зазначав, «якщо не начальника, то старшого щодо Військових рад округів Української РСР»²⁸, рівні за званням командуючі цими округами не поспішали з виконанням наказів нового наркома. Розв'язувати численні питання В. П. Герасименко міг тільки на території Київського військового округу. І робив він це владою командуючого, а не владою наркома. Характерні приклади. У серпні 1944 р. генерал-лейтенант В. П. Герасименко доповідав в ЦК КП(б)У з питання розмінування території України: «Повідомляю, що мною вжиті заходи щодо усунення недоліків у роботі загального розмінування на території Київського військового округу. Щодо територій інших військових округів, то я не маю апарату для організації там цієї роботи. Прошу звернутися з цього питання безпосередньо до командування Львівського, Харківського і Одеського округів»²⁹. На прохання Раднаркому України восени 1944 р. про продовження на місяць терміну мобілізації в армію «служителів культу» В. П. Герасименко також відповів, що може вирішити це питання тільки на території підпорядкованого йому військового округу³⁰.

Надалі напруження у стосунках між наркомом і «округами» посилювалося ще більше. У своєму листі до Сталіна навесні 1945 р. В. П. Герасименко зазначав з цього приводу: «Таке становище не може продовжуватися далі нерегламентованим з Вашого боку, оскільки в будь-який момент може виникнути конфлікт про порядок підпорядкованості і представникам центру доведеться розбиратися — хто правий, хто винен, а справа буде страждати»³¹.

Досить важким тягарем виявилася для наркома оборони республіки і «дипломатична діяльність» Наркомату. Справа в тому, що через Київ до Москви проїжджали різні іноземні делегації, окремі високопоставлені чини зарубіжних армій. Після утворення українських наркоматів оборони та закордонних справ наркоми мали за етикетом зустрічати й проводити ці делегації. «За звичаєм змішані урядові делегації,— роз'яснював В. П. Герасименку його функції Наркомзаксправ УРСР Д. З. Мануїльський,— мають обслуговуватися представниками НКЗС і НКО разом, спеціальні військові делегації повинні обслуговуватися, головним чином, представниками військових властей, тобто НКО»³². Мануїльський також рекомендував створити спеціальну протокольну групу при НКО, виділити хорошу легкову машину, приміщення для прийомів, а також підготувати для цих цілей духовий оркестр і одну — дві роти для несення почесного караулу. «Усі вказані моменти зовнішнього представницького порядку,— підкреслював Мануїльський,— мають політичне значення і на них слід своєчасно звернути увагу»³³.

²⁸ Там же, спр. 25, арк. 11.

²⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 83, спр. 7, арк. 151.

³⁰ ЦАМО СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 16, арк. 43.

³¹ Там же, спр. 25, арк. 11.

³² Там же, арк. 6.

³³ Там же.

Але й виконання цих заходів виявилось для наркома оборони України справою досить складною. Не вистачало ні грошей, ні підготовлених із знанням мови офіцерів. Лише на досить скромну зустріч французького генерала — керівника військової місії в СРСР пішла квартальна сума коштів, що була виділена штабу КВО для подібних акцій. Щодо підготовлених офіцерів, то, як виявилось, у штабі КВО майже не знайшлося тих, хто знав би іноземні мови.

На прохання В. П. Герасименка створити спеціальний відділ для зовнішніх відносин при канцелярії НКО УРСР заступник начальника Генерального штабу Червоної Армії генерал армії О. І. Антонов відповів відмовою, мотивуючи це тим, що «в даний час це не викликається необхідністю через відсутність у Києві постійних військових представництв»³⁴. Гроші ж генерал О. І. Антонов пообіцяв відпускати у кожному окремому випадку.

Активізація дипломатичної діяльності двох українських наркомів не випадково припала на початок 1945 р. У лютому в Криму відбулася Конференція голів трьох великих держав, де серед інших вирішувалося й питання щодо членства України та Білорусії в ООН. Заради цього сталінське керівництво готове було піти навіть на те, щоб Україна і Білорусія виступили з деклараціями про проголошення війни фашистській Німеччині, що мало підняти в очах світової громадськості статус майбутніх правомочних членів Об'єднаних Націй³⁵. Відлунням Ялти були й спроби Д. З. Мануїльського і В. П. Герасименка надати респектабельності своїм напівжевріючим наркоматам.

Навіть після року перебування на посаді наркома оборони УРСР генерал Герасименко продовжував вважати, що всі численні ускладнення, на які він наштотувався у своїй діяльності, полягають насамперед у відсутності ретельно розробленого Положення про республіканський Наркомат оборони.

Навесні 1945 р. він знову намагається привернути увагу Сталіна до «свого» питання. Його лист до наркома оборони СРСР — це, по суті справи, ще один, останній проект положення про республіканський НКО. На цей раз підпис М. С. Хрущова під цим документом — «проектом Герасименка» — був відсутній.

В цьому документі, на відміну від попередніх, визнається доцільність підпорядкованості військових округів, розташованих на Україні, безпосередньо союзному Наркомату оборони, але зазначається, що кожне завдання центру, яке дається особливо тому чи іншому округу і зачіпає інтереси населення чи народного господарства союзної республіки, чи те, яке потребує сприяння місцевих органів влади, повинне сповіщатися у копії Генеральним штабом чи Центральним Управлінням для орієнтації уряду УРСР чи для організації співдії через республіканські органи»³⁶. Генерал В. П. Герасименко також пропонував передати йому право контролю за всіма наказами, директивами НКО СРСР і його центральних органів у тій частині, де зачіпаються інтереси цивільного населення і народного господарства союзної республіки, а також завдання НКО СРСР «з питань, що впливають з національних особливостей»³⁷. Щодо військ округів, то В. П. Герасименко знову-таки наполягав на підпорядкуванні усіх частин і військових установ, що знаходяться на території Української РСР наркомату оборони республіки, але тільки у питаннях статуту внутрішньої та гарнізонної служби. «За мною тільки право,— підкреслював нарком,— ліквідації порушень статутів, Ваших наказів, директив»³⁸.

³⁴ Там же, арк. 4.

³⁵ Див.: Олунук S. D. Soviet Federalism in Theory and Practice (A Dissertation).— Washington.— 1965.— P. 374.

³⁶ Там же, арк. 12.

³⁷ Там же, арк. 13.

³⁸ Там же, арк. 12.

Усі ці пропозиції дещо нагадували практику інституту уповноважених народного комісара у військових і морських справах СРСР при РНК урядів республік, що існував деякий час після утворення Союзу РСР. Він був покликаний враховувати національні особливості та можливості кожної республіки при проведенні єдиних принципів військового будівництва. Уповноважені мали інформувати уряди про всі рішення Наркомату у військових та морських справах, допомагати усувати можливі неузгодження у взаємовідносинах центру й республік у військових питаннях. Накази та розпорядження наркома у військових та морських справах СРСР, обов'язкові до виконання на всій території СРСР, як правило, повинні були проводитися через відповідних уповноважених при РНК союзних республік.

Вже на початку 30-х років практика інституту уповноважених була зведена нанівець, а в кінці 30-х навіть згадка про них зникла з офіційних документів³⁹. Народний комісаріат оборони СРСР почав без будь-яких обмежень і безконтрольно панувати на території всіх радянських республік.

У своєму листі генерал Герасименко знову звернувся до Сталіна з проханням затвердити запропоновані ним положення та «спочатку до організації Народного комісаріату оборони сформувати апарат НКО...»⁴⁰.

У певному плані постать наркома оборони України набуває навіть драматичного вигляду. Віддана своїй справі людина, бойовий генерал В. П. Герасименко не міг зрозуміти, що він лише пішак на дошці політичної гри у Сталіна. Перебуваючи у становищі «наркома без Наркомату», В. П. Герасименко все ще тишив себе думкою, що справу утворення НКО УРСР відкладено до кінця війни. У березні 1945 р. він надіслав головному архітекторові міста Києва В. Власову «Програму завдання для рішення форпроєкту будинку НКО УРСР у місті Києві». Це мала бути величезна споруда загальною площею біля 50 тис. м²⁴¹. Для 5 тис. співробітників апарату НКО УРСР передбачалися, крім службових приміщень, кінолекційний зал, ресторан, зал офіцерського зібрання, спортзал тощо. Але все це лишилося тільки у мріях наркома. Насправді про ступінь його компетенції свідчили його накази, яких всього було видано 15⁴². Ось деякі найхарактерніші з них: «Про проведення мисливства і ловлення риби», «Про військову кіногрупу при НКО УРСР», «Про нагородження робітників метеослужби» та ін.⁴³

Дійсно, становище, у якому знаходився нарком В. П. Герасименко, довго не могло тривати. У липні 1945 р. його було звільнено з посади командуючого КВО, яку зайняв старший за званням генерал-полковник А. А. Гречко. То ж Василя Пилиповича було позбавлено останніх важелів влади — керівництва округом. У жовтні 1945 р. колишнього наркома оборони України було переведено на посаду заступника командуючого Прибалтійським військовим округом (до речі, саме у жовтні 1945 р. у Сан-Франціско було остаточно ратифіковано документ про вступ Української РСР та Білоруської РСР до ООН).

Канцелярія НКО УРСР, яка уже давно стала передаточною ланкою листів між різними інстанціями, проіснувала без свого наркома до травня 1946 р.⁴⁴ Щодо республіканських військових формувань, то вони так ніколи й не були створені.

Справжні республіканські наркомати оборони і республіканські військові формування Сталіну були непотрібні. Тож коли остаточно

³⁹ Див.: Военный министр РСФСР // Военно-ист. журн.— 1990. — № 11.— С. 18—19.

⁴⁰ ЦАМО СРСР, ф. 104, оп. 11615, спр. 25, арк. 13.

⁴¹ Там же, спр. 18, арк. 113—116.

⁴² Там же, арк. 1—3 (Підраховано авт.).

⁴³ Там же.

з'ясувалось питання про вступ України та Білорусії в ООН, гру «в розширення прав союзних республік у галузі оборони» було закінчено.

Цікаво, що хоча ніяких наркоматів оборони союзних республік, по суті, ніколи не було, на папері аж до прийняття в 1977 р. «брежневської Конституції» вони не тільки існували, а навіть змінювали свою назву. Так, у 1946 р. Наркомат оборони УРСР став називатися Військовим Міністерством УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р.). А з 1953 р.— Міністерством оборони УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.)⁴⁵.

Дещо схожою була картина з розширенням прав союзних республік у галузі зовнішніх відносин. І тут слова розійшлися із справами. Тільки один приклад. На обіді, який наркомзаксправ СРСР давав на честь британського посла 6 лютого 1944 р., на запитання щодо можливості обміну дипломатичними представниками між країнами Заходу і союзними республіками В. М. Молотов відповів, що «це є справою, яку слід визначати самим республікам та іншим країнам»⁴⁶. Але коли у 1945 р. М. С. Хрущов і Д. З. Мануїльський звернулися до Сталіна з проханням дозволити встановити дипломатичні зв'язки між Україною та «країнами народних демократій», то, як зазначав у своїх мемуарах югославський комуніст М. Джилас, який у той період перебував в Радянському Союзі, з цього нічого не вийшло. «Сталін,— писав він,— сам в цей час наштовхнувся в народних демократіях на опір, так що йому навіть на думку не могло припасти зміцнювати самостійність УРСР. А красномовець, жвавий дідусь Мануїльський— міністр без міністерства — ще два-три роки марнословив в Об'єднаних Націях»⁴⁷.

То ж «перетворення» 1944 р. виявилися справжньою фікцією, тим політичним маневром, метою якого було задоволення амбіцій сталінського керівництва. Ніяких реальних прав та свобод республіки не отримали, а навпаки, ще більше були прив'язані до сталінської імперської колісниці. З цього боку і конституційні поправки якнайкраще відбили основні тенденції сталінської внутрішньої політики — потворної й безсоромної політики брехні, дволичності і, зрештою, репресій. Адже «демократичні ігри» тиранів завжди кінчалися трагедією для народів. За «найсправедливішою» сталінською Конституцією 1936 р. йшов горезвісний 1937 р. Поправки 1944 р. проголошувалися паралельно із здійсненням в країні репресій проти цілих народів. «Розширення прав союзних республік» вилилося після війни в посилення терору.

Одержано 7.02.91.

На основе обнаруженных в Центральном архиве Министерства обороны СССР новых документов рассматривается одно из «белых пятен» в истории Украинской ССР — проблема т. н. «расширения прав союзных республик в сфере обороны и внешних отношений» в 1944 г. и, в частности, вопрос о создании Наркомата обороны УССР.

⁴⁴ Там же, спр. 34, арк. 20.

⁴⁵ Збірник Законів Української РСР. К.,—1974.—Т. II. : 1938—1973 pp. — С. 64, 66.

⁴⁶ Foreign Relation of the United States...— P. 829.

⁴⁷ Джилас М. Разговоры со Сталиным. Фрагмент из книги // Смена.— 1990.— № 1.— С. 144.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі йдеться про сталінські методи боротьби з внутріпартійною опозицією наприкінці 20-х рр., а також про інспіровані політичні «справи» початку 30-х рр. на Україні.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 18—21 листопада 1929 р., накреслив заходи по виконанню постанови листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) щодо колективізації. Невдовзі з'явилися перші результати. Приміром, кількість районів так званої «суцільної колективізації» збільшилась з 10—12 на 1 жовтня 1929 р. до 46 у грудні того ж року. На 1 січня 1930 р. на Україні було колективізовано 15,8% селянських господарств, а на 1 березня 1930 р.— уже 62,8%¹. За таких темпів, ясна річ, просто не могло бути мови ні про добровільність, ні про переконання селянина у перевагах крупного усуспільненого господарства, про що весною 1929 р. говорив С. В. Косіор. Після відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», прийнятої 14 березня 1930 р., повзався вихід селян з колгоспів, особливо на Правобережній Україні. На 1 червня 1930 р. колгоспи УСРР об'єднували 36,1% селянських господарств і 44,4% посівної площі². Однак здоровий глузд не переміг, і невдовзі почалося «нове піднесення» колгоспного руху: на кінець 1932 р. на Україні було колективізовано майже 70% селянських господарств і усуспільнено понад 80% посівної площі³.

Від партійних і державних керівників республіки Сталін жорстко вимагав одного: неухильного проведення його, Сталіна, політичної лінії. Ось у чому ситуація, в якій невдовзі опиниться і С. В. Косіор, і ті керівники республіки, які в принципі могли б виявляти і політичну ініціативу, і критичне мислення, і самостійність у розв'язанні принципових питань, одне слово, могли шукати оптимальних рішень в інтересах народу, постануть перед альтернативою: або реалізувати часто-густо відверто антигуманні настанови Сталіна, або чинити опір цим настановам. На жаль, у більшості випадків обрано буде першу лінію поведінки, яка, втім, не виключатиме спроби відшукати компроміси чи пом'якшити ту або іншу ситуацію. То ж не дивно, що С. В. Косіору, людині суб'єктивно набагато порядній, ніж, скажімо, його попередник на посаді генсека ЦК КП(б)У, протягом десятирічного перебування на Україні доведеться зробити внесок у формування сталінської системи керівництва, у перетворення ленінської партії дії на сталінський «орден меченосців». Проведення форсованої колективізації з її «розкуркулюванням»⁴ (вже на 1 червня 1930 р. у республіці було «розкуркулено» 90 тис. господарств, а всього за роки колективізації — понад 200 тис. селянських господарств)⁵, примусові хлібозаготівлі, що призвели врешті-решт до голоду 1932—1933 рр. (внаслідок якого, за більш-менш «обережними» оцінками, пішли із життя 3—4 млн. чоловік⁶) — у всьому цьому слід вбачати не тільки вину

* Продовження. Початок див. № 12 1990 р., № 2, 4 1991 р.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 398.

² Історія Української РСР.— Т. 6.— К., 1977.— С. 221.

³ Там же.— С. 228.

⁴ У своєму листі до Політбюро ЦК ВКП(б) заступник наркому фінансів СРСР М. І. Фрумкін ще у червні 1928 р. слушно зауважив: «Оголошення куркуля поза законом призвело до беззаконня у ставленні до усього селянства» (Опponent Сталіна. Письма из спецхрана // Лит. газета.— 1990.— 26 дек.).

⁵ Історія Української РСР.— Т. 6.— С. 219—220.

⁶ Докладніше див.: Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 66—85.

Сталіна, а й тих регіональних керівників, які сприяли утвердженню сталінізму. До цих керівників, зокрема, належав і С. В. Косіор, а також,— якщо говорити про тих, хто працював на Україні,— П. П. Постишев, В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, П. П. Любченко, М. О. Скрипник, М. Н. Демченко, В. А. Балицький, М. М. Хатаєвич та інші. І той факт, що переважна більшість цих діячів зазнала сталінських репресій, а деякі добровільно підуть із життя під тягарем брехливих звинувачень, не повинен, гадаємо, знімати питання про їх відповідальність за утвердження авторитарно-репресивної сталінської політики. «Політичний керівник,— зауважував свого часу В. І. Ленін,— відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керівані ним. Цього він іноді не знає, цього він часто не хоче, але відповідальність лягає на нього»⁷. Але у тім-то й річ, що названі керівники, а також ті, кого ми ще будемо називати, багато знали і багато чого робили свідомо. Свідомо і неодноразово доведеться їм каютися у помилках, яких вони припускалися не завдяки власній ініціативі, а завдяки беззастережному втіленню сталінських вказівок.

У зв'язку з цим доцільно знов звернутися до доповіді ЦК ВКП(б) на II Всеукраїнській конференції, з якою виступив С. В. Косіор. «Наша політика соціалістичного наступу,— підкреслював він,— неминуче пов'язана із загостренням класової боротьби. Чому? Тому що наївно вважати, що можна остаточно витіснити куркуля і непмана без впертого опору з їх боку. Вважати, що вони захочуть здати нам добровільно свої позиції — глибоко шкідлива, політично небезпечна теорія»⁸. Тобто для С. В. Косіора, як і для переважної більшості тодішніх керівників, власне, не існувало сумніву, а чи потрібно взагалі згортати неп і ліквідувати ті сили, що їх було оголошено куркулями. Була лінія, і цю лінію належало здійснювати.

Тут необхідно ще раз підкреслити причини, з яких така лінія порівняно швидко взяла гору в партії. Визначальною мірою це, на нашу думку, диктувалося синдромом «воєнного комунізму», що був далеко незжитим серед комуністів. Численні факти і документи засвідчують, що мілітаризація всього економічного життя, майже повна націоналізація промисловості і торгівлі, згортання товарно-грошових відносин, продрозверстка на селі, жорсткий контроль за мірою праці і споживання — всі ці та інші ознаки «воєнно-комуністичного» суспільства були не лише вимушеним наслідком умов громадянської війни, а й наслідком певних ідеологічних уявлень, вірою у можливість швидкого досягнення кінцевої мети соціалістичного будівництва. Логіка розвитку «воєнного комунізму» домінувала не тільки серед керівників, а й серед більшості членів партії. Саме в цій політиці вони вбачали найзручніший засіб переходу до комуністичного виробництва та розподілу. У зв'язку з цим М. І. Бухарін писав: «У період громадянської війни, нещадного придушення експлуататорів, конфіскацій, реквізицій та іншого ми уявляли собі, що зможемо майже одразу перейти до планового організованого господарства, начисто і одразу знищивши вільну торгівлю... та замінивши цю торгівлю організованим розподілом (картки та інше). Досвід показав нам, однак, що такого роду завдання нам не під силу, та й по суті це завдання не може бути розв'язане, коли у наявності є колосальна кількість дрібних господарств, які ніяк не можна втиснути у єдиний стрункий план... Ми тепер ясно бачимо наш шлях до соціалізму, який пролягає не там або, вірніше, не зовсім там, де ми його шукали раніше. Ми гадали, що ми в змозі... одразу знищити ринкові відносини. Виявилось, що ми прий-

⁷ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 210.

⁸ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1929.— С. 26.

демо до соціалізму саме через ринкові відносини»⁹. Так, на початку 20-х рр. соціально-економічні реалії виявилися сильнішими від будь-яких, навіть «зручних» політичних ілюзій. Одним із найперших серед керівництва це зрозумів В. І. Ленін, який переконливо обгрунтував необхідність докорінного політичного повороту. Ленінська ініціатива втілилася у рішеннях X з'їзду РКП(б), який працював у березні 1921 р. і проголосив перехід до непу. Втім, прощання з ілюзіями було непростим. В. І. Леніну доводилося наполегливо захищати новий політичний курс, який далеко не у всіх комуністів викликав мажорні почуття. Скоріше домінувало бажання, як писав у 1925 р. поет Д. Н. Фальківський, «від душі розстрілять ненажерливий неп»¹⁰.

Про складність тодішньої ситуації свідчить і приклад КП(б)У. Достатньо послатися при цьому, зокрема, на роботу лютневого (1921 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, який обговорював питання про перехід до продподатку. У постанові Пленуму обстоювалась недоцільність у всеросійському масштабі і непридатність для України заміни продрозверстки продподатком. Цікаво, що головував на Пленумі один із найвірніших сталінських соратників — В. М. Молотов, який тоді очолював ЦК КП(б)У. Це рішення Пленуму ЦК КП(б)У викликало критичні зауваження В. І. Леніна¹¹. Та справа, однак, не в тому, що неп утверджувався далеко неоднолінійно. Про це певною мірою історики писали і раніше. Дуже важливо розібратись, чому так сталося, чому «воєнно-комуністична» ідеологія виявилася настільки життєздатною, що її рецидиви Сталіну порівняно легко вдалося відродити в наступні роки, у нових історичних умовах? Чому наприкінці 20-х рр. тодішнє партійне керівництво (за винятком групи М. І. Бухаріна, а на першому етапі і ця група) фактично проголосувало за таке відродження? Так, на рубежі 20—30-х рр. у соціально-економічній сфері виникли реальні кризові явища. На них і посилався Сталін, обгрунтовуючи лінію на відмову від непу і наступ на селянство. Але ж на тогочасні події, гадаємо, варто подивитися і дещо інакше: це був період генезису централізованої системи (цей генезис сполучався із вирішальною фазою боротьби Сталіна за особисту владу) партійно-державного керівництва суспільством, а ця система і її верховний вождь не були зацікавлені у повноцінному, всебічному розвитку механізмів непу, у плюралізмі форм господарювання. І якщо В. І. Ленін на початку 20-х рр. закликав будувати соціалізм не на ентузіазмі, а за допомогою ентузіазму, спираючись на матеріальну зацікавленість, ініціативу, використовуючи в першу чергу економічні важелі, то Сталін і його оточення зробили ставку саме на ентузіазм. Там, де його бракувало, він створювався «надзвичайними», репресивними заходами. «...Впливати на мільйонні дрібні селянські господарства,— зауважував В. І. Ленін,— можна тільки поступово, обережно, лише вдалим практичним прикладом, бо селяни — люди надто практичні, надто міцно зв'язані із старим земельним господарством, щоб піти на які-небудь серйозні зміни тільки на підставі порад і вказівок книжки»¹².

Однак виявилось, що за допомогою відроджених «воєнно-комуністичних», натискних, репресивних методів сталінському керівництву загалом вдалося організувати «великий перелом», примусити селянство жити на підставі «порад і вказівок книжки». І, нарешті, за допомогою таких же методів наприкінці 20-х рр. Сталін повів внутріпартійну боротьбу. На вже згаданій II конференції КП(б)У С. В. Косіор звернув увагу на «прихованих троцькістів, котрі сидять у партії й ве-

⁹ Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз.— Изд. 3-е— М.— Л., 1926.— С. 63, 64.

¹⁰ Червоний шлях.— 1925.— № 10.— С. 65.

¹¹ Ленинский сборник.— М., 1932.— Т. 20.— С. 63.

¹² Ленін В. І. Промова на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артільей 4 грудня 1919 р. // Повне збір. тв.— Т. 39.— С. 350.

дуть контрреволюційну роботу... Нам слід продовжувати боротьбу з троцькізмом і випікати його розпеченим залізом»¹³.

З «випіканням» троцькізму у лавах КП(б)У справа була, так би мовити, трохи легше (адже відверті прихильники Л. Д. Троцького справді були на Україні). Боротьба з ними протягом 1929 р. значно посилилася, і ця боротьба дедалі більше набувала «карного» забарвлення, а найбільш активну роль у викритті почало відігравати ДПУ. Зокрема, на початку 1929 р. у Харкові було викрито «міський троцькістський центр»¹⁴. Всього у список цього «центру» включено 50 осіб. Пізніше, у ході масових репресій, 17 з них репресовано за стандартними звинуваченнями у «шкідницькій» та «націоналістичній» діяльності¹⁵.

У квітні 1929 р. на Харківщині у комуні імені К. Маркса Доманівського району Першотравневої округи було викрито і заарештовано «контрреволюційне троцькістське угруповання» у складі двох членів партії, двох комсомольців та п'яти безпартійних. У листі до ЦК КП(б)У секретар Першотравневого окружкому Я. Шафоренко писав: «Слідством ДПУ встановлено, що це угруповання організовано московською підпільною троцькістською організацією через надсилання листів»¹⁶.

У своєму виступі на II конференції КП(б)У, обгрутовуючи дії ДПУ УСРР, його голова В. А. Балицький наполягав на тому, що «зраз троцькістів, безумовно, не можна ні якою мірою, ні в якому разі відділяти від самої звичайної контрреволюційної групи»¹⁷. На його думку, «питання про боротьбу з троцькізмом тому виходить у нас за звичайні партійно-суспільні рамки. Ви знаєте, що боротьбу з троцькізмом ведуть й будуть вести і органи державної влади, котрі займаються боротьбою з контрреволюцією»¹⁸.

Значно складніше виявилось організувати боротьбу з «правими ухильниками». Адже їх, власне, у КП(б)У як політичної течії не було. І тоді «винайшли» такі поняття, як «правоопортуністична практика», «примиренство у ставленні до правого ухилу», «правоопортуністичні виступи» і т. д. Саме так почали кваліфікувати різноманітні погляди і позиції, котрі у той непростий період відбивали, зокрема, цілком природне незадоволення місцевих партійних працівників перегинами при проведенні хлібозаготівельної кампанії та форсування процесу колективізації сільського господарства. У чому ж вбачалася «правоопортуністична практика»? На думку тодішнього керівництва КП(б)У, насамперед у «перекрученнях класової лінії» на селі, у порушенні планів хлібозаготівель. Вишукувались також факти «зрощування» партійних і радянських працівників на селі з «куркульськими елементами». ЦК КП(б)У викрив випадки «правоопортуністичної практики», зокрема, у роботі Запорізького окружкому КП(б)У, а також у Маріупольському, Тульчинському, Херсонському, Одеському та деяких інших округах.

Чи були у КП(б)У відверті виступи у підтримку М. І. Бухаріна та його однодумців? Були. На нашу думку, ці виступи (їх, до речі, варто історикам неупереджено проаналізувати) являли собою залишки того самостійного і критичного мислення, що було притаманне партії за життя В. І. Леніна. На XVI конференції ВКП(б) як приклад наводилася заява члена партії з Києва, у якій він висловлював незгоду з рішеннями листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б): «Я виходжу з того, що економічно зміцнілі капіталістичні елементи села

¹³ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— С. 24.

¹⁴ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 235—237.

¹⁵ У 1957, 1988—1989 рр. всі ці 17 осіб реабілітовані судовими органами.

¹⁶ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 180.

¹⁷ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— С. 53.

¹⁸ Там же.

нам не страшні»¹⁹. Факти виступів на захист «правих» були відзначені ЦК КП(б)У у партійних осередках Вінницького, Дніпропетровського, Криворізького, Луганського, Миколаївського та деяких інших округів. У своєму виступі на березневому (1929 р.) Пленумі ЦК ЛКСМУ П. П. Постишев кваліфікував як «правоопортуністичні» такі міркування із виступів окремих членів партії у селах Кам'янець-Подільського та Житомирського округів: «зачекаємо з індустріалізацією до революції у Німеччині»; «якщо ми так міцно тиснемо на капіталістичні елементи, то що будемо робити із безробітними торговцями та непманами?»; «навіщо зачіпати куркуля, який має можливість добре обробляти землю, підвищувати врожай і дати державі більше хліба?»²⁰.

Курс на боротьбу з «правоопортуністичною практикою» активно використовувався для проведення чисток партійних, державних, комсомольських організацій від «класово-ворожих» елементів. Викриття «правих» продовжувалось і після того, як М. І. Бухарін і його група зазнали поразки і публічно (причому неодноразово) засудили власні погляди. Так, з 1 січня 1934 р. по 1 квітня 1937 р. із КП(б)У було виключено 115 чол., що їх кваліфікували як «правих». Загалом це невелика цифра (0,1% всіх виключених із КП(б)У за цей період)²¹.

Однак куди більшого значення набув той факт, що з кінця 20-х рр. саме з політичною лінією «правих» та троцькістів почали зв'язуватись програмні настанови тих «контрреволюційних» організацій, що їх у великій кількості почало викривати ДПУ. Висловлювати будь-які критичні міркування комуністам ставало дедалі небезпечніше, адже основним «контраргументом» проти цих міркувань стало посилення на те, що вони використовуються класовим ворогом. Саме такий прийом застосували у своїх виступах на XVI з'їзді ВКП(б) керівники КП(б)У, шукаючи найбільш неспростовні докази хибності поглядів лідерів «правого ухилу». Зокрема, С. В. Косіор розповів делегатам, що на Україні було викрито дві контрреволюційні організації. Малися на увазі «Спілка визволення України (СВУ)» та «Народно-революційна партія», які буцімто за ідеологією, лозунгами, програмою цілком повторювали програму «правого ухилу», програму М. І. Бухаріна та інших. «Вони,— стверджував С. В. Косіор,— заявляли прямо, що нічого більше не хочуть, окрім здійснення платформи правих».

Один активний учасник організації (якої саме С. В. Косіор не уточнює.— Ю. Ш.) пише так у своїх свідченнях: «Політика Сталіна веде до загибелі, зубожінню, між тим як політика правих і заходи, що їх пропонують Бухарін, Риков і Угланов,— єдино правильні, ленінські витримані, і тільки вони, тобто Бухарін, Риков і Угланов, здатні вивести країну із тої безвиході, у яку Сталін завів». Товариші, чи давно ми чули такі промови від правих на наших пленумах?»²².

Навряд чи потрібно сьогодні пояснювати, що такі оцінки цілком відповідали сталінській схемі ролі «правих», які, мовляв, прагнули відродити капіталізм в нашій країні. Сьогодні, після публікацій численних документів, можна дійти висновку: це були необгрунтовані політичні звинувачення, що знадобилися насамперед для «доведення» правильності сталінського курсу і хибності поглядів «правих». У зв'язку з цим необхідно неупереджено підійти до оцінок «СВУ» та інших «викритих» на Україні в 30-ті рр. організацій. Це важливо зробити і з огляду на те, що за умов перебудови виникла реальна можливість достеменно, на основі фактів і документів з'ясувати, а чи власне існувала та чи інша організація. У зв'язку з цим слід згадати слова Ста-

¹⁹ XVI конференція ВКП(б) : Стеног. отчет.— М., 1962.— С. 385.

²⁰ Постишев П. П. Права безпека і завдання комсомолу.— Харків, 1929.— С. 15—16.

²¹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 503, арк. 16.

²² XVI съезд ВКП(б) : Стеног. отчет.— 2-е стереотипное изд.— М., 1931.— С. 179.

ліна із його доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) про те, що «за нашими труднощами ховаються наші вороги...»²³. У своїх виступах на з'їзді регіональні керівники та інші делегати прагнули всіляко підтвердити і «розшифрувати» ці сталінські слова. Зробив це і П. П. Постишев. «У нас,— сказав він,— розкрито контрреволюційну шкідницьку організацію у Наркомземі. На чолі її стояв кандидат у члени ЦК нашої партії Резников. Він на суді прямо заявив, що вони, шкідники, були впевнені, що програма правих запанує і буде програмою всієї партії, але у цьому помилилися.

Цим я хочу підкреслити, що поруч з вихватками та пожвавленням боротьби правих, особливо напередодні XVI партійного з'їзду, деякі угруповання правих відкрито перероджуються у контрреволюційні організації з реставраційними програмами і навіть із заколотницькими планами»²⁴.

Що саме мав на увазі П. П. Постишев? Довгий час історики не могли дати відповідь на це запитання. Сьогодні, спираючись на документи і факти, можна сказати, що йшлося про так звану «контрреволюційну організацію у сільському господарстві України». В 1990 р. з'явилася перша публікація про цю «організацію»²⁵, за участь у якій 1 червня 1930 р. Надзвичайною сесією Верховного Суду УСРР засуджені 29 чоловік. Строки покарання різні — від 2 до 10 років, а п'ятеро позбавлені волі умовно й звільнені з-під варти. Серед засуджених були член Колегії Наркомзему УСРР, директор Всесоюзного інституту землеробства М. З. Резников, старший інспектор Агрогрупи Наркомзему УСРР А. Я. Воронін, заступник директора Київської сільськогосподарської дослідної станції Е. Й. Заславський, співробітник Наркомзему УСРР А. С. Іоффе, член правління Укрсільгоспбанку, професор Харківського геодезичного інституту К. С. Кононенко, член Президії Держплану УСРР, керівник сільгоспсекції Держплану К. Г. Маньківський, завідуючий Переяславським радгоспом Київської сільськогосподарської дослідної станції Й. Г. Мацкевич, член сільгоспсекції Держплану УСРР Г. І. Підгорний, старший інспектор Наркомзему УСРР, заступник завідуючого відділом тваринництва В. К. Подольський, агроном Житомирського обласного земельного управління А. Д. Степаненко, директор Київської сільськогосподарської дослідної станції, професор Кооперативного інституту О. К. Філіпповський, професор Харківського сільгоспінституту В. П. Шелекета та ін. Серед засуджених були фахівці з сільського господарства, котрі мешкали і працювали у Москві, Ленінграді, Самарі.

У обвинувальному висновку зазначалося, що учасники «організації» мали на меті відродити капіталістичний лад шляхом «перекручення політики та практичних заходів у області сільського господарства», «спрямування їх по шляху зміцнення і розвитку індивідуального міцного селянського господарства», «послаблення економічної могутності УСРР шляхом шкідницьких дій у різних областях сільського господарства». До того ж Й. Г. Мацкевич та О. К. Філіпповський обвинувачувалися у шпигунстві. На підставі свідчень обвинувачених стверджувалося, ніби «контрреволюційна шкідницька організація у сільському господарстві України» виникла після 2-го Всеукраїнського агрономічного з'їзду і була оформлена як Всеукраїнське Агрономічне Товариство (ВАТ), хоча це Товариство протягом наступних чотирьох років існувало тільки як легальне об'єднання спеціалістів у галузі сільського господарства²⁶. Характерно, що практично всі звинувачені спочатку заявляли, що не мали іншої мети, ніж допомога

²³ Там же.— С. 36.

²⁴ Там же.— С. 109.

²⁵ З грифом «цілком таємно» // Сільські вісті.— 1990.— 5, 6, 8 трав.

²⁶ ВАТ видавало «Українську сільськогосподарську газету». У 1923 р. діяльність Товариства було відзначено золотою медаллю ВДНГ СРСР.

агрономам. М. З. Резников, зокрема, говорив: «Але в чому ж я винен, ніяк не можу зрозуміти. Напевно, тут має місце велика обмова з боку тих агрономів, котрих вже допитали. У чому ж зізнаватися? Я за собою провини не відчуваю... Ніякої шкідницької організації тут не було».

Завідуючий курсами Наркомзему УСРР І. І. Доленко, повернувшись з допитів, говорив своїм сокамерникам: «Я вважаю, що фактів шкідництва навмисного не було, а були помилки... Ні, товариства не було, такого, що мало б певну програму, а так інколи обмінювалися думками з тих чи інших питань». Проте зрештою необхідні свідчення були одержані²⁷. Разом з тим характерно, що інкримінована звинувачуваним на попередньому слідстві «організаційна діяльність та участь у організації» у вироку Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР при визначенні міри покарання вже не фігурувала, а їх дії кваліфікувалися лише як «шкідництво». Обвинувачення Й. Г. Мацкевича та О. К. Філіпповського у шпигунстві суд визнав недоведеним.

16 лютого 1930 р. у виступі на загальноміських зборах інженерно-технічних та наукових працівників Москви про «шкідників» з України згадав Голова Раднаркому СРСР О. І. Риков²⁸. Цю згадку не можна визнати випадковою, адже ряд спеціалістів сільського господарства України на попередньому слідстві та судовому засіданні дали свідчення проти тих представників старої інтелігенції, фахівців-аграрників, котрі працювали у Москві і самою своєю науковою діяльністю переконливо доводили авантюризм і можливі негативні наслідки сталінського курсу на форсовану колективізацію. Ще 27 грудня 1929 р. у промові на конференції аграрників-марксистів Сталін зауважив: «Незрозуміло тільки, чому антинаукові теорії «радянських» економістів типу Чайнова повинні бути в обігу у нашій пресі...»²⁹. І ось тепер, у 1930 р., виникла реальна можливість позбавитися не тільки теорій, а й їх носіїв, адже «контрреволюціонери» з України дали свідчення проти О. В. Чайнова, проти інших вчених (О. М. Челінцева, М. П. Макарова, О. І. Фабриканта та інших). Так, наприклад, співробітник Укрсільгоспбанку Г. Ф. Обдула-Абдулевський 3 лютого 1930 р. заявив, що «Харківська група була лише відгалуженням від Московської, причому зносини з Московською відбувалися через О. М. Челінцева», що «основний теоретичний центр знаходився у Москві». Референт Земплану Наркомзему УСРР В. М. Соловейчик під час судового засідання стверджував, що «згусток к[онтр]р[еволюційної] агрономічної думки все-таки був у Москві, а не у Харкові. Програму, настанову давала Москва, а не Харків...»

Такого роду свідчення були конче потрібні для того, щоб остаточно ліквідувати школу О. В. Чайнова, прибічників якої оголосять учасниками «Трудової селянської партії (ТСП)». Лідерами цієї партії буде названо О. В. Чайнова та М. Д. Кондрат'єва³⁰. Довгий час над ними та іншими «учасниками» міфічної «ТСП» тяжіли необґрунтовані обвинувачення і лише у 1987 р. визначеннями Військової Колегії Верховного Суду СРСР карні справи стосовно цих осіб припинено за відсутністю складу злочину і вони посмертно реабілітовані³¹.

²⁷ Про те, якою ціною цього досягли, написав у своїй заяві до Прокуратури СРСР від 24 січня 1960 р. агроном М. Г. Друзенко: «...Допитувати мене почали увечері того ж дня, якого я був заарештований, 23 лютого. Допит продовжувався безперервно до 8 березня. Цей день я ще пам'ятаю, а далі — не пам'ятаю, я був доведений до такого стану, коли людина не може відповідати за свої дії. Потрібних йому доказів слідчий домагався з особливою наполегливістю».

²⁸ Комуніст.— 1930.— 21 лют.

²⁹ Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Твори.— Т. 12.— С. 152.

³⁰ Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 232—233.

³¹ Див.: Возвращение. Реабилитирована группа ученых / Московские новости.— 1987.— № 33; Никонов А. Предмет исследований — труд земледельца // Наука и жизнь.— 1988.— № 5.— С. 8—19; Симонов В. «Дело» профессоров // Труд.— 1988.—

Рішенням Верховного Суду Української РСР за поданням КДБ та по протесту прокурора республіки у 1989 р. реабілітовані і всі 29 осіб, котрі притягалися до кримінальної відповідальності за участь у так званій «контрреволюційній організації у сільському господарстві України».

Підсумовуючи, слід навести слова, що їх сказав ще у 1930 р. своїм сокамерникам один із обвинувачених у цій «справі» Г. І. Підгорний. «Я більш, ніж переконаний, що справу створено з політичних мотивів, щоб нас усунути й легше провести намічену роботу по реконструкції сільського господарства, щоб ніхто не міг їм перешкодити, оскільки ми люди компетентні у своїй справі і можемо в окремих випадках не погоджуватися з наміченими планами...»

Саме за такою схемою усували з політичної арени всіх, хто адекватно оцінював шкідливість сталінської лінії. У 1930 р. проти неї відкрито виступив кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), Голова Раднаркому Російської Федерації С. І. Сирцов. Він висловлював протест проти надмірного розширення капітального будівництва і звертав увагу на тяжке становище у сільському господарстві, особливо у тваринництві. Окрім того, зіткнувшись із тим, що у Політбюро ЦК ВКП(б) багато принципово важливих проблем вирішувалося Сталіним одноособово або у колі наближених до генсека осіб, С. І. Сирцов поставив питання про переміщення Сталіна. Прибічники С. І. Сирцова заблокувалися з групою члена ЦК ВКП(б) В. В. Ломінадзе, до якої входили Л. А. Шацкін, В. Д. Резник та ін. Однак цей виступ проти сталінської тиранії зазнав поразки³². Під тиском Сталіна з'явилася «справа» Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна та інших. І знову генсека у його діях по викорененню інакомислення у партії підтримали керівники КП(б)У. 8 листопада 1930 р. відбулося об'єднане засідання Політбюро ЦК та Президії ЦК КП(б)У. Було прийнято рішення, у якому, на основі ознайомлення з «матеріалами про фракційну діяльність Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна та ін.», зокрема, зазначалося: «Об'єднане засідання вважає цілком доведеною наявність законспірованих груп Сирцова та Ломінадзе, котрі створили безпринципний право-«лівий» опортуністичний блок на основі фракційної платформи, що в основному співпадає з платформою правого ухилу (Бухарін, Риков, Томський), пропаганду якої XVI з'їзд оголосив несумісною з перебуванням у партії. Сирцов, Ломінадзе та Шацкін повели групу фракційну роботу проти партії та її ЦК. У своїй боротьбі проти партії вони вдалися до системи політичного дворушництва, обманюючи партію та її ЦК і цим обманом прагнучи прикрити і замаскувати свою антипартійну фракційну роботу... Виходячи з цього, а також з постанов XVI з'їзду про правий ухил, об'єднане засідання вважає, що кожний, хто стає на шлях фракційної боротьби, кожний дворушник, кожний, кого викрито у пропаганді правоопортуністичних поглядів, не дивлячись на особи, повинен негайно виключатися з рядів партії. До Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна це повинно бути вжито у першу чергу»³³.

Сталін одержав чергову перемогу: спираючись на такого роду оцінки (а вони з'явилися не тільки у рішеннях КП(б)У, а й інших республіканських компартій), він домігся прийняття 1 грудня 1930 р. спільної постанови ЦК і ЦК КП(б)У «Про фракційну роботу Сирцова, Ломінадзе та ін.», в якій їх діяльність кваліфікувалася як анти-

3 авг.; Мясоедов Б. «Безумно жаль растрачиваемых сил, уходящего времени...» // Книжное обозрение.—1989.—№ 11; Пияшева Л. «Всю свою жизнь я жил будущим» // Возвращенные имена.—М., 1989.—Кн. 1.—С. 237—263; Балязин В. Возвращение // Возвращенные имена.—М., 1989.—Кн. II.—С. 273—301.

³² Старков Б. Честь партии // Знание — сила.—1988.—№ 10.—С. 79—81; Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.—С. 262—263.

³³ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 6, спр. 186, арк. 145.

партійна. Жорстко придушуючи виступи відвертих противників всередині партії, прагнучи виявити своїх потенціальних ворогів, Сталін разом з тим пильно стежив за ходом боротьби з «національною контрреволюцією» у республіках, у тому числі й на Україні. Одним із начних і найбільш відомих прикладів цього став судовий процес над учасниками «СВУ».

«Спілка визволення України»

Цей процес тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р., тобто після «шахтинської справи» (1928 р.), але до «справи» ще однієї міфічної організації — «Промпартії» (1930 р.). Отже, є всі підстави вважати процес «СВУ» одним із перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс. У цьому зв'язку можна вказати, зокрема, на те, що хід цього судового процесу, який відбувся у приміщенні Харківського оперного театру, транслювався по радіо, а одним із найбільш активних громадських обвинувачів на процесі виступав секретар ЦК КП(б)У П. П. Любченко. Його ж підпис стоїть під передмовою до стенографічного звіту про процес «СВУ», який вийшов друком у Харкові 1931 р. «Стенограма процесу над СВУ,— писав П. П. Любченко у передмові,— повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти країни Рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних — вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР — розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку «самостійну», за яку «незалежну» Україну вони борються»³⁴.

Перше повідомлення про викриття «СВУ» (яка нібито виникла у 1926 р.) у пресі з'явилось у листопаді 1929 р. А у лютому наступного, 1930 р., у газеті «Вісті» почали друкуватися матеріали під назвою «Спілка визволення України» (Із звинувального висновку в справі «СВУ»).

За свідченням старого більшовика О. В. Снегова, котрий у той час був на відповідальній партійній роботі на Україні, головним організатором процесу «СВУ» було ДПУ УСРР на чолі з В. А. Балицьким. Останній виконував прямі директиви Сталіна³⁵. У 1929 р. у одному з інформаційних повідомлень, адресованому ЦК КП(б)У і підписаному В. А. Балицьким, зазначалося: «Організація об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства...

Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органи ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади...

Більшість обвинувачених уже зізналася в своїй злочинній контрреволюційній діяльності.

Органами Державного політичного управління України ведеться енергійне слідство.

Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»³⁶.

³⁴ Спілка визволення України: Стеног. звіт судового процесу.— Харків, 1931.— Т. 1.— С. V.

³⁵ Медведєв Р. А. О Сталине • сталинизме.— С. 232.

³⁶ ПА ІІП, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно, вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким повинен був стати судовий процес «СВУ», вони обрали надійних дійових осіб. Насамперед це стосується С. О. Єфремова — визначного українського літературознавця, академіка, віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), але разом з тим і колишнього вельми впливового діяча партії українських соціалістів-федералістів, одного із керівників Центральної ради³⁷. Це була людина, яка не приховувала свого гостро критичного ставлення до Радянської влади. Ці настрої повною мірою відбивалися, зокрема, у щоденнику, який він вів виключно для себе і який, зрозуміло, став надбанням ДПУ і фігурував як один із доказів «лідерства» С. О. Єфремова у «СВУ»³⁸.

Усього 19 квітня 1930 р. Верховним Судом Української РСР за контрреволюційну діяльність і участь у «СВУ» були засуджені до різних строків покарання 45 осіб, представників інтелігенції, серед яких в першу чергу слід назвати колишнього прем'єр-міністра УНР В. М. Чехівського, колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника ВУАН А. В. Ніковського, колишнього діяча УСДРП, професора Київського інституту народної освіти Й. Ю. Гермайзе, колишніх діячів УПСФ — завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В. Ф. Дурдуківського та вчителя тієї ж школи О. З. Гребенцького, письменницю Л. М. Старицьку-Черняхівську та ін. Понад 400 чоловік значилися у філіалах «СВУ» у різних містах республіки³⁹.

Стверджувалось, буцімто «СВУ» мала два центри — «закордонний» та «внутрішній». Ось як характеризував декого з учасників останнього М. О. Скрипник у своїй статті «Спілка визволення України»: «Спираючись на вплив Єфремова, як віце-президента ВУАН, «СВУ» тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН — науково-педагогічне товариство, інститут наукової мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо.

«СВУ» організує разом з тим цілу низку філіалів-груп по багатьох містах: в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, охоплюючи, переважно, стару буржуазну українську інтелігенцію. «СВУ» мала в своїх лавах досить значне число професорів і викладачів різних вузів в Києві та інших містах, провадячи вперту, хоч і приховану роботу виховання контрреволюційних кадрів з числа студентів буржуазного, куркульського походження.

Молоді контрреволюційні сили були об'єднані у додатковій організації «СУМ»⁴⁰..., що члени її повинні були бути за масових агітаторів «СВУ» серед студентства й куркульського селянства»⁴¹.

Формально приводом для виникнення версії про існування «закордонного» та «внутрішнього» центрів «СВУ», а також для тверджень про «заснування» «СВУ» саме у 1926 р. став нібито одержаний С. О. Єфремовим з-за кордону лист Л. Чикаленка, який повідомляв про створення організації «СВУ» серед української еміграції і пропонував створити таку саму організацію на території Радянської України. Однак на попередньому слідстві це питання не досліджувалось, конкретних даних про обставини надходження цього листа і самого листа у матеріалах справи «СВУ» немає. Водночас після обнародування цієї обставини в ході судового процесу в газеті «Діло» був опублікований лист Л. Чикаленка від 12 березня 1930 р., в якому він катего-

³⁷ Касьянов Г. Доля академіка С. О. Єфремова // Під прапором ленінізму.— 1989.— № 19.— С. 75—78.

³⁸ Щоденник С. О. Єфремова, на нашу думку, слід не тільки видати, а й відповідним чином відкоментувати.

³⁹ Спростування енциклопедії. Розповідь про одну зустріч у КДБ УРСР // Робітничая газета.— 1989.— 19 лист.

⁴⁰ «СУМ» — «Спілка української молоді».

⁴¹ Скрипник М. «Спілка визволення України» // Більшовик України.— 1930.— № 8.— С. 14.

рично заперечував факт відправлення листа С. О. Єфремову у 1926 р., а його показання назвав неправдивими.

Необхідно вказати і на ті політико-ідеологічні та суто людські фактори, які спричинилися до виникнення справи «СВУ». Як видно з документів слідства і щоденникових записів С. О. Єфремова, у 1925 р., після повернення на Україну з еміграції академіка М. С. Грушевського, з яким у С. О. Єфремова ще в часи Центральної ради були розходження, в колективі ВУАН склалася нездорова обстановка, що фактично привела до протиборства прибічників цих двох учених. Гостро негативні характеристики М. С. Грушевського у великій кількості містить і щоденник С. О. Єфремова. Так, 15 вересня 1926 р. він записав: «Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане за підписом П. Тутківського (голова) та Ф. Савченка (секретар) повідомлення: «Українська Академія наук взяла на себе ініціативу організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження академіка Михайла Сергійовича Грушевського...»

...Як можна святкувати громадську діяльність людини, що запламувала себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтригантством? Серед широкого громадянства про це мало, звичайно, знають...

Святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить якраз не шанувати свого минулого. Адже про цілу смугу своєї діяльності, 1917—1923 рр., він не сміє говорити при більшовиках. Правда, він раз вже публічно наплював був на цю минувшину, коли з тієї самої трибуни, де колись головував у Центральній Раді, говорив облесні компліменти робітничо-селянському Урядові. Невже це хоче зробити і під час свого ювілею?»

У тому ж 1926 р. Єфремов зазначив у щоденнику, що з листа академіка А. Ю. Кримського дізнався про «наявність на нього доносів у Харкові» і «обурення комуністів через те, що він не дає їм натяку на зближення з ними». Дізнався він і про те, що деяких його співробітників по Академії викликали в ДПУ, де «допитували» про стосунки Грушевського, Кримського і Єфремова, вимагали «давати відомості».

Помітну роль у долі С. О. Єфремова відіграв голова Львівського наукового товариства академік К. Й. Студинський, який вмістив у травні 1928 р. у львівській газеті «Діло» (орган «Українського націонал-демократичного об'єднання») статтю, в якій піддав різкій критиці керівництво Академії за невмілу організацію роботи ВУАН і проведення «русифікаторської» лінії у доборі співробітників. У зв'язку з цим у відповідь К. Й. Студинському у червні 1928 р. у цій же газеті С. О. Єфремов опублікував статтю «Про двох лицарів», де показав помилковість поглядів К. Й. Студинського і безпідставність його звинувачень на адресу ВУАН. Ця публікація й стала підставою для публічного осуду С. О. Єфремова, якого звинувачували у контрреволюційності за те, що для відповіді він звернувся до буржуазних засобів масової інформації.

31 грудня 1928 р. С. О. Єфремов записує, що під впливом керівних органів республіки президія ВУАН прийняла проект резолюції, яка засуджувала його «контрреволюційну діяльність». У цій резолюції, зокрема, говорилося, що президія ВУАН «вважає за неприпустиме й засуджує суворо виступ С. О. Єфремова з полемічною статтею, скерованою проти політики органів Радвлади (в закордонній пресі та ще в тій, яка вороже ставиться до Радвлади («Діло»)). Однак неупереджений аналіз статті С. О. Єфремова в газеті «Діло» за 25 червня 1928 р. дає підстави для висновку про те, що якихось «контрреволюційних» поглядів у ній немає.

Сам С. О. Єфремов у щоденникових записах гранично відверто відображав свою позицію, яку він займав в Академії, як спрямовану проти засилля в ВУАН далеких від науки людей, що просувалися за

протекцією, висловлювався проти обрання академіками осіб (а серед них і М. О. Скрипника), які не займалися науковою роботою.

17 грудня 1928 р. С. О. Єфремов записав до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Д. К. Заболотним, який розповів йому про бесіду із М. О. Скрипником. Останній, за словами Заболотного, нібито дуже настроєний проти Єфремова, поводиться войовниче і непримиренно, збирається поставити Єфремова на коліна, якщо той не розкається і не попросить прощення. С. О. Єфремов для себе визначає позицію: «Навколишки я не стану, кається не буду — отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і мабуть неблизька, пахне...».

30 вересня 1926 р. у театрі імені І. Я. Франка сталася зустріч С. О. Єфремова з П. П. Любченком, що для майбутньої долі першого, на нашу думку, також мала неабияке значення. Ось як описує цю зустріч сам Єфремов: «В другому антракті до мене підійшов Любченко з такою миною, наче він мені велику честь робить. Я з ним не був знайомий, і ця «честь» мене здивувала дуже. І стався між нами діалог».

Наведемо частину розмови:

Він (впадаючи в тон ще інтимніший): А скажіть, С[ергію] О[лександровичу], коли вже ви почнете активно працювати?

Я: От тобі і маеш. Мені нема часу і носа висякати, а з вашого боку тільки й чую: коли я почну працювати. Що ви розумієте під цим — активно працювати?

Він: Ну, от хоч би в нашій пресі...

Я: Як так, то ніколи. Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка, але то ніяка робота — не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції — не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі казюні видання.

Він: Ми даємо волю слова...

Я: Кому? Собі?

Він: Хіба тільки інтелігенти можуть на нас ремствувати. А робітники та селяни мають волю слова і говорять, що хочуть.

Я: Звідки ви це знаєте?

Він: На наших з'їздах селяни висловлюються цілком вільно.

Я: Не вірте тому, що говорять на ваших з'їздах. Це говорять тільки, аби вам подобатись. От як би ви могли зробити те, що не можете, послушали, що говорять хоча б по селах неофіційно, між собою, то ви б не те казали. Ви б тоді побачили, що ваша воля слова перед тими речами мусила або поступитися, або ж узятися в нагайки... Та й ще одно: Ну, нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправди я не можу писати, а цілої ви не даєте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова.

Він (сухо): Ми не маємо потреби когось купувати.

Я: І я те ж саме кажу: це ні вам, ні мені непотрібно. Отже і нема чого мені йти до вашої преси.

Тут знялася завіса і припинила розмову. Коли скінчився акт, він попрощався і пішов, видимо, розсержений. Ото поговорили любенько».

(Далі буде)

Одержано 12.02.91

В данном разделе идет речь о сталинских методах борьбы с внутрипартийной оппозицией в конце 20-х гг., а также об инспирированных политических «делах» начала 30-х гг. на Украине.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) *

Висвітлюються науково-організаторська діяльність М. С. Грушевського в 1924—1926 рр., складні стосунки вченого з керівництвом ВУАН та республіки.

В академії

Грушевський почав працювати у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) у той час, коли вона перебувала в скрутному становищі. Як відомо, академія була заснована у листопаді 1918 р. згідно з гетьманським декретом, хоч донедавна датою її створення вважався початок 1919 р. Статут ВУАН був схвалений Раднаркомом УСРР у червні 1921 р. Головне завдання академії тоді формулювалося так: «Підтримувати, координувати і організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, об'єднань, студій і лабораторій, а також і окремих громадян УСРР на користь комуністичного суспільства згідно з загальними вказівками НКО»¹.

За постановою Раднаркому республіки ВУАН підпорядковувалася Наркомосові і таким чином фактично ліквідовувалася її автономія. Кожен дійсний член і склад президії академії мали затверджуватися цим наркоматом. Права, обов'язки і порядок діяльності президії ВУАН також визначалися відповідними інструкціями НКО. Безпосередньо ж діяльність академії спрямовувало спеціальне управління — Укрголовнаука, представник якого перебував у Києві.

На утримання наукових установ хронічно не вистачало коштів, тому доводилося час від часу скорочувати кількість їх співробітників. Неодмінний секретар (головний вчений секретар) президії ВУАН А. Ю. Кримський з гіркою іронією писав: «Яскраве гасло вкорочувати штати, що виходило з харківського центра**, не переставало стояти перед очима академії»². Після чергового скорочення на початку 1924 р. в ній залишилося тільки 117 співробітників, з них — 82 наукових, включаючи й академіків, 21 науково-технічний та 14 адміністративно-технічних працівників. Річний бюджет академії становив близько 37 тис. крб. у твердій (золотій) валюті.

Очолювали ВУАН відомі вчені: ботанік В. І. Липський (президент), літературознавець С. О. Єфремов (віце-президент), філолог, сходознавець А. Ю. Кримський (неодмінний секретар). Академія складалася з трьох відділів — історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Грушевський був зарахований до першого відділу на посаду керівника кафедри української історії. Очолював історико-філологічний відділ Кримський, а секретарем був Єфремов. Крім них, у відділі працювали дійсні члени ВУАН — історик Д. І. Багалій, археолог, етнограф, мистецтвознавець М. Ф. Біляшівський, фольклорист та етнограф А. М. Лобода, історики мистецтва О. П. Новицький і Ф. І. Шміт, історик літератури В. М. Перетц, а також брат Ми-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 54, арк. 102—102 зв. НКО — Народний комісаріат освіти.

** Харків до 1934 р. був столицею УСРР.

² Звідомлення Української академії наук у Києві за 1923 рік.— К., 1924.— С. 3.

хайла Сергійовича — професор О. С. Грушевський, директор історико-географічної комісії.

Спочатку на кафедрі Грушевського було лише два штатних співробітники — його дочка Катерина та племінник С. В. Шамрай³. Крім того, він очолив кілька інших наукових підрозділів, зокрема, історичну секцію колишнього Українського наукового товариства, археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, теоретичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями). Всього на цей час під керівництвом Грушевського працювали 8 штатних і 9 нештатних (з оплатою) співробітників⁴.

Сповнений широкомасштабних планів Грушевський одразу поринув у наукову роботу. Кафедра історії українського народу* стала епіцентром науково-організаційної діяльності історичної секції. Вже у 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історичного квартальника (потім двомісячника) «Україна», підготовлено науковий щорічник та черговий том «Записок» відділу, присвячений історичній тематиці. Всього у цих виданнях було надруковано 76 статей 53 авторів. Цього ж року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були направлені експедиції, які створили там дослідницькі осередки.

Великі надії покладав Грушевський на комісію порайонного розроблення історії України. До неї входили підкомісії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я. Кожна з них розглядалася як організаційний центр координації місцевих сил для регіонального вивчення історії України. Згодом Грушевському вдалося добитися виділення на це додаткових коштів. У 1926 р. в комісіях працювали 6 штатних і 60 нештатних співробітників.

Археографічна комісія за рік провела 12 засідань, на яких розглядався стан археографії у різних регіонах республіки, розроблено плани видання праць М. І. Костомарова, пошуку та повернення на Україну вивезених архівних матеріалів, а також йшлося про скликання всеукраїнського археографічного з'їзду. Члени інших комісій за ініціативою Грушевського займалися дослідженням первісної культури, збиранням та опрацюванням пам'яток українського фольклору тощо. Загалом вже протягом першого року роботи в академії Грушевському вдалося зосередити зусилля порівняно невеликого колективу наукових співробітників на дослідженні основних тематичних та регіональних напрямів історії України. І хоча переважно вони стосувалися проблематики вже виданих праць ученого, слід зазначити, що, скажімо, наприкінці 1926 р. була створена й комісія з найновішої історії України.

Поряд з великою науково-організаторською роботою Грушевський продовжував працювати над «Історією української літератури» та своїм улюбленим дітищем — багатотомною «Історією України — Руси». Чимало часу він приділяв редагуванню журналу «Україна», де до того ж майже у кожному номері друкувалися його статті, рецензії та огляди.

Плідна діяльність очолюваних Грушевським наукових підрозділів уже в наступні роки дала вагомі творчі здобутки. Тільки у 1926 р. вийшли в світ «Український археографічний збірник, т. I» та «Пам'ятки українського письменства, т. I», «Історія української літератури, т. V, кн. 1», дві книги «Первісне громадянство на Україні та його пережитки на Україні» (під ред. К. Грушевської), «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та інші⁵.

³ Там же.— С. 152. Показово, що харківська газета «Коммунист» 1 квітня 1924 р. повідомила про створення науково-дослідницької кафедри української історії на чолі з М. С. Грушевським.

⁴ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік.— К., 1925.— С. 40.

* Назва кафедри неодноразово уточнювалася.

⁵ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 рік.— К., 1927.— С. 18—19.

Грушевський швидко підтвердив репутацію блискучого організатора науки, вимогливого до себе і підлеглих. Навколо нього зібрався колектив талановитих і працелюбних дослідників, до якого входили О. Гермайзе, Ф. Савченко, М. Ткаченко, С. Глушко, П. Глядківський, М. Карачківський та інші.

Одразу після повернення Грушевський поставив перед Наркомосом питання про переведення з Відня до Києва очолюваного ним Українського соціологічного інституту (УСІ). Однак після тривалих консультацій НКО відповів про неможливість здійснення цього заходу, мотивуючи своє рішення відсутністю у даний час «необхідних передумов і живих сил». Через рік Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: «з огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів». Проте академік не здавався і восени на поліг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Водночас Грушевський запропонував перевидати його багатотомну «Історію України — Руси». Президія Укрголовнауки визнала у квітні 1925 р. за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок: «відкласти до відповідного моменту»⁶. Зауважимо, що за життя вченого цей момент так і не настав.

Завдяки наполегливим домаганням Грушевського і відповідним заходам уряду УСРР йому були створені досить пристойні умови для наукової діяльності. Однак вона була б набагато результативнішою, якби вченому не доводилося вести боротьбу на два фронти: в академії і проти республіканського центру.

Як вже зазначалося, керівництво ВУАН, особливо Єфремов і Кримський, зустрів Грушевського неприязно. Давалися взнаки старі стосунки. Єфремов — колишній заступник голови Центральної Ради — вважав, що її невдачі багато в чому зумовлені похибками Грушевського. «Невтішна сторінка нашої історії, — занотував Єфремов у щоденнику наприкінці 1924 р., — безпосередній протяг авантюриництва, нечесності й легкомисленості, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди, і цей напрямок азіатського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Центральної Ради, власне згубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонились Золотій Орді й п'ють кумис»⁷. Як бачимо, подумки Єфремов відділяв себе від тих українських політичних діячів, які повернулися з еміграції. Хоч фактично у нього була єдина «перевага» — він не виїжджав за кордон і більш непримиренно ставився до Радянської влади.

Однак Єфремову і Кримському доводилося зважати на величезний авторитет Грушевського не тільки у науковому світі, а й серед широких кіл громадськості УСРР. Крім того, їм не були повністю відомі умови повернення вченого з еміграції і плани керівництва республіки щодо Грушевського. Знаючи його характер, вони не без підстав побоювалися претензій Михайла Сергійовича на особливе місце в академії, а це, в свою чергу, означало б суттєве обмеження штатно-фінансових можливостей очолюваних ними підрозділів.

Слід зазначити, що Єфремов та Кримський займали керівне становище не тільки в історико-філологічному відділі, а й у всій академії. Її президент Липський детально в справі керівництва установою не вникав, і організаційною роботою займався в основному неодмінний

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 195, арк. 34; спр. 719, арк. 116.

⁷ Центральний науковий архів АН УРСР (далі — ЦНА АН УРСР), ф. 257, оп. 1. Щоденник С. О. Єфремова (знаходиться у стадії наукової обробки). Далі цитується без посилань.

секретар Кримський. Єфремов же як віце-президент був ще й головою господарської управи.

Наркомосвіти, Укрголовнаука, хоч і мали у Києві своїх представників, суттєво на формування наукової, кадрової політики в академії не впливали. Ще з часів створення УАН до її установ перейшли чимало викладачів Київського університету, працівників Українського наукового товариства, представників буржуазної інтелігенції, колишніх політичних і державних діячів, які не визнали Радянської влади, хоч і змирилися зі своїм становищем. Знаючи про це, керівництво УСРР вперто добивалося від Грушевського запевнення у відмові від політичної боротьби. Адже колишній голова Центральної Ради міг стати ініціатором згуртування національної інтелігенції на антирадянській платформі. Про це говорив у червні 1924 р. на всеукраїнській нараді з питань політичної освіти зав. агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумський: «Грушевський приєднався до Радянської влади, але він розуміє, що Радвлада керує господарським будівництвом, а культосвітня робота підлягає інтелігенції. Ясно, що такий підхід до нашої освітньої і політичної роботи загрожує нам небезпекою»⁸.

Рішення про повернення Грушевського, як відомо, приймалося довго і болісно, неодноразово відкладалося. Ставлення до нього з боку вищого партійно-державного керівництва було неоднозначним. Можна стверджувати, що думка Голови РНК Х. Г. Раковського та першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга стала вирішальною. Однак незабаром головою уряду УСРР став В. Я. Чубар, Генеральним секретарем ЦК КП(б)У — Л. М. Каганович, нарком освіти В. П. Затонський був обраний секретарем ЦК. Саме він займався питаннями матеріального забезпечення сім'ї та організації наукової роботи Грушевського.

Як вже вказувалося, останній одразу почав вимагати від Укрголовнауки, Наркомату освіти, Раднаркому збільшення асигнувань на дослідження. Розповідають, що, прочитавши його листа, Чубар сказав: «Чого це Центральна Рада заворушилася?». Наприкінці 1924 р. Грушевський здійснив з цією метою поїздку до Харкова, однак не зміг потрапити на прийом до представників вищого керівництва і був прийнятий лише заступником наркома освіти Я. П. Ряппо.

У відповідь на його вимоги Укрголовнаука 30 грудня 1924 р. прийняла спеціальну постанову «Кафедра Грушевського», в якій визнавалася важлива роль кафедри і підкреслювалося, що її потреби по можливості повинні бути задоволені. Однак керівники кафедр, у тому числі й Грушевський, мають враховувати, що фінансові можливості не є необмеженими і дотримуватися загального порядку звернення до вищих органів. Причин появи саме такого рішення було кілька: по-перше, керівництво Наркомосу офіційно ставило «на місце» академіка, по-друге, з коштами дійсно було сутожно, а, по-третє, у центрі вичікували, як відпрацює Грушевський перші аванси. До речі, цю ухвалу Укрголовнауки було розглянуто на спільному зібранні (загальних зборах) академії. Окремим пунктом були засуджені «самостійні виступи, не погоджені з потребами академії»⁹.

На перших же засіданнях історико-філологічного відділу між його керівництвом і Грушевським склалися напружені стосунки. Вони зумовлювалися не тільки упередженим ставленням Кримського та Єфремова до Грушевського, а й намаганнями останнього добиватися реалізації своїх інтересів, не рахуючись з реальними можливостями. Так, Михайло Сергійович вимагав друкувати у «Записках» відділу лише праці на історичну тематику. Кримський не погодився на це, і, зреш-

⁸ Вісті.— 1924.— 11 черв.

⁹ ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 50.

тою, дійшли згоди про періодичне використання видання для потреб історичної секції.

Іншого разу Грушевський, керуючись особистими антипатіями, виступив проти обрання академіком відомого львівського фольклориста та етнографа В. М. Гнатюка і водночас домагався висунення до академії свого брата Олександра. Проте ні в першому, ні в другому випадках він не дістав підтримки з боку колег.

Стосунки між Грушевським та його опонентами загострювалися. 15 листопада 1924 р. на засіданні відділу виник конфлікт між Кримським і Грушевським. Останній наполягав на праві авторів друкувати в журналі «Україна» статті з використанням старого галицького правопису. Кримський різко заперечив проти цього. Зрештою, суперечка закінчилася особистими випадками. Єфремов тоді записав у щоденнику: «Розійшлися нелюбо. Боюся, що почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомствами». ¹⁰ І він, на жаль, не помилився.

Єфремов і Кримський ладні були у всіх «гріхах» звинувачувати Грушевського. Після конфіскації книги Титова «Стара освіта на Україні» вони вирішили, що відповідний донос написав саме Михайло Сергійович. Кримський підготував проект статуту ВУАН і повіз його до Харкова, але там уже був кимось підготовлений альтернативний варіант. Підозра знову впала на Грушевського. З цього приводу президія ВУАН навіть прийняла рішення провести розслідування, але воно закінчилося безрезультатно. В свою чергу, Грушевський став ігнорувати заходи керівництва президії. У березні 1925 р. ні він, ні його співробітники не були присутні на щорічному академічному урочистому акті ¹⁰.

На початку 1925 р. це протиборство вийшло за межі відділу. Позицію Грушевського підтримав один з фундаторів ВУАН, відомий геолог, керівник фізико-математичного відділу академік П. А. Тутківський. Точилися розмови про кризу в керівництві ВУАН. Ситуація загострювалася в зв'язку з наближенням виборів президії. Все це викликало занепокоєння у Харкові. В лютому 1925 р. звідти до Києва прибула комісія на чолі із заступником начальника Укрголовнауки істориком М. І. Яворським. Під час виборів президії спочатку не одержав більшості голосів навіть Липський. Довелося проводити повторне голосування. В результаті керівництво ВУАН не змінилося. За Єфремова проголосував 21 чол., проти — 2, за Кримського, — відповідно, 17 і 6, Липського — 17 і 5 ¹¹. Грушевський залишився незадоволеним таким перебігом подій. На засіданні відділу у присутності Яворського він виступив, за свідченням Єфремова, «сильну і гнівну промову про обставини, що заважають працювати».

Досить прохолодні стосунки склалися у Грушевського й з відомим фольклористом, етнографом і літературознавцем академіком А. М. Лободою, який в той час очолював у республіці краєзнавчі дослідження. Ні Грушевський, ні його співробітники, зокрема дочка Катерина, не взяли участі у роботі I Всеукраїнського з'їзду по дослідженню продуктивних сил народного господарства, хоч на краєзнавчу секцію було подано понад 250 доповідей. Те ж саме повторилося на республіканській конференції з краєзнавства у червні 1925 р. До того ж Грушевський на загальних зборах академіків відмовився від обов'язків члена краєзнавчої комісії, пославшись, щоправда, на брак часу ¹².

Не зовсім приязно ставився Грушевський до відомого історика академіка Д. І. Багалія, який працював у Харкові і користувався підтримкою партійно-державного керівництва. Саме його було обрано головою профспілки наукових працівників. Крім того, Багалій підтримував

¹⁰ Там же, арк. 69.

¹¹ Там же, арк. 62.

¹² Вісті.— 1925.— 1 січ., 4 черв.; ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 67.

дружні контакти з Кримським та Єфремовим, часто інформував їх про реакцію Наркомосу на заяви Грушевського.

Однак життя Грушевського ускладнювалося не тільки внаслідок внутріакадемічної боротьби. Одразу після приїзду на Україну робилися спроби залучити вченого до публічної підтримки офіційної політичної лінії. Як відомо, у своєму першому інтерв'ю на батьківщині він критично висловився про ставлення польських властей до західноукраїнського населення. Незабаром редакція «Більшовика» запропонувала йому виступити зі статтею на цю тему. Однак Грушевський відмовився.

Певні ускладнення виникали час від часу з цензурою. Хоч журнал «Україна» як видання академічне не підлягав перевірці, проте до нього прикріпили «опікуна». Якимось він запропонував надрукувати в журналі статтю про В. І. Леніна. Професор Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: «Нехай підготує Грушевський». І коли той відмовився, цензор пообцяв написати на журнал «рецензію».

Були й спроби теоретичного «розвінчання» поглядів Грушевського. Зокрема, А. Річицький опублікував статтю «Як Грушевський «виправляє» Енгельса»¹³, в якій йшлося про працю «Початки громадянства (генетична соціологія)», видану ще в 1921 р. Автор статті віддав належне ролі історика і політика в українському суспільному житті, а також відзначав, що «цей ліберально-мислячий буржуазний демократ» став на шлях примирення з пролетарською революцією. Водночас він висловлював подив з приводу переходу Грушевського від нескінченної «Історії України — Руси» до проблем більш загальних і широкіх, вважав це «симптоматичним».

Однак у статті відсутній аргументований аналіз основних положень рецензованої книги, натомість вона рясніє ярликами на кшталт: «пережовування заяжонених аргументів», «рівень хуторянського соціально-політичного світогляду» тощо. Річицький не допускав існування інших поглядів на еволюцію суспільства, крім висловлених Енгельсом, тому категорично не сприймав концепцію Грушевського. Дісталося й Яворському за схвальний відгук про цю працю, появу якого Річицький пояснював «толерантністю меншого колеги».

Грушевський дотримувався зобов'язання не займатися політичною діяльністю. Однак його відмова співпрацювати з пресою насторожувала керівництво ідеологічної служби КП(б)У, яке не втрималося від спокуси дошкульно нагадати вченому про його минуле. Зокрема, у грудні 1924 р. харківська газета «Вісті» вмістила карикатуру, де Грушевський був зображений поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським.

На початку 1925 р. Затонський підготував статтю «Матеріали до українського національного питання», в якій з суто класових позицій пояснював, хто є справжніми творцями української культури: «Фактично, не руками Грушевських та Винниченків і навіть не руками архилівих українських есдеків та есерів, а руками червоногвардійців, що іноді переносили на українську мову свою зневагу до українських зрадників революції»^{14–15}. З усього було видно, що ідеологи Компартії України були незадоволені позицією і діяльністю Грушевського, хоч його боротьба проти Єфремова та Кримського ослабляла «буржуазно-інтелігентську» верхівку академії.

Своєрідним індикатором ставлення офіційних кіл до Грушевського були опубліковані у червні 1924 р. вимоги до вступаючих в Український інститут марксизму. В списку рекомендованої літератури на першому місці стояла «Історія України» М. Яворського, а потім йшли праці О. Єфименко або М. Грушевського. Однак у списку праць для

¹³ Червоний шлях.— 1924.— № 3.

^{14–15} Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2016, арк. 11.

вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги М. Покровського, Г. Зінов'єва та М. Яворського і навіть не згадувалися монографії Грушевського. Не було його праць і в списку підручників, рекомендованих Наркомосом УСРР для установ соціального виховання на 1924—1925 рр.¹⁶

Ситуація у ВУАН вже давно викликала занепокоєння керівництва республіки. Незважаючи на затверджений урядом УСРР статут ВУАН (1921 р.), академія фактично працювала за регламентом гетьманських часів. І найголовніше — ця важлива науково-культурна установа залишалася поза комуністичним впливом. Серед її керівництва, академіків, навіть рядових співробітників не було членів КП(б)У.

Наркомат освіти прагнув реорганізувати діяльність ВУАН, щоб підпорядкувати її контролю центральних партійних органів. З цією метою ще 17 травня 1924 р. Ряппо вніс на розгляд Політбюро ЦК КП(б)У два варіанти відповідного проекту рішення. Згідно з першим передбачалося переведення академічних установ до Харкова, а другим — відкриття у столиці ряду їх філіалів. Проте реалізація будь-якого з цих проектів потребувала значних коштів, і тому вони не були втілені в життя, хоч згодом у Харкові та інших містах було відкрито кілька філіалів та відділів ВУАН¹⁷.

Наприкінці 1924 р. до Києва приїжджав заступник голови Укрголовнауки професор Яворський. Він привіз проект «Основних положень реорганізації ВУАН». По суті, це була спроба добитися виконання постанови РНК УСРР про ВУАН від 1921 р., за якою замість 3 існуючих відділів мали створити п'ять, ліквідувати історико-філологічний відділ, а кафедру Грушевського передати до соціально-економічного відділу. В ній йшлося також про ліквідацію Спільного зібрання і заміну його Радою, до якої б входили не лише академіки, а й представники інших установ, комітетів та громадських організацій. Однак академічне зібрання після тривалих обговорень відхилило цей документ.

Водночас президія ВУАН подала до Наркомосу свій проект статуту, який підготувала комісія в складі академіків Кримського, Єфремова та Василенка. У червні відбувся пленум Укрголовнауки, але питання про прийняття статуту ВУАН на ньому не було вирішене, а, відповідно, й не розширювалися її штати і не збільшувалися кошти. Проте комісії, очолювані Грушевським, дещо розширилися, причому за рахунок тих, що підпорядковувалися Кримському. Є підстави гадати, що цьому сприяв Яворський, який прагнув заручитися підтримкою Грушевського при обранні до академії.

Навесні 1925 р. Генеральним секретарем КП(б)У став Л. М. Каганович. Серед першочергових справ, якими він зайнявся, було вивчення становища в середовищі української інтелігенції. Йому, безумовно, доповіли про ситуацію в академії. Під час першого приїзду до Києва в червні він детально ознайомився з політичною атмосферою у ВУАН, зустрівся з Грушевським і Кримським. Ні президент, ні віце-президент ВУАН такої честі не удостоїлися. Тоді Єфремов записав у щоденнику, що Каганович задав Грушевському пряме запитання: чи вважає він, що Радянська влада — найкраща для України? Той нібито не відповів, а встав і почав прощатися. «От становище, — зауважував Єфремов. — Грушевський має сповідатися перед Кагановичем».

Одразу після повернення до Харкова Каганович зробив звіт на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про свої київські враження. Матеріали обговорення не збереглися, але, судячи з постанови, генсек був стривожений і настроєний рішуче. Політбюро ухвалило: «Утворити комісію з тт. Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і

¹⁶ Коммунист.— 1924.— 22, 27, 29 июня.

¹⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 54, арк. 96.

Балицького по вивченню питання про українську інтелігенцію, нашу тактику щодо неї, про залучення до роботи і т. п.» Потім Каганович вніс доповнення: «зокрема стосовно академії і Грушевського»¹⁸. Як бачимо, з прибуттям Кагановича на Україну питання про наукову інтелігенцію стало розглядатися у більш широкому контексті.

У травні 1924 р. з привітаннями до VIII конференції КП(б)У звернулася група наукових працівників і громадських діячів. До її складу входили деякі професори, інженери, вчителі, кооператори, лікарі. Була оголошена, а потім і опублікована в пресі відозва до української радянської інтелігенції із закликом «гуртувати свої сили для участі в радянськiм будівництві». Згодом у газетах з'явилися відгуки на неї з місць, але академічна інтелігенція залишила поза увагою цю акцію, яка дістала назву «Декларація 66-ти» (за кількістю тих, хто її підписав)¹⁹.

Одночасно з підготовкою організаційної реформи ВУАН партійне керівництво розробляло плани посилення свого ідейно-політичного впливу на академічне середовище. Певний імпульс розгортанню роботи у цьому напрямку дав лист співробітника академії професора П. Клепацького, надісланий до Київського окрпарткому та Укрголовнауки²⁰. Відзначивши роль академії у культурному будівництві, він наголошував, що Комуністична партія майже не приділяла уваги діяльності ВУАН. Таке становище автор листа пояснював тим, що ВУАН «ледве чи не одинока установа на Україні, в якій немає комосередку, отже, немає й жодного організаційного зв'язку з Компартією».

Тим часом, на думку професора, Компартія не повинна байдуже ставитися до того факту, якою наукою — чистою чи зв'язаною з життям, матеріалістичною чи ідеалістичною — займаються вчені академії, виховуватимуть вони молодь для УНР чи УСРР, допомагатимуть партії у боротьбі «за здійснення принципів світового пролетаріату чи обстоюватимуть за національну українську демократію».

В листі містилися і конкретні пропозиції щодо «комунізації» ВУАН: «Цього можна досягнути через президента чи віце-президента академії, який по статусу мусив би бути делегатом компартії (як Каменев у Російській академії)». Для зміцнення зв'язку академії з партією слід було б «прищепити комбацилу й самому тулубові академії» шляхом створення в кожному відділі партосередків. Далі Клепацький пропонував злити Історичну секцію ВУАН з Істпартком ЦК КП(б)У, до соціально-економічного відділу академії прикріпити марксистсько-ленінський семінар та соціально-економічну секцію Держплану. Навіть до природничо-математичного відділу він вважав за необхідне приєднати дослідні підрозділи цукротресту, земвідділу, статбюро тощо. При цьому, на думку Клепацького, вирішувалося ще одне завдання — розбавлялися стороннім елементом окремі академічні угруповання — «домініон Грушевського, домініон Кримського». За цих умов, наголошувалося в листі, «міністри українських буржуазних урядів (а їх в ній півдесятка) трохи були б ізольовані від свого звичайного оточення». Пропонувалися також заходи для забезпечення громадського контролю над ВУАН — ввести до її керівництва представників партійних, профспілкових, виробничих організацій.

Була це особиста ініціатива професора чи збіг його думок з нагрілими потребами посилення партійного керівництва академією — сказати важко. Проте слід зазначити, що Клепацький постійно критикував академічне керівництво, стан справ у ВУАН. На цю ж тему він подав статтю й до газети «Більшовик». У щоденнику Єфремова так пояснюються причини появи цієї публікації: «Виясняється, що Кле-

¹⁸ Там же, спр. 58, арк. 95.

¹⁹ Там же, оп. 1, спр. 120, арк. 189—193; Вісті.— 1924.— 18 трав., 10 черв.

²⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2010, арк. 108—110.

пацький виконував «замовлення»: редактор «Більшовика» не хотів містити його статті, а звелів йому це зробити губком. Чомусь йому треба прищепити академію, і на це здався новоявлений «марксист» Клепацький». Однак, якщо навіть Єфремов помилявся чи скористався неякісною інформацією, дальші кроки ЦК КП(б)У щодо академії показують, що чимало положень листа потім використовувалися при намаганнях перевести ВУАН на «марксоленінські» рейки.

Наприкінці 1925 р. заступник наркома освіти УСРР Ряппо надіслав цього листа секретареві ЦК КП(б)У Затонському. Від себе він писав, що у Центральному Комітеті має незабаром розглядатися питання про реорганізацію ВУАН, яке вже близько року стоїть на черзі. Щодо самого листа Ряппо вважав, що становище в академії Клепацький змальовував «більш-менш правильно, а пропоновані рецепти лікування — невдалі»²¹.

На кінець січня 1926 р. було призначено пленум Укрголовнауки, присвячений в основному стану справ в академії. Саме тому він скликався у Києві. Напередодні (20 січня) київська газета «Пролетарська правда» надрукувала статтю Клепацького «До питання про реорганізацію Української Академії Наук». Це був завуальований виклад положень згаданого листа, цільове призначення якого не викликало сумнівів. Йшлося про з'ясування реакції наукової інтелігенції, зокрема академіків, на положення проекту майбутньої реорганізації ВУАН.

Проте й цього разу політичне керівництво УСРР не наважилося здійснити радикальну перебудову академії. Для цього ще не визріли як об'єктивні, так і суб'єктивні умови. Загальні збори академіків не підтримали б внісених пропозицій, спрямованих на ліквідацію хоча й формальної автономії ВУАН. До того ж тривали пошуки кандидатури на посаду її президента, яку б підтримало академічне товариство, і водночас лояльної до офіційних кіл.

Каганович схилився до особи Грушевського. У зв'язку з цим Михайла Сергійовича попросили викласти у спеціальному листі своє бачення шляхів розв'язання суспільно-політичних і академічних проблем. На жаль, текст цього важливого документа досі виявити не вдалося. На нашу думку, в ньому не було відкритої заяви про вірнопідданські почуття, повну довіру чи прийняття політичної лінії тогочасного керівництва УСРР.

8 січня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову: вибори до академії перенести, питання про президента остаточно не вирішувати. Крім того, Чубареві доручалося особисто займатися питаннями, пов'язаними з листом Грушевського, з метою чіткого викладу його лінії, а вже потім вирішувати питання про кандидатуру на посаду президента ВУАН.

Майже тиждень тривали засідання Укрголовнауки. 28 січня після доповідей Липського, Єфремова та Кримського з яскравою і змістовною промовою виступив Грушевський. Він кваліфікував сесію як велике свято для культурного життя, наголосив на тому, що таке пекуче питання, як утворення академії, ставилося при Центральній Раді, гетьмані і Директорії, але «Радянський уряд поставив на твердий ґрунт і почалося будівництво цього найвишого українського осередку». Грушевський застеріг від бюрократизації науки, закликав до перетворення академії на живий центр — організатор «тієї спраглої науки сили, що виходить з самої глибини робітничо-селянської верстви». Він висловився за самостійність ВУАН, яка б стала інституцією, рівною з усіма культурними установами світу. Щодо зв'язків з всесоюзною академією, то промовець обстоював асоціацію Академії наук різних республік Союзу. Не обійшов він увагою і питання майбутньої реорганізації, хоч висловився досить дипломатично: «Ми ждемо тої нової організаційної

²¹ Там же, арк. 109.

форми академії, в якій вона дійсно могла б зв'язатися з широкими верствами нашої інтелігенції та робітничо-селянської людності нашої республіки»²².

Заступник наркома освіти Ряппо схвально оцінив промову Грушевського, погодився з її основними положеннями. Не випадково газети подали розгорнутий виклад виступу академіка, в той час як доповіді президії ВУАН не були опубліковані. Отже, барометр політичних симпатій схилився до кандидатури Грушевського.

Водночас виступ академіка на пленумі Укрголовнауки свідчив, що він наважився відкрито заявити про свої наміри використати офіційну підтримку для боротьби за посаду президента ВУАН. Це питання для нього не було новим чи несподіваним. Ще перед його поверненням на батьківщину, у листопаді 1923 р., представник УСРР у Відні М. Левицький отримав таку директиву Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президентства, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента— виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяк, безперечно, передав²³.

Однак, як бачимо, пройшло чимало часу, перш ніж Грушевський публічно заявив про себе. Спонукальних мотивів до цього було декілька. По-перше, його високий авторитет у науковому світі, по-друге, розкол академіків на два угруповання і можливість одержати голоси його прихильників, по-третє, обіцяна підтримка з боку керівництва УСРР. Та чи не найголовнішими були причини суб'єктивні — позбутися утисків з боку Єфремова — Кримського, очолити президію, дістати свободу дій і спрямувати їх на розвиток історичної науки. Не слід ігнорувати і його власне честолюбство.

Хоч питання про можливу кандидатуру на посаду президента ВУАН розглядалося у вузькому колі вищого керівництва УСРР, а рішення супроводжувалися грифом «Цілком таємно», наміри щодо Грушевського ставали відомими не тільки у республіці, але й за її межами. Зокрема, академік В. Перетц повідомляв з Ленінграда про можливе призначення Грушевського президентом академії та двох комісарів до нього. Без кінця мусувалися чутки про склад президії.

У середині квітня 1926 р. з'явилася ще одне публічне свідчення втягування Грушевського в орбіту офіційної політики. Газета «Пролетарська правда» надрукувала інтерв'ю з ним, де йшлося про скликання у Празі українськими емігрантами наукового з'їзду. Грушевський заявив, що він туди не поїде, бо з'їзд вважає за «образу дійсному українському науковому рухові». Він наголошував, що організатори акції відірвані від природної бази, не проводять серйозних досліджень, а, крім того, переслідують політичні цілі. Містився й закид на адресу чехословацького уряду, який замість цього «еміграційного свята» міг би скликати з'їзд на Підкарпатській Україні (в Мукачевому, Ужгороді чи Хусті), тоді б певно і між нами знайшлися очічі поїхати». Слід зазначити, що в республіканській пресі була розгорнута широка кампанія протидії Празькому науковому з'їздові²⁴.

Поява інтерв'ю мала свою передісторію. Грушевський негативно ставився до організаторів з'їзду, зокрема М. Шаповала. Мабуть, саме тому він погодився надіслати до агітпропу свої думки з приводу скликання з'їзду, а звітний матеріал потрапив до редакції, де й було зроблено на його основі інтерв'ю з вченим. Важко сказати, чи погоджувався текст з Грушевським і чи вважав він бажаним його обнародування.

Тим часом Наркомос УСРР гарячково готувався до проведення у червні 1926 р. спільного засідання ВУАН з Укрголовнаукою. Розгля-

²² Пролетарська правда.— 1926.— 30 січ.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4 с, оп. 1, спр. 615, арк. 82.

²⁴ Пролетарська правда.— 1926.— 14 квіт.

далися різні проекти статуту академії. З цією метою до Харкова приїжджали не тільки керівники президії ВУАН, але й Грушевський з Тутківським. Безпосередньо цим питанням займався Каганович, Чубар, Затонський та інші представники вищого партійно-державного керівництва УСРР. 14 квітня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло комплекс проблем, пов'язаних з реорганізацією ВУАН.

Було вирішено добиватися надання їй статусу всесоюзної установи, але «з залишенням її у підпорядкуванні Наркомосу УСРР», зміцнення матеріальної бази, підвищення оплати праці наукових співробітників. Висловлювалася пропозиція про необхідність приїзду на засідання академії Голови ЦВК Рад СРСР М. Калініна чи Голови РНК СРСР О. Рикова. Всі ці питання були поставлені перед ЦК ВКП(б). На цьому засіданні було також ухвалено: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії». Трохи пізніше була прийнята постанова про рекомендацію на посаду віце-президента ВУАН О. Шліхтера, залишивши його уповноваженим Народного комісаріату закордонних справ.

Президія академії в особі Єфремова та Кримського продовжувала чинити опір намаганням реорганізувати ВУАН на засадах, пропонованих Наркомосом, протидіяла можливому обранню її президентом Грушевського. Зокрема, близький до Єфремова співробітник академії М. Могилянський написав оповідання — сон про вбивство за зраду політичних поглядів. Воно було надруковане у журналі «Червоний шлях». Читачі упізнали в його герої Грушевського. Він, у свою чергу, звернувся зі скаргою до ЦК КП(б)У. Незабаром була прийнята постанова: «Вжити заходів, аби в журналах і газетах не вміщувалися статті як белетристичні та публіцистичні, так і дописи київського письменника-журналіста й співробітника Всеукраїнської академії наук М. Могилянського». Вона була надіслана всім редакціям центральних газет і журналів.

Однак це ще не означало, що Грушевський отримав вотум довір'я з боку керівних «верхів» республіки. Засідання академії за пропозицією Чубаря було перенесено з червня на осінь. Причини залишалися попередні — глухий опір академіків реорганізації, невпевненість у прийнятті нового статуту та обранні дійсними членами ВУАН вчених-комуністів. До того ж у Москві не були вирішені питання про статус академії та її матеріально-технічне забезпечення. Була ще одна причина — внутріпартійного характеру. Саме на цей час загострилася боротьба між наркомом освіти Шумським і Кагановичем.

Разом з перенесенням виборів до академії на осінь було ухвалено передати лист Грушевського для попереднього обговорення в комісію, до складу якої ввійшли Затонський (голова), Шумський, Попов, Хвиля та Скрипник. Текст цього листа у протоколах засідань відсутній. На наш погляд, мається на увазі декларація Грушевського, яка розглядалася у Політбюро ЦК КП(б)У на початку року. У зв'язку з відкладенням виборів до академії було вирішено уважніше ознайомитися з поглядами претендента у президенти ВУАН.

Без сумніву, ставка керівництва УСРР на Грушевського була вимушеною. Серед двох бід доводилося вибирати меншу, використовувати її для боротьби з блоком Єфремова — Кримського. Каганович, Затонський, а також Любченко і Постишев, які в цей час очолювали радянські і партійні органи в Києві, добре знали справжні настрої останніх. Якщо Кримський намагався хоч формально виявляти повагу до офіційних властей, то Єфремов послідовно і твердо ставився до них негативно. Він не займався реорганізацією шкідництва, однак неприйняття комуністичних ідеалів переносилося на ставлення до тих «можновладців», які їх уособлювали. Тому головним, мабуть, для нього було зберегти академічну автономію, не допустити проникнення в її середовище «комуністичних бацил».

З огляду на відверто неприязну позицію Єфремова, завуальовану лояльність Кримського та політичну індиферентність Липського Грушевський здавався чи не єдиною на академічному терені особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою.

Відклавши академічні вибори на осінь, керівництво УСРР отримало можливість ще пильніше придивитися до справжніх намірів Грушевського. Але водночас воно мало публічно висловити своє ставлення до колишнього політика, а заодно й претендента в президенти ВУАН. У вересні 1926 р. виповнилося 60 років з дня народження академіка. Відзначення його ювілею ще яскравіше продемонструвало усю складність ситуації, що створилася навколо вченого.

(Далі буде)

Держано 01.02.91

Омещаются научно-организаторская деятельность М. С. Грушевского в 1924—1926 гг., сложные отношения ученого с руководством ВУАН и республики.

Методологія та методика історичних досліджень

В. А. Смолій (Київ)

Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті

Зроблено спробу простежити процес еволюції українського козацтва протягом усього періоду його існування. Автор зосереджує увагу на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища — державотворчій функції козацтва та ролі козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянських мас.

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційною увага до проблеми українського козацтва — соціального явища, яке, виникнувши у середньовічну епоху, протягом кількох століть залишалось важливим фактором політичного життя України. Проте від повідомлень хроніки І. Бельського і заключних сторінок Густинського літопису, від популярної статті Старовольського та окремих розділів книги Г. Боплана, від козацьких літописців Г. Грабянки, С. Величка й Самовидця до серйозних наукових розробок цього питання пройшло багато часу. Своєрідними проміжними ланками на шляху до глибокого вивчення проблеми феномену українського козацтва були ранні праці М. І. Костомарова¹, С. М. Соловйова², М. О. Максимовича³, А. О. Скальковського⁴ та інших істориків.

¹ Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова.— К., 1928.

² Соловьев С. М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки.— 1848.— № 11; 12.

³ Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. 1.

⁴ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.— Ч. 1—3.— Одесса, 1884—1886.

Нову якість у дослідженні проблеми та появу оригінальних історіографічних поглядів започаткували праці відомого українського історика В. Б. Антоновича. Зокрема, у 1863 р. з'явилася його передмова до третьої частини першого тому «Архива Юго-Западной России», у якій виразно простежується своєрідне авторське трактування цієї складної і багатогранної проблеми. Наступний етап у дослідженні питання тісно пов'язаний з іменами П. О. Куліша (насамперед, його «Историей воссоединения Руси». — СПб., 1874—1877. — Т. 1—3), Д. І. Яворницького (зокрема, «Историей запорожских козаков». — СПб, 1892—1897. — Т. 1—3), пізнішими працями М. І. Костомарова⁵, а також дослідженнями І. Каманіна⁶, В. Б. Антоновича⁷, А. Стороженка⁸. Справжньою енциклопедією українського козацтва стали праці М. С. Грушевського, зокрема сьомий і восьмий томи монументальної «Історії України-Руси», відомі під назвою «Історія української козащини».

Широким діапазоном творчих інтересів, зіткненням різних думок і напрямів (порівняймо, наприклад, ідеї П. Куліша та А. Стороженка з поглядами В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського), на жаль, не може похвалитися радянська історіографія. Цю проблематику, по суті, репрезентують лише декілька прізвищ (М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистый, В. О. Голобуцький, О. М. Апанович), що, звичайно, було недостатньо для такої важливої проблеми. Не випадково протягом кількох останніх десятиліть у республіці не з'явилося жодної серйозної наукової праці з історії українського козацтва. Короткий історіографічний огляд проблеми був би далеко не повним без урахування творчого доробку ще однієї групи істориків — вчених західних українознавчих центрів (М. Андрусяк, Г. Гаецький, В. Баран, Ф. Сисін, Л. Винар), які не припиняли її розробки.

Звичайно, не всі думки й висновки істориків витримали випробування часом. Деякі з них диктувалися кон'юнктурними міркуваннями, інші ґрунтувалися на обмеженому колі джерел, а тому були поверховими і не закріпилися у спеціальній літературі. Однак усі вони становлять частку єдиного історіографічного процесу, і їх урахування є неодмінною умовою дальших наукових студій учених різних шкіл і напрямів.

Важливо наголосити і на помітних диспропорціях у дослідженні проблеми. Окремі її аспекти розроблені більш глибоко, інших — дослідники торкалися лише принагідно, і вони не стали об'єктом спеціального вивчення.

Враховуючи це, автор даної статті прагне простежити еволюційний шлях розвитку українського козацтва, зосередитися на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища. Поява у XV ст. в південних степах вільного населення (безперечно, 1489, 1492 і наступні роки, коли на сторінках хронік уперше згадується козацтво, — дати умовні, і вони лише відбивали історичні реалії, започатковані значно раніше) була відкликана логікою попереднього історичного розвитку. Причини, які зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. Ігнорування чи, навпаки, гіпертрофоване зображення будь-якого з них призводить до спотвореної, деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва. Пояснюючи причини його виникнення, очевидно, недо-

⁵ Костомаров Н. И. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. — 1870. — № 1; 2; Костомаров Н. И. О казаках // Русская старина. — 1878. — № 3.

⁶ Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1894. — Кн. 8.

⁷ Антонович В. Б. Коротка історія козащини. — Коломия, 1912.

⁸ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — Киев, 1904.

цільно надавати пріоритет уходницьким заняттям населення перед необхідністю захисту південного порубіжжя від вторгнень татар або акцентувати увагу на значенні втеч як однієї з форм соціальної боротьби в ущерб іншим факторам. З певністю можна твердити лише одне — південні степові райони стали у XV ст. (і не лише тоді — згадаймо попередників козаків, так званих бродників, що існували тут значно раніше) тією місцевістю, де збиралися представники різних соціальних категорій населення — часто з різноманітними інтересами, далеко не однозначною мотивацією своїх дій і вчинків та початковим імпульсом, що змусив їх залишити обжиті місця й вирушити у повні небезпеки, але вільні степові райони. Історичні реалії, що спричинили появу козацтва, далеко не завжди вкладаються у найпереконливіші теоретичні постулати і положення, висловлені як авторитетними вченими, так і менш відомими дослідниками.

Аналіз структур таких типологічно спільних явищ, як українське та донське козацтво, таборити в Чехії та граничари в Хорватії, наводить на думку про існування певних закономірностей процесу організації вільного населення, не обмеженого жорсткими правовими нормами феодальної держави. В різних районах, але в рамках приблизно того самого хронологічного відрізка (XV—XVI ст.) виникли й активно функціонували соціальні явища, які мали багато спільних рис у внутрішньому устрої, господарських і військових заняттях членів общин і т. п. Щоправда, в майбутньому кожна з цих суспільних структур пішла різними еволюційними шляхами. На відміну від таборитів та граничар і навіть від донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, останнє еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. А після Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. воно перетворилося на категорію населення, яка в соціальній структурі тогочасного суспільства зайняла велику питому вагу і через інтереси якої переломлювалася практично вся політика українського гетьманату.

Формування козацтва як стану — процес складний і довготривалий. Безперечно, глибоко правий М. С. Грушевський, коли говорить, що лише на рубежі XVI—XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу із своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами⁹. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-добувачем XV — першої половини XVI ст. і козаком — борцем за всенародні інтереси кінця XVI — початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд видається, нібито мало що могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий проміжок часу. (У контексті феодальної доби, для якої характерний надзвичайний консерватизм, це був справді період незначний. Адже відомо, як повільно й болісно розвивалося середньовічне селянство). Та це лише на перший погляд. Суспільні реалії були такими, що козацтво змогло пройти період свого зародження, становлення і розвитку значно швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На це були свої причини.

Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості (хоч і розвивалася в межах феодальної формації). Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком. Не викликає сумніву той факт, що вже з XVI ст. козацькі господарства несли в собі значні потенційні можливості, у яких добре помітні риси буржуазного способу виробництва. Про це свідчить характер виробни-

⁹ Грушевський М. История украинского козачества.— Спб., 1913.— Т. 1.— С. 97.

чих відносин, що склалися в зимівниках — застосування у них найма-ної праці, широкий товарний характер козацьких господарств тощо. Найбільш повно ці процеси виявилися вже в XVII, а особливо у XVIII ст.¹⁰ Після Визвольної війни, коли практично було знищене велике феодальне землеволодіння польських магнатів, ліквідована панщина і принаймні 60% населення оголосило себе козаками, новий тип господарства став домінуючим не лише на Запорозжжі, а й на Лівобережній Україні та Слобожанщині, а протягом певного часу і в південно-східних повітах Правобережжя. Гадаємо, що саме в руслі попередніх традицій (звичайно, з поправкою на нові умови) йшов розвиток, зокрема, сільського господарства і в південних районах України, які переживали наприкінці XVIII — початку XIX ст. інтенсивну колонізацію. Не випадковим було й те, що процес розвитку феодально-кріпосницьких відносин істотно пришвидшився після ліквідації інституту гетьманства, знищення Запорозької Січі та полкового адміністративно-територіального устрою на Лівобережжі. Ось чому, на наш погляд, не переконливо звучать думки окремих дослідників, які не тільки не бачать у козацтві носія більш прогресивних виробничих відносин, а твердять, що воно репрезентувало рудименти минулих часів¹¹.

Іншим важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку й відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Школу козацтва (зокрема, запорозького) пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель — бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й зарубіжних держав, ламав у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них якісно нове світобачення, що ґрунтувалося не лише на суспільній практиці окремого села чи регіону, а на прикладах всеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, яка деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем або забитим темрявою селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Розвиток козацтва як окремого стану привів до створення ним у 50-х роках XVI ст. своєї військово-політичної організації. Козацтво заснувало Запорозьку Січ, але водночас сама Запорозька Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію політичних поглядів козацтва. Відтоді і воно, і творіння його рук, розуму й серця розвиваються паралельно, дають суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, виводять Україну на терен широкого міжнародного життя.

Господарське та суспільне конституювання козацтва супроводжувалося втягненням його у соціально-визвольний рух, що розгортався на українських землях протягом XV—XVIII ст. Ці два соціальні явища також були діалектично взаємозв'язані. З одного боку, козацтво і, зокрема, Запорозька Січ, поставляли широким масам повстанців кадри вмілих організаторів і керівників загонів (згадаймо імена К. Косинського, Т. Федоровича, П. Бута (Павлюка), Я. Острянина), а з другого — сам визвольний рух, його масштаби та широка соціальна периферія (в т. ч. українська шляхта, міщанство, православне духовенство) сприятливо позначалися на формуванні суспільної, зокрема політичної, свідомості козацтва, прилучали до державницьких устремлінь частину

¹⁰ Голобубський В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775).— К., 1961.

¹¹ Никитин Н. И. О формационной природе ранних казацких сообществ : (К постановке вопроса) // Феодализм в России : Сб. статей и воспоминаний, посвященных памяти акад. Л. А. Черепнина.— М., 1987.— С. 240.

політичних та релігійних кіл України. Участь у визвольному русі, незалежно від часу та обставин, дала можливість козакам висунутися в авангард численних народних повстань і виступів, завоювати їм заслужений авторитет серед широких народних мас.

Проте, безперечно, рубіжною віхою на шляху розвитку козацтва як стану були події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Гадаємо, слід розрізняти два аспекти цього питання: по-перше, бурхливе кількісне зростання козацтва, яке в деяких регіонах, по суті, перетворилося на основну групу населення України, і, по-друге, якісні зміни, що відбулися в його становищі. Адже з гнаного, практично поставленого поза законом Речі Посполитої стану козацтво перетворилося на стан привілейований, такий, що репрезентував соціально-економічну основу гетьманської України, її політичний устрій та ідеологію («Березневі» статті 1654 і договірні умови наступних років українських гетьманів з царським урядом)¹². Але трагедія козацтва як стану полягала в тому, що воно в нових історичних умовах, породжених Переяславським актом 1654 р., поступово почало втрачати свій господарський та суспільно-політичний потенціал. Це був складний і тривалий процес. Він розтягнувся на багато десятиліть і не завжди відзначався послідовністю.

У політиці царського уряду щодо козацтва спостерігалися періоди потепління і навіть тимчасового відходу від традиційної жорсткої лінії, повернення йому окремих прав, обмеження феодальних повинностей тощо¹³. Проте в умовах наступу феодально-кріпосницької реакції та самодержавної стихійної потенціальної можливості козацтва як стану дрібних виробників не могли бути реалізовані. Рано чи пізно тенденція до утвердження в суспільному господарстві України нового типу відносин — буржуазних, що їх репрезентували козаки, була насильно перервана. Реорганізоване козацтво переводилося в одну з категорій державних селян, які розвивалися вже не всупереч, а в загальному руслі еволюції феодалізму, а пізніше буржуазного способу виробництва¹⁴.

За цими етапами розвитку українського козацтва приховуються інші, не менш значні події. Проте на шляхах його історичної еволюції відзначимо як мінімум два аспекти, повз які не може пройти жодний дослідник. *Перший* з них стосується державотворчої функції козацтва. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Феномен цього явища полягав у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відображали базисну основу феодального суспільства. Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення із специфікою державотворчості часів Запорозької Січі. Але жодний серйозний дослідник не може заперечу-

¹² Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.

¹³ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.— Киев, 1988.

¹⁴ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы.— Киев, 1989.

вати того факту, що в силу історичних обставин Запорозька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який виконував функції Української держави. Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не відразу. Потрібний був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення і місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівних вторгнень орд Кримського ханства. По суті, ще задовго до утворення Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу, які поряд з іншими негативними факторами поставили його на грань втрати своєї етнічної самобутності.

Члени запорозької общини виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, мав вигляд справжньої політичної аномалії на тлі безмежного панування феодальних відносин. Проста, але життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Кіш Війська Запорозького) органів влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока виживаність Січі забезпечувалася також внутріобщинною демократією, рівністю всіх членів громади перед давньовічовими звичаями та правами. На питання, чи могла Запорозька Січ існувати в інших суспільних формах, відповідь може бути лише негативною. Але пояснюється цей факт не лише особливостями характеру українського етносу, а насамперед історичною ситуацією. Справді, оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше царська Росія), Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови — відносної внутрішньої стабільності та громадянського миру. Гострі соціальні конфлікти в середовищі січової громади неминуче вели б до її розколу та ослаблення, до перетворення на легку здобич власних та іноетнічних феодалів. Звичайно, історична реальність була такою, що Запорожжя також не уникло внутріштанових суперечностей та конфліктів. Особливо посилюлися вони в останній період існування Січі. Майнова нерівність, а згодом і соціальна диференціація неминуче зумовлювали наростання конфронтаційних настроїв у запорозькому середовищі, які час від часу виливалися у прямі сутички між козацькою сірою і власниками зимівників та старшиною.

Для Запорозької Січі протягом багатьох десятиліть її функціонування характерний якнайширший спектр політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів¹⁵. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, а зосереджує свою увагу на вирішенні фундаментальних питань. Так, намітився союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Брестської церковної унії 1596 р. почало зазнавати утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої.

Окремі симптоми такої злуки можна простежити вже під час повстання 1593—1596 рр. під керівництвом С. Наливайка¹⁶. Однак з усією

¹⁵ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — Киев, 1987.

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1863. — Ч. 3. — т. 1. — С. 77 (далі — Архив ЮЗР).

визначеністю ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). У ній відкрито декларувалися думки про те, що, «...яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска козаков Запорозких,... именем тых своих товаришов, на послуге Речи Посполитое при его королевское милости будучых в земли Московской, до их милости панов народов тое православное веры и релии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах и не отмитных переставати головы против... упорови квалт в релені нашой старожитной православной чинить хотячи, протестуемся з докладом того для достаточнишого в той мери поступку...»¹⁷.

Це не поодиноким згадка такого змісту на сторінках актового матеріалу. Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їх симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один з основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Козацькі депутати неодноразово втручалися у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої пропозиції в місцеві та вищі органи судової влади Речі Посполитої¹⁸. Разом з тим діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорожжя, в особі гетьмана Петра Сагайдачного, взяло якнайактивнішу участь у політичній акції загальноукраїнського значення — відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть запорожці справою своєї совісті та честі вважали боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія Коша, якої він (за винятком хіба що деякого часу в 1625—1629 рр.) дотримувався у переговорах з Варшавським двором. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Її безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження таких ознак українського етносу, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Існування Запорозької Січі, як цілком самостійної політичної сили, *de facto* було визнано в міжнародному світі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Росії, Кримського ханства та інших країн. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою (до речі, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких загонів в окремих воєнних кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й існування держави.

У різні періоди свого існування Запорозька Січ ніколи не була «республікою в собі». Всупереч існуючим політичним кордонам вона завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі. Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання кінця XVI ст. засвідчили, що в середовищі козацтва з'явилися настрої, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під влади шляхти територіях «ко-

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1865.— т. 2.— С. 59.

¹⁸ Жукович П. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595—1600).— СПб., 1897; Жукович П. Сеймовая борьба православного западноукраинского дворянства с церковной унией.— СПб., 1903—1908.— Вып. 1—6.

зацьких порядків»¹⁹. Про радикальність дій повсталих свідчить цілий ряд документів. За словами черкаського і канівського старости О. Вишневецького, козаки прагнуть «перевернути до кінця все пограниччя і нас (шляхту.— В. С.) усіх знищити»²⁰. У 1613 р. спеціальна сеймова постанова змушена була константувати, що «ці люди (козаки.— В. С.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, вибравши собі своїх старших і суддів, і не хочуть підкорятися ніяким судам, крім своїх отаманських...»²¹. У 1616 р. польський сейм знову визнав той факт, що козаки не визнають «...ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і керівників... У великій Речі Посполитій утворилася інша республіка»²². Постанови, ухвалені польським сеймом, не містили якихось особливих перебільшень. Справді, покозачення селянства в українських воеводствах уже на початку XVII ст. набрало настільки масового характеру і вилилося в такі широкомасштабні процеси, що це стало предметом гострих політичних дискусій на засіданнях місцевих та Варшавського сеймів.

Державотворча практика на Україні та вклад у її розвиток Запорозької Січі, безперечно, не обмежувалися кінцем XVI — першою половиною XVII ст. Ця практика мала більш глибокий і довготривалий характер. Її традиції, позитивні й негативні сторони були засвоєні і творчо використані Богданом Хмельницьким у наступний період, коли побудова Української держави була практично здійснена²³. Аналізуючи розвиток Запорозжя після 1654 р., слід зазначити, що його роль політичного лідера на Україні помітно підупала. Це цілком зрозуміло, коли враховувати той факт, що центр суспільного життя молодій державі перемістився на Гетьманщину. Щоправда, ще деякий час (особливо в 50—70-ті роки XVII ст.) Кіш Війська Запорозького прагнув (і не безуспішно) відігравати роль арбітра у внутріполітичних конфліктах та суперечках, які виникали між тими чи іншими ворогуючими силами. Проте гетьмани, особливо лівобережні, намагалися не допустити надмірного втручання Січі у політичні справи. Так було за Б. Хмельницького, так залишилося й за його наступників.

Другий важливий аспект досліджуваної проблеми — це роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства. Значення цього фактора переоцінити важко. Протягом кількох століть він залишався одним з важливих важелів, здатних приводити у постійний рух цю інертну, консервативну масу. Адже вперше селянин побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. З кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським явищем. Воно охоплює дедалі ширші території, різні категорії населення. Окремі політичні діячі добре розуміли, чим можуть загрожувати для Речі Посполитої ці глибинні і не завжди контрольовані суспільні процеси. Коронний гетьман Ста-

¹⁹ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 205.

²⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego.— Kraków, 1868.— S. 27.

²¹ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 3.— S. 107.

²² Ibid.— S. 111.

²³ Детальніше про це див.: Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 19.

ніслав Жолкевський дивився далше і глибше багатьох своїх сучасників, коли писав, що «з часом той вогонь може і в дальших сторонах вчинити щось небезпечно і прикре для Речі Посполитої. Те хлопство, яке з природи своєї народу шляхетському не є приязне, може наважитися й на дещо інше та гірше, коли його занедбати»²⁴. Йому вторив пізніше один з великих українських магнатів Ю. Зборовський, який також писав: «Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві речі над тим: великий авторитет їх злодійства і явна або скрита прихильність до них трохи не всієї Київської землі й Білорусії. Міста королівські і приватні, доми шляхетські, одні явно, інші потайні, через страх сприяють їм і бажають всякого успіху і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм». Далі він продовжує: «Всі ті руські краї, що почасти вважають себе пригнобленими панською владою, почасти нарікають на ту унію по своїй дурості, безсумніву, рушили б (за козаками.— В. С.) і шукали б помсти разом з ними»²⁵. Це далеко не безпідставні побоювання українського магната. Історична реальність перевершила найпохмуріші прогнози представників панівних верств Речі Посполитої. У королівській пропозиції на сейм (1615 р.) прямо зазначалося, що до козаків «йшли... неоселі, йшли засудженці, йшли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів — так, що мало хто і до плуга мав людей на Поділю»²⁶. Інтенсивне збільшення козацького населення (згідно даних люстрацій ряду Подністровських староств число послухних і непослухних дворів коливалося у пропорції 1:5) було не лише показником певних структурних змін у становому складі населення цього регіону. Воно свідчило також про те, що з'явилася і швидко набирала широких потенційних можливостей соціальна сила, яка по своєму зробила своєрідний переворот в умах багатотисячної селянської маси України.

Проте, як зазначалося, нові якісні зміни в суспільну свідомість українського селянства внесла Визвольна війна. Вона матеріалізувала козацький ідеал на величезній території українських земель. В козацький стан, за свідченням Самовидця, перейшли «хто и нігди козацтва не знал»²⁷. Відтоді проблема належності до козацтва стала чи не лейтмотивом визвольної боротьби селянських мас українських земель протягом другої половини XVII—XVIII ст. (власне це питання не втратило своєї актуальності і в XIX ст.). На тривалому історичному шляху воно виявлялося з різною інтенсивністю у певні періоди та в певних регіонах, виступало як самостійне або ж було складовою частиною інших форм соціального протесту. Залежно від обставин прагнення до козацького ідеалу служило свого роду захисною реакцією з боку окремого селянина чи сільської громади, або, набуваючи більш-менш викинченої форми, у концентрованому вигляді звучало зі сторінок знаменитих наказів депутатам у Комісію по підготовці нового Уложення (1767 р.), у свідченнях старожилів під час складання Генеральних слідств про маєтності Лівобережної України (1729—1731 рр.), в багатющій фольклорній спадщині народу.

Разом з тим козацький ідеал став не лише ідейним надбанням селянсько-козацьких мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень, на життєздатний матеріал для створюваної ними соціальної будови. Згадувані вже «козацький присуд» і «козацькі порядки» в практичній діяльності повсталого народу означали не що інше, як створення власних органів управління, побудованих на зразок козацького кола, виведення цілих сіл та регіонів з-під юрисдикції шляхти, проведення ряду радикальних соціальних

²⁴ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— 1901.— Т. 15.— С. 147.

²⁵ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 179.

²⁶ Там же.— С. 165.

²⁷ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 51.

реформ (ліквідація великого феодального землеволодіння і відробіткової ренти, перерозподіл земельних угідь у середині громади та ін.). Переломним у розвитку соціальної практики народу стала середина XVII ст. Уявлення про те, що своє становище можна докорінно змінити лише за допомогою зброї, міцно закріпилося в свідомості козаків і селян. Не випадково найбільш блискучі результати в реалізації соціальних конструкцій, основу яких становив козацький ідеал, припадають саме на другу половину XVII—XVIII ст.

Існування козацького імунітету справляло, безперечно, величезний вплив на думки та настрої представників інших станів населення України. Але водночас і паралельно з цим розвивалися різні сфери суспільної свідомості самого козацтва. У досить широкій палітрі ідей і поглядів, що висувалися козацтвом, одне з перших місць займали соціальні питання. Та поряд з ними на сторінках козацьких документів з'явилися й вимоги політичного характеру, що свідчило про помітні зрушення у свідомості цієї категорії населення. До такого роду вимог, як уже зазначалося, слід насамперед віднести поставлену перед польським сеймом вимогу визнати й узаконити діяльність православної церковної ієрархії. Вона не зникла протягом багатьох років і, по суті, становила одну з провідних ідей козацьких документів. Інший комплекс питань, які порушувалися у 20—30-х роках XVII ст. представниками козацтва, стосувався створення змішаного суду для розгляду позовів козаків і шляхти (1627 р.)²⁸, дозволу взяти козакам участь у виборах нового короля тощо²⁹. В цей час з'являється й така нетрадиційна вимога (незабаром вона стала традиційною), як закріплення за козаками прав і вольностей, що «належать людям рицарським»³⁰. Зафіксована вперше на початку 30-х років вона вже не зникла з козацьких документів майже до початку Визвольної війни. Висувалася ця вимога як у відносно мирні періоди розвитку історичного процесу, так і в роки збройних повстань (наприклад, універсали П. Бута (Павлюка), Я. Острянина, К. Скидана та ін.). Можна по-різному інтерпретувати посилення авторів документів на тези про «золоті вольності наші» або вимогу боротися за «славу нашу рицарську» тощо³¹. Суть, на нашу думку, полягає насамперед у тому, що козацтво, висунувши ці вимоги, прагнуло закріпитися в політичній ситуації Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт тогочасного польського права (звідси й намагання урівнятися із шляхтою — «людьми рицарськими»).

Визвольна війна докорінно змінила становище українського козацтва, що перетворилося на панівну верству тогочасного суспільства. Прилучення козаків до політичного життя відкрило нові горизонти у формуванні його світоглядних уявлень, виробленні політичної програми (власне, вона й була реалізована Б. Хмельницьким у процесі створення Української держави) тощо. Але, на жаль, у наступний час цей зріз суспільної свідомості козацтва розвивався не в напрямі кристалізації, збагачення та поглиблення поглядів політичного характеру (виняток становлять Конституція Пилипа Орлика і, з певними застереженнями, Гадяцький договір 1658 р.), а в основному спрямовувався на обґрунтування тих прав, які воно завоювало в ході війни і які поступово почало втрачати вже з перших повоєнних років. У цьому контексті значний інтерес становлять козацькі накази у Кемісію по підготовці нового Уложення. Більш як через 130 років знову була реанімована вимога про підтвердження козацтву, тепер уже царським урядом, «малороссийских прав, вольностей и обыкновений». Аналіз цих докумен-

²⁸ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 187—188.

²⁹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования).— Киев, 1883.— Т. 1.— С. 407.

³⁰ Там же.

³¹ Див.: Лепявко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики.— К., 1990.— С. 97—98.

тів свідчить, що поняття «вольности и обыкновенія» далеко не отожнювалися лише з господарськими заняттями козаків. Вони висловлювали впевненість, що «Березневі статті» 1654 р., по суті, передбачали закріплення за «заслуженими» козаками прав російського дворянства. А це, крім переваг економічного характеру, на їх думку, означало відновлення інституту гетьманства і вибори старшин усіх рангів «вольними голосами». Накази вимагали припинити втручання у внутрішнє життя Гетьманщини царських воевод та інших чиновників. У них висловлювався сумнів у доцільності реорганізації судових органів і містилася вимога повернення до правових норм і порядків періоду Визвольної війни³². Показово, що майже в таких самих термінологічних формулюваннях ідея реставрації традиційних суспільно-політичних структур висловлювалася і в наказах так званих військових обивателів (тобто колишніх козаків) Слобідської України і навіть — козацького населення Новоросійської губернії³³⁻³⁴.

В цілому українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях свого розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилося на інші українські землі, стало панівною групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині, і, звичайно, в Запорозжжі. На історичну еволюцію козацтва Визвольна війна справила неоднозначний вплив. З одного боку, вона різко стимулювала зростання козацького населення, закріпила за ним ряд економічних і політичних прав, а з другого, у централізованій, абсолютистській Російській державі українське козацтво (як, до речі, і донське та яїцьке) практично було позбавлено перспектив для свого дальшого розвитку. Процес сходження із соціальної й політичної арени цієї категорії населення також був досить тривалим. Він адекватно відбивав два явища в тогочасному суспільстві: по-перше, поступову реставрацію феодально-кріпосницьких порядків і, по-друге, наступ царизму на автономію України на інкорпорацію її в державні структури Російської імперії.

Насамперед було ліквідоване слобідське козацтво (1765 р.), тобто акція стосувалася регіону, найбільш тісно економічно та політично зв'язаного з Росією. Наступним етапом на шляху ліквідації козацтва як окремого стану стало знищення Запорозької Січі (1775 р.). Причини, що зумовили цю акцію Катерини II, історики пояснюють по-різному. Якщо не торкатися крайніх та кон'юнктурних міркувань, то вчені, як правило, говорили про причини класового або військово-стратегічного характеру. Тим часом аналіз царського маніфесту від 3 серпня 1775 р. свідчить, що в основі цієї акції лежали три групи причин — соціальні, економічні та політичні. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорозька Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українських селян. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запорозжжя (збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорозької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який суперечив загальноімперським нормам і порядкам. Лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, стала теза про те, що, «заводячи власне хліборобство, вони (запорозжці.— В. С.) розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамопитим управлінням...»³⁵. Лише на декілька років пережило за-

³² Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения.— Киев, 1889.— С. 157, 158, 164.

³³⁻³⁴ Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв., 206; ч. 12, арк. 114.

³⁵ Полн. собр. законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. 20.— № 13354.

порожців городове козацтво Лівобережної України, яке було реорганізоване в регулярні полки карабінерів (1783—1784 рр.). Ще на початку XVIII ст. припинило існування правобережне козацтво, останні сторінки історії якого тісно пов'язані з іменами С. Палія, А. Абазіна, Самуся (Самійла Івановича), З. Іскри. Звичайно, в ряді місцевостей України у структурі населення продовжував зберігатися прошарок козацтва, прирівняного до державного селянства, але воно, по суті, було соціальним реліктом і вже не могло визначати ні економічного, ні політичного, ні психологічного стану тогочасного суспільства.

Разом з тим існування козацтва не минуло (і не могло минути) безслідно в історії українського народу. Воно наклало глибокий відбиток на всі сторони його життя, справило відповідний вплив не лише на зміни в соціальній структурі населення, а й на економічний розвиток (формування капіталістичного укладу), політичну ситуацію (створення держави), етнокультурні процеси (конституювання народності і переростання її у націю) на Україні. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, забезпечило появу в них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів «українець» і «козак» також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та її народу.

Одержано 07.02.91

Предпринята попытка проследить процесс эволюции украинского казачества на протяжении всего периода его существования. Автор сосредоточивает внимание на рубежных веках и наиболее принципиальных, на его взгляд, вопросах истории этого социального явления — государственно-созидательной функции казачества и роли казачьего идеала в развитии социальной активности крестьянских масс.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г. Ф. Беляков (Київ), О. Г. Белякова (Київ)

Польська історична література про українське козацтво

Аналізуються твори польських істориків 60-х — першої половини 80-х років, присвячені генезису та еволюції військово-політичної організації українського козацтва, його ролі в установленні державності на Україні.

Українська проблематика, зокрема історія козацтва, привертала увагу польських дослідників. На початку ХХ ст., особливо після відродження Речі Посполитої, підписання Ризького договору та приєднання західно-українських земель до Польщі, інтерес до вивчення цієї проблеми значно зріс. Свідченням цього, зокрема, є праці В. Томкевича, Є. Волинського та ін.¹

За період існування Польської Народної Республіки (1952—1989 рр.) історія козацтва висвітлювалася головним чином у контексті розвитку Польщі. Тільки на початку 60-х років з'являються дослідження і науково-популярні публікації з історії України й козацтва. Значний доробок польського українознавства становлять книги В. Серчика «Історія України» (1979 р.), «На далекій Україні. Історія козачини до 1648 р.» (1984 р.) та ін. До генезису козацтва звертався польський автор Зб. Вуйцік². Для нього воно уособлює військове братство козацьке, до складу якого входили представники різних національностей: українці, поляки, татари й ін. На його думку, в XVI ст. у цій вільній асоціації людей інтенсивно розвивались асимілятивні процеси на користь так званого «руського елементу». В зв'язку із специфічною організацією життєдіяльності козаків етнічне походження їх не відігравало в ній суттєвої ролі. Автор робить висновок, що на самому початку свого існування козацтво становило понаднаціональну спільність і не визнавало жодної релігії³. Як стверджують Х. Міхник і П. Мослер, міцна козацька військова організація, оплотом якої стала Запорізька Січ, сформувалася десь у першій половині XVI ст. Поступово Січ перетворювалася в політичний центр українського народу в його соціальній, релігійній і національній боротьбі⁴.

В історії козацтва польські вчені висвітлюють насамперед період кінця XVI — першої половини XVII ст. На початку цього періоду згідно з Люблінською унією (1569 р.) утворилася багатонаціональна шляхетська Річ Посполита в складі двох держав, які називалися народами: Корони (Польщі) і Великого князівства литовського. Шляхта Київщини, Брацлавщини, Волині погодилася на включення цих територій до Корони. Відтоді більше 40 відсотків її населення становили українці⁵. Слідом за цим почався процес польської колонізації українських

¹ Rawity-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki.—Т. 1—2.—Kraków, 1907—1909; Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna.—Lwów, 1939; Tomkiewicz W. Unia hadziacka.—Warszawa, 1937; Woliński J. Rzeczpospolita i Kościół prawosławny.—Warszawa, 1936; Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita do roku 1632.—Warszawa, 1934.

² Wójcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej.—Warszawa, 1960.

³ Ibid.—S. 10, 19.

⁴ Michnik H., Mosler L. Historia Polski do roku 1795.—Warszawa, 1966.—S. 275—276.

⁵ Ibid.—S. 229.

земель. Історик М. Богуцька наводить дані, що на цих землях великі латифундії отримали магнати з Малопольщі, наприклад, К. Острозький. Він мав близько 1 млн. гектарів землі, 100 міст і замків, 1300 сіл. Родини Замоївських, Збаразьких, Вишневецьких володіли територією розміром понад 16 тис. км² і тисячами селян⁶.

Населення України опинилося під владою польських земельних магнатів. Рятуючись від феодального і національного гніту, найбільш волелюбні його представники почали поповнювати козацькі лави, становили грізну силу козацько-селянських повстань. Саме це зумовлювало поширення впливу козацтва на всю Україну, посилення тут у кінці XVI ст. визвольної боротьби⁷.

Х. Самсонович й інші польські історики підкреслюють, що специфічні риси українських повстань кінця XVI ст. виникали з об'єктивних умов соціально-економічного та політичного розвитку. По-перше, інтенсивно поширювався процес колонізації привілейованих груп населення. В той же час селяни України зберігали свою етнічну відособленість. По-друге, в українських повстаннях національні й класові начала не завжди виступали одночасно. Тільки в першій половині XVII ст. соціальні протиріччя доповнювалися національними суперечностями, які виникали на ґрунті іншомовності, різниці звичаїв, віри⁸.

Розглядаючи роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу проти польських магнатів, можна погодитися з тезою М. Богуцької, що грізні наслідки Люблінської унії дали про себе знати менше ніж за століття з часу її підписання⁹. Одним з таких наслідків була Брестська унія.

Сучасні польські дослідники надають цьому історичному явищу великого значення. Прийняття Брестської унії, як відомо, збіглося з придушенням козацького повстання С. Наливайка. Цей факт, визнає В. Серчик, не міг не вплинути на свідомість і самих козаків щодо зміни їх ставлення до релігії. Вони почали відходити від релігійної індиферентності і виявляли прихильність до православної віри, підтримували боротьбу православ'я проти уніатства¹⁰. В умовах посилення релігійної конфронтації на Україні багато залежало від позиції такої значної соціально-політичної, одночасно і військової сили, якою було козацтво. Саме такою силою визнає його польський історик А. Вичанський¹¹. До козаків, як вважає В. Серчик, переходить функція захисника православ'я в Польщі¹².

Православна церква визнавала козацтво як союзника в боротьбі проти польської політики підтримки уніатів. У 30-х роках XVI ст. православні ченці проводили серед козаків агітаційну роботу на захист віри¹³.

Пагубність релігійної політики на Україні, неконструктивність політики Польщі щодо козаків відзначають практично всі польські дослідники¹⁴. Для підтвердження своїх висновків вони посиляються на новий закон про козаків, затверджений Сеймом у 1638 р.¹⁵ Закон скасо-

⁶ Bogucka M. Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek.— Warszawa, 1973.— S. 256.

⁷ Michnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 276.

⁸ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795.— Warszawa, 1973.— S. 204.

⁹ Bogucka M. Op. cit.— S. 278.

¹⁰ Serczyk W. Ukraina w latach 1569—1795 // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.— Kraków, 1970.— S. 258.

¹¹ Wyczański A. Polska Rzecz Pospolita Szlachecką.— Warszawa, 1965.— S. 247.

¹² Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.— Kraków—Wrocław, 1984.— S. 175.

¹³ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.— S. 260.

¹⁴ Historia dyplomacji i polskije. / Red. Z b. Wójcik, t. 2, 1572—1795.— Warszawa, 1982.— S. 167—168.

¹⁵ Його прийняттю передували політичні і воєнні акції козаків, наприклад, прибуття їх депутації на виборчий Сейм; вимоги участі представників козаків у виборах короля, рівних прав з шляхтою (1632 р.); зруйнування козаками Сулими польського

уважав усі привілеї та самоврядування козаків, кількість реєстрових обмежувалася до 6 тис., решта козаків була визнана селянами. Вищі посади у військовій козацькій організації мала займати польська шляхта.

Приймаючи цей закон, Сейм намагався зупинити процес перетворення козацької організації в соціально-політичну силу, запобігти новому ускладненню польсько-турецьких стосунків через запорізьких козаків, як це сталося в 20-х роках XVII ст. Переслідувалася ціль використати сили і військові здібності козаків для охорони південних кордонів Речі Посполитої. До цього схиляв досвід кампанії 1621 р., коли для боротьби з турками були залучені козаки на чолі з Конашевичем—Сагайдачним, які брали участь у битві при Хотині¹⁶.

Як відомо, відповідно на закон 1638 р. було повстання нереєстрових козаків Острянина і Гуні на Лівобережній Україні.

Концептуально сучасні польські історики продовжують розглядати події першої половини XVII ст. на Україні в категоріях польсько-козацького конфлікту, який згідно з твердженням В. Серчика поповнився в 30-х роках протиріччям між козацькою старшиною і масою посполства (черні)¹⁷. В дійсності цей конфлікт мав значно ширшу соціальну основу. Це переконливо довела визвольна війна українського народу, очолювана Богданом Хмельницьким.

У дусі концепції польсько-козацького конфлікту трактується проф. Є. Топольським «козацька» політика короля Владислава IV в десятиріччя так званого «золотого миру» на Україні. Загроза повстання пов'язується з неможливістю реалізації зовнішньополітичних планів короля на півдні (евентуальна війна з Туреччиною і участь у ній козацького війська)¹⁸. Більш реалістичною є точка зору про наявність діалектичної єдності між економічною й соціально-політичною кризою, що охопила Річ Посполиту, і козацьким повстанням. Зростання національної самосвідомості всіх народностей виявилось фактором не тільки дезінтегруючим, але навіть руйнівним для Речі Посполитої. Так, цілком слушно оцінює значення національного фактора напередодні визвольної війни на Україні Зб. Вуйцік¹⁹. Проте в ряді наукових праць підкреслюється значення інших соціальних факторів, зокрема боротьби селян проти панування шляхти²⁰. Серед факторів суто політичних, які спричинилися до повстання 1648 р., називається безрезультатність переговорів козаків у Варшаві в 1646 р., в яких брав участь Б. Хмельницький. Шляхта відмовила королю в акцептації його ініціатив, що мали велике політичне значення, зокрема для формування української державності: збільшення козацького реєстру до 20 тис., визнання й закріплення територіального суверенітету козаків. Відповідно на це було швидке зростання антишляхетських настроїв у Запоріжжі. На думку В. Серчика, більшість козаків вважали політику Речі Посполитої ворожою і небезпечною для інтересів козацтва²¹.

Сучасні науковці повністю не відмовилися від традиційного для класиків польської історіографії погляду на повстання середини XVII ст., як війну громадянську (домову) в Польщі, козацьку війну²².

укріплення Кодак; повстання Павлюка (П. Міховича). Ці й інші акції польські історики кваліфікують як антипольські (Зб. Bazyłow L. Historia Rosji.—Warszawa, 1983.—Т. 1.—С. 260).

¹⁶ Dzieje Polski. / Red. J. Topolski.—Warszawa, 1976.—С. 321.

¹⁷ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.—С. 261.

¹⁸ Dzieje Polski.—С. 324.

¹⁹ Historia dyplomacji polskiej.—С. 165.

²⁰ Serczyk W. Historia Ukrainy.—Wrocław, 1979.—С. 117. Автор багатотомної історії Росії, проф. Л. Базилов вважає, що найбільше козацьке повстання на чолі з Б. Хмельницьким переросло в селянську війну, яка охопила всю Україну. (Bazyłow L. Historia Rosji.—Т. I.—С. 260).

²¹ Serczyk W. Op. cit.—С. 115—116.

²² Bobrzyński M. Dzieje Polski w zagysie. Книга перевидана в Варшаві в 1974 році.—С. 342, 345.

Автори праць, написаних за період існування ПНР, широко користувалися поняттям «визвольна війна українського народу»²³. У працях другої половини 70-х — початку 80-х років цей термін майже не вживається, а події української історії середини XVII ст. розглядаються Є. Топольським, В. Серчиком та ін. в категоріях суто козацького повстання, бунту підданих Речі Посполитої. Х. Самсонович, розкриваючи діалектику переростання повстання у визвольну війну проти гноблення шляхти, на жаль, зазначає, що це була також війна українців проти поляків, які відрізнялися вірою, звичаями і мовою²⁴.

Аналізуючи характер і хід визвольної війни українського народу, автори цих досліджень звертають увагу насамперед на феномен інтернаціоналізації конфлікту, її наслідки для Польщі й України.

Першим кроком на шляху интернаціоналізації української проблеми, вважає Зб. Вуйцік, став союз Б. Хмельницького з кримським ханом (1648 р.), потім переговори представників Речі Посполитої з гетьманом Б. Хмельницьким, які з самого початку набули міжнародного характеру²⁵. Саме на переговорах зимою 1648—1649 рр. гетьман Б. Хмельницький висловив польським комісарам кредо своєї політичної програми: «Визволю з лядської неволі весь народ руський»²⁶. Предметом переговорів були також ліквідація Брестської унії, вигнання єзуїтів з Києва, надання православним ієрархам місць у Сенаті й ін. Польські історики вважають, що на переговорах українська сторона добивалася політичного самовизначення в формі козацької держави, виведення польських військ з України²⁷. Це підтверджують статті Зборовського договору, де Київське, Брацлавське і Чернігівське воеводства були відокремлені, як «позасталі на правах і свободах козацьких», як територія козаків, вільна від королівських військ. На цій території визнавався суверенітет гетьманської влади Б. Хмельницького²⁸.

Поновлення воєнних дій на Україні вело до дальшої интернаціоналізації конфлікту. Його безпосередніми учасниками ставали Росія, Туреччина, Кримське ханство й ін.

У польській історіографії акт воз'єднання України з Росією одержав назву «Переяславська унія». Увагу заслуговує її оцінка сучасними істориками. Констатується, по-перше, що для козаків і українських селян Росія вважалася природним союзником у боротьбі під гаслами усунення польської шляхти з території України, захисту православ'я. В процесі цієї боротьби зростали тенденції до об'єднання з Росією. Політика Польщі практично зводилася до утримання територіальної цілості держави. По-друге, дається інтерпретація Переяславської унії в категоріях незалежності. Зб. Вуйцік висловив думку, що в 1650—1651 рр. незалежність України стала dokonаним фактом. Була визнана козацька державність. Польські автори не беруть під сумнів суверенно-правний характер Переяславської унії, підкреслюючи, зокрема, що вона спричинилася до розширення вільності українського населення, головним чином у релігійній сфері²⁹, що це була згода на приєднання до Росії частини України, на яку поширювалося фактичне гетьманство Б. Хмельницького³⁰. В той же час акцентується вимушеність цієї угоди для України, негативні наслідки для неї польсько-російської війни,

²³ Historia Polska do roku 1764 / Red. X. Lowmiński.— Warszawa, 1957, s. 616, 675; Wójcik Zb. Dzikie Pola.— S. 197—199.

²⁴ Samsonowicz H. Op. cit.— S. 227.

²⁵ Historia dyplomacji polskiej.— S. 189.

²⁶ Конкретно мова йшла про визнання самостійності України, включаючи Львів, Хелм, Галич, у складі Речі Посполитої.

²⁷ Samsonowicz H. Op. cit.— S. 227; Historia dyplomacji polskiej.— S. 189.

²⁸ Michnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 289; Wójcik Zb. Dzikie Pola.— S. 239, 244.

²⁹ Ukraina. Terazniejszość.— S. 267.

³⁰ Baz ylow L. Op. cit.— S. 261.

кон'юнктурної політики Б. Хмельницького в стосунках з Росією після Переяславської унії.

На користь такої інтерпретації політики були спроби зближення із Швецією в 1656—1657 рр. Переговори із шведським королем, вважає В. Серчик (його точку зору в цілому поділяють Зб. Вуйцік, Є. Топольський), свідчать про те, що в ці роки Б. Хмельницький мав намір добитися повної незалежності України³¹. Сторінкою нижче він же практично спростовує своє твердження, зазначаючи, що «Переяславська унія була підготовлена надто старанно, щоб можна було підозрювати гетьмана про дволичність щодо царя Олексія»³².

Аналізуючи міжнародний аспект Переяславської унії, польські дослідники роблять акцент на якісно новій геополітичній ситуації, яка склалася після Переяславської ради. Україна, стверджував К. Пиварський, не могла домогтися повної незалежності, оскільки цього не хотіли визнати ні Польща, ні Москва, загрожували також Туреччина і Крим³³. Виходячи з постулату приєднання України до Росії, оголошена війни Польщі трактується як втручання в польсько-козацьку війну³⁴. Одночасно констатується, що політичні акції, спрямовані на зруйнування російсько-української єдності, не були успішними³⁵. Однією з таких акцій стала по суті Гадяцька унія, підписана в 1658 р. гетьманом Виговським з Річчю Посполитою.

Польські історики багато приділяють уваги її аналізу в контексті проблематики української козацької державності. Гадяцька унія розглядається як своєрідний альтернативний варіант Переяславської. Згідно з угодою в Гадячі, три українські воеводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське — повинні становити «Руське князівство» під владою гетьмана; воно має свою окрему армію; козацька старшина отримує шляхетські привілеї, польські власники землі повертаються до своїх маєтків. Перший варіант унії включав вимогу ліквідації уніатства. Сейм ухвалив Гадяцьку унію, за винятком цієї вимоги. До реалізації угоди навіть не приступали. Перешкодою цьому було козацьке повстання проти Виговського. Проте польські історики вважають, що вона являє собою цікаву політичну модель розв'язання української проблеми (утворення польсько-литовсько-руської федерації)³⁶. Відомо, що в політичній практиці другої половини XVII ст. з боку Польщі не було жодної спроби повернутися до цієї ідеї, щоб здійснити її в тій чи іншій формі на Правобережній Україні, яка, згідно з Андрусівським перемир'ям, залишилася в складі Речі Посполитої.

В 60-х роках XVII ст. боротьба українського народу за самостійність розвивалася в тяжких умовах. «Підлегла Росії Україна, — писав А. Вичанський, — не відмовилася від дальших спроб боротьби не тільки проти Польщі, але і можливості відокремлення від Росії»³⁷. Ця форма боротьби політичних структур козацтва значилася як укладення союзу з Кримом і Туреччиною. В 1666 р. гетьман П. Дорошенко визнав себе данником султана. Ця політична акція призвела до війни між Польщею і Туреччиною.

Сусідні держави продовжували політику ігнорування інтересів населення України. Її поділ (1667 р.), вважає Є. Топольський, віддавав значну частину українського населення як від Польщі, так і Росії. Переважна більшість польських авторів визнає, що після Андрусівського перемир'я Правобережна Україна продовжувала залишатися тери-

³¹ Serczyk W. Historia Ukrainy.— S. 139.

³² Ibid.— S. 140.

³³ Historia Polski do roku 1764, t. 1, s. 681.

³⁴ Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Red. J. Tazbir.— Warszawa, 1969.— S. 29—30.

³⁵ Historia dyplomacji polskiej.— S. 196.

³⁶ Dzieje Polski.— S. 329.

³⁷ W y c z a ń s k i A. Polska Rzeczą Pospolitą Szlachecką.— Warszawa, 1965.— S. 355.

торією конфліктів з козаками, селянських рухів, козацько-селянських повстань³⁸. Їх основу становив комплекс соціально-політичних, соціально-економічних проблем, які залишилися невирішеними у процесі визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., а також поповнилися факторами, що виникали з факту поділу України.

Складний характер соціально-політичної ситуації на Україні в 70-ті роки відбився на діяльності гетьманів цього періоду. Підкреслюючи трагізм цих постатей, В. Серчик ототожнює трагедію гетьманів 70-х років XVII ст. з трагедією України, її населення³⁹. В 80-х роках на Правобережжі значно активізувався рух за ліквідацію Брестської унії. У відповідь католицька церква перейшла в наступ. На рубежі століть усі православні єпархії стали уніатськими. Одночасно ліквідовувалися в Київському, Брацлавському воеводствах реєстрові козацькі формування. Відповіддю на це було козацьке повстання в чотирьох українських воеводствах Польщі. Серед політичних вимог повстанців Палія було також возз'єднання з Лівобережною Україною.

Драматично склалася подальша доля козацтва на Лівобережжі. Особливу увагу польських учених привертає діяльність гетьмана Мазепа (Колодинський). Згідно з угодою гетьмана із шведським королем Карлом XII і Станіславом Лещинським, зазначає В. Серчик, Мазепа мав стати володарем князівства в Білорусії (землі Полоцькі і Вітебські). Україна, а також Смоленськ повинні були перейти до Польщі⁴⁰. Історія вирішила інакше.

Тенденції до об'єднання України в середині XVIII ст. посилювалися. Серед об'єктивних факторів цього прогресивного процесу польські автори називають: поглиблення кризи політичних стосунків на території українських воеводств, зростаючий процес формування національної свідомості української народності, настрій ворожості щодо шляхти, всього польсько-католицького⁴¹. Характеризуючи Коліївщину, вони, зокрема проф. Є. Топольський, порівнюють це повстання з повстанням Б. Хмельницького. Вважають, що Коліївщина мала більш селянський фундамент, антифеодальну спрямованість. Разом з прибулими із Запоріжжя гайдуками козаки з магнатської варті поширювали на Правобережжі ідеї козацької вільності⁴². Під знаком цих ідей і козацько-селянських повстань на Україні минуло практично все XVIII ст. Їх останній рубіж, як вважають польські історики, — це події, пов'язані з поділами Польщі.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що праці з проблематики українського козацтва сучасних польських авторів становлять великий вклад у дослідження цього оригінального феномену нашої вітчизняної історії. Запропоновані в них концептуальні підходи до вузлових питань історії козацтва, української державності, своєрідне бачення найважливіших сторінок цієї історії, багатство залучених джерел становлять безперечний науковий інтерес для спеціалістів і всіх, хто цікавиться більш як 500-річною історією українського козацтва.

Одержано 04.03.90.

Анализируются произведения польских историков 60-х — первой половины 80-х годов, посвященные генезису и эволюции военно-политической организации украинского казачества, его роли в становлении государственности на Украине.

³⁸ Dzieje Polski, s. 329; Mićnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 300; Bogucka M. Op. cit.— S. 283.

³⁹ Serczyk W. Historia Ukrainy.— S. 160.

⁴⁰ Ukraina. Terazniejszość.— S. 271.

⁴¹ Dzieje Polski / Red. J. Topolski.— S. 378.

⁴² Ibid.

Ф. М. Рудич (Київ)

Інститут політичних досліджень: проблеми та перспективи

18 вересня 1990 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про реорганізацію Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС», згідно з якою створено Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України.

Редакція звернулася до його директора доктора філософських наук Ф. М. Рудича з проханням розповісти про минуле, сьогодення та майбутнє інституту, проаналізувати зроблене колективом, поділитися планами на найближчу та більш віддалену перспективу.

1. Шановний Феліксе Михайловичу, чи не могли б Ви хоча б коротко розповісти про найважливіші напрями діяльності новоствореного інституту?

Інститут політичних досліджень утворений згідно з рішенням XXVIII з'їзду Компартії України. Відбулася не просто зміна вивісок, як це бувало не раз в аналогічних випадках у недалекому минулому з іншими установами, а докорінна реорганізація, змінюються наукові пріоритети. Перед нашим колективом (а він нараховує трохи більше 40 науковців) стоїть завдання перетворити інститут в центр поглибленої теоретичної розробки проблем суспільного розвитку, аналізу та прогнозування процесів, що відбуваються в республіці і знаходяться в фокусі інтересів найширших мас суспільства.

Такі складні і відповідальні завдання, зрозуміло, можна успішно розв'язати лише спираючись на всебічне та глибоке вивчення історичного досвіду. При цьому слід рішуче відкинути догматичний та кон'юнктурний підходи до висвітлення історичного процесу, замовчування складних та суперечливих подій минулого, створення «білих плям» навколо гострих питань історії України та республіканської партійної організації.

Уже зараз колективом інституту інтенсивно ведеться робота по написанню чесної, правдивої і наукової історії Компартії України від її витоків до нашого складного і неоднозначного сьогодення. Час вимагає й дослідження діяльності інших політичних партій, течій та рухів нинішнього століття в республіці, адже в наші дні стала вже реальною багатопартійна система, і ми мусимо знати всі її переваги і недоліки.

Назріла необхідність посилити увагу до сучасних суспільно-політичних проблем, насамперед, до теорії наукового соціалізму. Є задум опублікувати серію праць представників соціалістичної думки і не лише тих, хто симпатизував або був прихильником більшовиків, а й їхніх опонентів.

Як і раніше, працівники нашої установи продовжать роботу над створенням правдивих політичних портретів відомих у недавньому і більш віддаленому минулому діячів, чиї імена тривалий час замовчувалися, або висвітлювалися традиційно тенденційно. Характерно, що одночасно з біографіями визначних партійних, радянських та військових діячів з'являються політичні портрети їхніх супротивників, які вели боротьбу з більшовиками. Це дає більш цілісну картину подій, процесів та явищ, що мали місце на Україні.

Важливим напрямом діяльності інституту є наукова розробка питань політичної роботи комуністів в умовах багатопартійності, коли первинні організації — будемо говорити відверто — втратили той керівний ідейно-політичний комфорт, що існував багато років. Тепер право на те, щоб називатися авангардом, комуністам доводиться виборювати у відверто антикомуністичних сил, а також у тих, у кого виникли сумніви щодо здатності Компартії України здійснювати керівну роль, вивести наше суспільство на шлях демократії, створення правової держави. За цих складних обставин необхідно діяти на основі наукового, всебічного аналізу через засоби масової інформації реальної ситуації, брати активну участь в агітаційно-пропагандистській роботі, більше працювати серед трудящих, тим паче, що колектив нагромадив певний досвід такої роботи.

Одним з важливих завдань є осмислення реального стану міжнародних відносин на Україні. З одного боку, не можна припиняти вивчення величезного без перебільшень досвіду, накопиченого у цій сфері в республіці, коли ще здійснювалася ленінська політика «коренізації», тобто в 20—30-ті роки. З іншого боку, конче потрібен постійний аналіз сучасної ситуації, а також програмних документів Компартії України, інших політичних партій в сфері міжнародних відносин. Нині маємо надзвичайно багато замовлень дати рекомендації у зв'язку з підготовкою нового Союзного договору. Ми прагнемо максимально задовольнити і ці запити.

Говорячи про реорганізацію інституту, варто зазначити, що до 1990 р. він був у системі створених у всіх союзних республіках філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Після скасування цієї системи інститут підпорядкований виключно ЦК Компартії України. Однак в науковому і методичному плані нами підтримується органічний зв'язок з Інститутом теорії і історії соціалізму ЦК КПРС (колишнім Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), широко провадиться обмін досвідом тощо.

2. У цьому році виповнюється 70 років з часу створення Комісії з розробки історії Комуністичної партії та Жовтневої революції на Україні (Істпарту), з якої бере початок літопис інституту. Читачам було б цікаво дізнатися про 70-річну історію цієї наукової установи.

Останнім часом не прийнято відзначати ювілеї. Воно й зрозуміло, адже навколо стільки повсякденних проблем, що не до свят. Але, напевно, і в житті кожної людини, і в житті колективу є етапи, рубежі, на яких неможливо не зупинитися, не замислитися над пережитим, не спробувати оцінити його.

Саме такий момент переживає нині Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України. У лютому нинішнього року йому виповнилося 70 років. Ми вважаємо, що слід згадати про той шлях, що його пройшов інститут, адже історія його існування — це частина нашого складного і суперечливого минулого. Звертаючись до нього, насамперед нагадаю про те, як саме виникла наша установа. Після Жовтневої революції дослідження теорії та історії революційного руху стало одним із важливих напрямів суспільствознавчих пошуків. Велика увага, яка приділялася цим питанням, обумовлювалася низкою факторів.

По-перше, соціалістичний вибір народів Росії, перетворення Комуністичної партії у правлячу спонукав більшовиків до глибокого аналізу набутого досвіду революційної боротьби.

По-друге, поставивши собі за мету побудову соціалістичного суспільства в економічно відсталій, переважно селянській країні, в якій широкі народні маси були відчужені від політичного та культурного життя, партія намагалася подолати це відчуження розгортанням широкого спектра ідейно-політичних закладів.

По-третє, гостре ідеологічне протиборство з антисоціалістичними

силами як в країні, так і за її межами, вимагало захисту власних, марксистських уявлень про історичний процес. Першочерговим завданням партії в цих умовах стало створення системи марксистських наукових та навчальних центрів, що повинні були займатися збиранням, вивченням та публікацією теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, історико-революційних документів, підготовкою кадрів суспільствознавців-марксистів, дослідницькою роботою з теорії та історії революційного руху.

Величезну роль в створенні таких центрів та визначенні спрямованості їх діяльності відіграв В. І. Ленін. За його безпосередньою участю були створені Соціалістична Академія суспільних наук (з квітня 1924 р.— Комуністична Академія), Інститут К. Маркса і Ф. Енгельса. 21 вересня 1920 р. Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла постанову «Про створення Комісії для збирання та вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії РКП». Створена комісія отримала скорочену назву Істпарт.

Ідея створення установи історико-партійного профілю знайшла живий відгук на Україні. 13 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У визначило за доцільне створити комісію з історії Компартії України, а також порушило клопотання перед Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про її законодавче оформлення. 6 квітня 1921 р. була прийнята постанова про утворення при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті «Комісії з історії Української революції та Комуністичної партії (Істпарт)».

Згідно з постановою члени Комісії призначалися Президією ВУЦВКу, яка також затверджувала голову, заступника та секретаря, що склали Бюро Істпарту. В перше бюро увійшли: С. В. Косіор, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник (голова).

Виконання поставлених завдань вимагало чіткої організаційної структури та уточнення статусу Істпарту. Центральний Комітет КП(б)У прийняв у січні 1922 р. постанову про перехід республіканського Істпарту у відання ЦК. З березня 1923 р. Істпарт почав діяти на правах відділу ЦК КП(б)У.

Розвиткові науково-дослідної та публікаторської діяльності суспільствознавців республіки активно сприяв друкований орган Істпарту ЦК КП(б)У журнал «Літопис революції», перший номер якого побачив світ у листопаді 1922 р. у Харкові. Видання журналу було унікальним явищем у громадсько-політичному житті країни — у жодній із республік так і не вдалося налагодити вихід історико-революційних журналів. На сторінках журналу побачили світ багато статей, що не втратили свого історіографічного значення і до сьогодні.

У серпні 1929 р. Істпарт ЦК КП(б)У було реорганізовано в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. У склад Інституту включався також Всеукраїнський музей Революції. Наприкінці 1929 р. в інституті на правах його відділу був створений Єдиний партійний архів КП(б)У, а в усіх округах республіки — місцеві архіви.

Коллективом інституту у 1933—1934 рр. було видано двотомну хрестоматію «Історія КП(б)У в документах і матеріалах». Хронологічно вона охоплювала період від зародження перших марксистських гуртків до закінчення громадянської війни. Однак розгорнути широку науково-дослідну роботу в цей час не вдалося. Соціально-політична атмосфера у суспільстві в кінці 20-х — в середині 30-х рр. все більше визначалася перманентними пошуками «класових ворогів», «націоналістів», «шкідників». Багато цікавих та перспективних починань дослідників було згорнуто. У 1933 р. припинив своє існування журнал «Літопис революції». Почалися кадрові перетряски, частина науковців була репресована. Серйозна наукова робота по суті на тривалий час була паралізована.

У 1940 р. було змінено назву інституту — він став називатися Український філіал Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б) — Інститут історії партії при ЦК КП(б)У. Під час Великої Вітчизняної війни — в цьому році минає 50 років з її початку — робота інституту була тимчасово припинена. Частина співробітників пішла на фронт, інші працювали у тилу. Із невеликого колективу інституту семеро — І. М. Євтушенко, П. Т. Калюжний, З. С. Лаврик, П. Г. Лисенко, М. С. Ролик, Ю. П. Чеботарьов, Л. Г. Якобсон — віддали своє життя за перемогу над фашизмом.

Підсумовуючи цей етап розвитку інституту, слід зазначити, що за 1922—1940 рр. було видано 84 праці, з них 26 збірників документів, спогадів, статей, 52 монографії і брошури, бібліографічний покажчик, том «Вчених записок», 4 фотоальбоми.

У листопаді 1944 р. інститут відновив свою діяльність. У перше повоєнне десятиріччя зусилля колективу були зосереджені, насамперед, на перекладі та виданні українською мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Після XX з'їзду КПРС розпочався процес подолання сталінських схем історії партії, значною мірою активізувалися дослідження кардинальних проблем революційного руху на Україні. У 1956 р. інститут став називатися Інститут історії партії ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Оцінюючи розвиток нашої установи до середини 80-х рр., хотілося б підкреслити ось що. Не всім поколінням співробітників довелося працювати в однакових умовах. Але сміливо можна стверджувати, що за всіх часів були порядні і чесні вчені, які, власне, і підготували той прорив до істини, що його зроблено нашим колективом в останні роки.

В інституті плідно працювали відомі вчені М. А. Рубач, У. І. Рядніна, І. Д. Назаренко, В. М. Мазур, Ю. В. Бабко, В. М. Нем'ятій, В. В. Косолапов та багато інших. Добру пам'ять залишили науковці інституту П. М. Шморгун, Г. М. Мултих, В. С. Костенко, В. О. Замлинський та багато інших, які зараз працюють в інших установах або перебувають на пенсії.

Кращі традиції береже і примножує сучасне покоління. В інституті працюють члени-кореспонденти АН УРСР В. І. Юрчук та І. Ф. Курас, доктори наук Л. П. Нагорна, П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, М. І. Панчук, В. В. Сухарев, В. Л. Савельєв, В. І. Кучер, В. Г. Королько, О. А. Спірін, В. О. Трипольський. У нас працюють також 19 кандидатів наук, серед яких немало творчої молоді, талановитих людей, і ми віримо у їх наукове майбуття.

3. Повертаючись до нашого сьогодення, хотілось би дізнатися про внесок колективу інституту в роки перебудови у розвиток історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР, видавничі плани на найближчий час.

Нинішній етап у розвитку нашого колективу характерний більшою творчою свободою, можливістю наукового аналізу широкого спектра актуальних і малодосліджених проблем. Протягом 1985—1990 рр. інститутом було підготовлено й видано близько 110 монографій і брошур. Саме у цей період поступово акцент почав зміщуватись на підготовку видань, що насамперед задовольняли б потреби широкого громадського загалу у з'ясуванні історико-політичних питань, які стали об'єктом гострих дискусій. Підсумком роботи саме у цьому напрямі стало видання збірників статей «Про минуле — заради майбутнього» (1989 р.), «Маршрутами історії» (1990 р.), документального видання «Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990 р.). Ми не схильні переоцінювати зроблене, але фактом є те, що названі роботи викликали жвавий інтерес найширшого кола читачів. Щойно побачили світ книга «Сторінки історії Компартії України: запитання й відповіді», в якій, власне кажучи, є не тільки історія, а й спроба зафіксувати принципові моменти того, що В. І. Ленін на-

звивав історією сучасності, а також інформаційно насичений довідник «Компартія України: з'їзди і конференції», який містить спробу «перечитати заново», без замовчувань і напівправди, протоколи і стенограми найвищих форумів республіканської парторганізації, дати політичні портрети всіх її лідерів. У видавництвах знаходяться рукописи збірників статей «Історія в особах» та «Сторінки політичної історії України: події і люди». Гадаю, що вони також викличуть інтерес і матимуть суспільний резонанс.

У 1988 р. інститутом було розпочато серію видань протоколів і стенограм партійних з'їздів і конференцій. Друком вийшли протоколи I з'їзду КП(б)У, підготовлені до видання протоколи II і III з'їзду. Вони відрізняються від публікацій 20-х рр. насамперед тим, що в них відсутні будь-які кон'юнктурні правки. Це справді суто документальні і об'єктивні видання.

В останні роки саме життя примусило нас більш ґрунтовно займатися жагучими суспільно-політичними проблемами сьогодення. Одним з наслідків цього стала підготовка збірника статей «Роздумуючи про соціалізм: проблеми, концепції» та довідника «Сучасні політичні партії та рухи на Україні», який нещодавно вийшов у світ.

4. Крім підготовки монографій, збірників, документальних видань працівники інституту активно публікуються в наукових виданнях та пресі. З якими часописами та газетами інститутом налагоджені найбільш сталі зв'язки?

Насамперед з «Українським історичним журналом», а також журналами «Комуніст України», «Політика та час». Охоче надають свої сторінки для вміщення матеріалів науковців нашого інституту газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Вечірній Київ» та інші. Наші публікації зацікавили й новостворені видання — «Спілку», «Комерсант» тощо. Слід сказати, якщо підготовка статей та повідомлень для республіканських журналів поставлена у нас на серйозну планову основу і їх тематика заздалегідь узгоджена з редколегіями та редакціями, то публікація матеріалів у пресі носить довільний характер. Працівники інституту беруть участь також у радіо- і телепередачах, але тут у нас ще є багато резервів для активізації та поліпшення цієї роботи.

5. Зрозуміло, що для наукового переосмислення досвіду минулого, піднесення ролі історичного знання в суспільстві необхідні спільні зусилля широкої наукової громадськості істориків, вчених-суспільствознавців. Тому цікаво було б дізнатися, з якими установами найбільш плідно співробітнічає Інститут політичних досліджень?

Це досить різноманітне коло установ та організацій, які так чи інакше причетні до широкомасштабних завдань реалізації прийнятої ЦК Компартії України Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР. Насамперед, Інститут історії України, Інститут держави і права АН УРСР, Київський інститут політології та соціального управління, суспільствознавчі кафедри вищих навчальних закладів республіки, зокрема Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Ми ведемо плідне співробітництво з громадсько-політичним і культурним центром імені В. І. Леніна, головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР.

Сказане, як бачите, спростовує уявлення про інститут як «напів-закриту» установу. Колектив готовий до виконання відповідних науково-дослідних програм та праць спільно з іншими науковими закладами та суспільно-політичними організаціями. Ми прагнемо виступати координуючою установою, ініціатором наукових дискусій, «круглих столів» з гострих проблем як вітчизняної історії, так і нашого сьогодення.

6. Колектив інституту, як відомо, багато зробив для перекладу

і видання праць В. І. Леніна українською мовою та пропаганди їх серед трудящих республіки.

Це дійсно так. У нас є статистичні дані, що з 1918 р. до 1991 р. на Україні вийшло в світ майже 1432 книжкових видань творів В. І. Леніна загальним тиражем понад 35 млн. примірників, у тому числі 1052 видання українською мовою. Вагомий внесок у цю справу зробив інститут. На основі досягнень сучасного мовознавства, теорії і практики перекладу його колектив у тісному творчому співробітництві з Політвидавом України здійснив у 1969—1975 рр. підготовку і випуск Повного зібрання творів В. І. Леніна у 55-ти томах українською мовою. До 120-річчя з дня народження вождя було завершено видання Вибраних творів В. І. Леніна у 10-ти томах (11-ти книгах).

Говорячи про цей напрямок роботи, нагадаємо, що за участю інституту вийшли в світ твори К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. Переклад і видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна далеко не технічна робота. Сприяючи ідейному озброєнню партійних кадрів, вона має важливе значення у контексті мовного та національного процесу на Україні. Хотілось би також підкреслити, що важливим напрямом діяльності інституту як був, так і залишається захист і пропаганда ленінізму, його гуманістичних цінностей, насамперед від нападок антикомуністично настроєних політологів та радянологів. Ми вважаємо, що головним нині є завдання здійснити об'єктивний й тверезий науковий аналіз всіх дискусійних, фальсифікованих проблем ленінської теоретичної спадщини. І зробити це належить висококваліфікованим професіоналам.

7. Ви сказали, що колектив інституту готує Нариси історії Компартії України. Не могли б ви трохи детальніше розповісти про цю роботу.

Виконуючи рішення XXVIII з'їзду Компартії України, Інститут політичних досліджень активізував роботу щодо поглибленого вивчення, переосмислення історичного шляху республіканської партійної організації. У березні завершено рукопис книги «Компартія України: від витоків до сьогодення». Вона складається з 10-ти розділів. На основі новітніх досягнень історичної науки, принципово оновлених, удосконалених підходів до дослідження минулого досвіду, в основу яких покладено вірність правді, об'єктивності, документальної аргументованості, а також вивчення нових джерел у книзі робиться спроба висвітлити складний, часом суперечливий історичний шлях розвитку Компартії України.

Слід сказати й про авторський колектив, до якого залучено майже 20 чоловік — як відомих істориків, так і здібну й перспективну молодь, яка заявила про себе в останні роки оригінальними і змістовними працями на історико-партійну тематику. Це своєрідне поєднання досвіду з ентузіазмом і прагненням до всього нового молодості. Саме такий підхід до вирішення важливих проблем, як показав досвід, часто дає хороші результати.

Видання нарисів історії Компартії України обсягом 25 друк. арк. масовим тиражем, як нам уявляється, сприятиме задоволенню зростлого громадського інтересу до подій вітчизняної історії, стане у нагоді ідеологічної діяльності партійних організацій. Вона також допоможе у викритті різного роду антикомуністичних спекуляцій, що значно посилюються останнім часом.

8. Широкому загалу читачів мало, або й зовсім нічого невідомо про те, що Інститут бере активну участь у реабілітації жертв сталінщини. Що б ви могли розповісти про цю благородну справу — відновлення історичної справедливості?

Інститут бере активну і предметну участь у справі допомоги Комісії Політбюро ЦК Компартії України по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце на території республіки

у 30—40-х та на початку 50-х років. Зокрема, співробітниками інституту разом з працівниками КДБ УРСР підготовлені довідки у справах «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Контрреволюційної боротьбистської організації», матеріали по політичній реабілітації М. Г. Хвильового, М. О. Скрипника, багатьох діячів КПЗУ. За ініціативою інституту відмінено 12 післявоєнних постанов ЦК Компартії України з питань ідеологічної роботи, які відповідали сталінсько-ждановському курсові, спрямованому на придушення будь-якого творчого мислення художньої та наукової інтелігенції. Інститут політичних досліджень буде й надалі продовжувати цю копітку, але конче необхідну для нашого суспільства роботу.

9. Як відомо, інститут має хорошу джерельну базу не тільки для дослідження історико-партійної тематики, але й радянського періоду вітчизняної історії — архів ЦК Компартії України. Які зрушення відбулися останнім часом у його діяльності?

Архів ЦК Компартії України — колишній партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України — нараховує близько 200 тис. справ, які зосереджені в 129 фондах. Хронологічні межі сконцентрованих у ньому документів охоплюють практично період від Великого Жовтня і до наших днів. Працівники архіву дбають не лише про комплектування фондів новими надходженнями, забезпечення їх належної схоронності, але й приділяють велику увагу використанню документів Архівного фонду КПРС в інтересах розвитку історичної науки. Щорічно в читальному залі архіву працює від 300 до 400 дослідників і не буде перебільшенням сказати, що в кожній праці з історії Української РСР обов'язково використані матеріали нашого архіву — здебільшого документи ЦК, з'їздів, конференцій і пленумів Компартії України.

Особливо активно здійснює архів публікаторську роботу. Вже побачили світ, як зазначалося, протоколи I з'їзду КП(б)У, завершена підготовка протоколів II і III з'їздів КП(б)У та стенограми IV-ої Всеукраїнської партконференції. Помітною подією став випуск документального видання про голод 1932—1933 рр. на Україні. Колектив партархіву спільно з працівниками ЦДАЖР УРСР працює над підготовкою ряду нових збірників документів та матеріалів по найбільш актуальним та малодослідженим сторінкам радянського періоду в історії України.

Читачі «Українського історичного журналу», очевидно, помітили, що працівники архіву Компартії України стали частіше публікувати на його сторінках добірки маловідомих або й зовсім невідомих науковцям та широкій громадськості документів. Їх публікації все частіше з'являються і в інших виданнях, зокрема в «Ізвестиях ЦК КПСС», «Комуніст України», «Архівах України» та інших журналах.

10. Кілька заключних слів, Феліксе Михайловичу, на закінчення нашої розмови.

На сучасному етапі наш інститут ще перебуває у стадії докорінної перебудови, а це, погодьтеся, тривалий і складний процес. Можу констатувати, що на сьогодні ми вже не Інститут історії партії, але ще й не той Інститут політичних досліджень, яким він має бути в нашій уяві. Проте ми в постійному пошуку нових форм і методів роботи, і колектив сповнений готовності зробити все можливе, щоб принести якнайбільше користі нашому суспільству.

На це орієнтує і прийнята в березні ц. р. Постанова ЦК КПРС «Про реформу системи наукових та учбових закладів КПРС». В ній, зокрема, говориться про переорієнтацію діяльності республіканських інститутів на розробку сучасних проблем суспільного розвитку. Йдеться про вивчення історії і досвіду роботи партійних організацій, аналіз поточної суспільно-політичної ситуації, видання архівних документів.

Одержано 21.02.91.

Українці за рубежем

С. В. Віднянський (Київ), І. М. Сюсько (Ужгород)

Русини-українці в Чехо-Словаччині: процес національного самоусвідомлення

На основі нових соціологічних досліджень та інших матеріалів аналізується складний процес національного самоусвідомлення української меншості в Чехо-Словаччині у післявоєнний час, розкриваються нові явища і тенденції у її розвитку після революції 1989 року, а також фактори, які впливали раніше і впливають нині на зміну поглядів української меншості про свою національну належність, вказано на незавершеність процесу національної самоідентифікації русинів-українців ЧСФР.

Історична доля і сучасність української діаспори, її майбутнє на решті привертають посилену увагу народу України, який сам в останні роки переживає непрості процеси самоусвідомлення та самовизначення у складному взаємозв'язаному світі. Та поряд із зростанням турботи про однокровних братів, розкиданих по земній кулі від Америки до Австралії, чомусь майже залишаються поза увагою громадськості й органів народовладдя України ті невеликі анклавні автохтонного українського населення, які існують майже в усіх зарубіжних східноєвропейських країнах (Польщі, Чехословаччині, Румунії), а також у Югославії. Може тому, що діаспорою корінних жителів варто вважати тільки умовно? Можливо й через те, що потяг до України і відчуття єдності з її народом урівноважується в їхній свідомості з почуттям батьківської землі й родового коріння, багатовічного співжиття в сім'ї навколишніх народів? Крім того, ще донедавна на фоні спрощеного розуміння інтернаціоналізму турбота про споріднені національності в союзницьких країнах розглядалася щонайменше як небажана. Та й саме національне питання і в нас, і в них було «розв'язане». Однак реальне життя виявилось набагато складнішим від резолюційних постулатів.

Революції 1989 р. у східноєвропейських країнах змели абстрактно-догматичні схеми суспільного ладу, збудили національну гордість й самосвідомість суверенних народів. Соціальний протест мас, підсилений національно-патріотичними прагненнями, формує нове обличчя Східної Європи. Хоча не раз, як свідчать події 1989—1990 рр., загальнонаціональні інтереси у східноєвропейських країнах доводилося визначати шляхом пошуку рівнодіючої, консенсусу суперечливих бажань усіх соціальних, у тому числі й етносоціальних, груп. Раптово, на перший погляд, загострилися проблеми національних меншостей, котрих, як виявилось, не завжди задовольняють декларовані умови нової демократії.

За тимчасовим «гіпернаціоналізмом» державних народів у поєднанні з пробудженням свідомості національних меншостей замаячила загроза дестабілізації, етнічних конфліктів у не врівноваженому східноєвропейському регіоні. Застереження щодо небажаного загострення міжнаціональних відносин, а через них — міждержавних почали висловлюватися не тільки на Сході, а й на Заході Європи. Націо-

нальна нестабільність та націоналізм — чи не найбільш болючі перешкоди на шляху розгортання загальноєвропейських процесів.

Зрозуміло, що за таких складних умов визначати лінію на посилення зв'язків українського народу із закордонними етнічними вкрапленнями одноплеменників непросто. Східноєвропейські нові офіційні кола досить чутливо ставляться до взаємодії національних груп із зарубіжними (в даному випадку — українським) народами. Лідери громадянського суспільства у сфері міжнаціональних відносин, щоб не порушити крихку рівновагу, інколи змушені продовжувати курс попередніх режимів. На нове східноєвропейське керівництво діють й стереотипи масової свідомості — провідне становище «державних» народів. Інтереси й права національних меншостей інколи не повністю враховуються, коли йдеться про прискорене національне відродження «великих» народів. Але справжня велич народу вимірюється, до речі, й обсягом тих реальних конституційних прав і гарантій, які надані у даній країні всім іншим національним групам.

Черговим стереотипом, який негативно вплинув на розвиток зв'язків Батьківщини з українцями за кордоном, було, на жаль, терпиме ставлення до так званої «природної асиміляції». Чи не було воно сформоване віджилою концепцією єдиного соціалістичного народу (радянського, чехо-словацького тощо)? Неминучість асиміляції нерідко аргументувалася реаліями етнопроцесів у розвинутих капіталістичних країнах, наприклад, становленням єдиного американського народу в США. Але яким чином тоді у загальноамериканській «плавильні» все ж збереглася українська діаспора? Гадаємо, що будівництво загальноєвропейського дому не буде йти шляхом асиміляції національних меншостей. Без них європейська цивілізація й культура не можуть бути повними. Права національних меншостей на існування та самобутність гарантовані документами загальноєвропейської наради в Хельсінкі, «Паризького Хартією для нової Європи», підписаною наприкінці листопада 1990 р. учасниками Наради з питань безпеки та співробітництва на Європейському континенті. Українці, які проживають в сусідніх країнах, довгий час залишалися поза увагою офіційних органів України, її громадськості ще й тому, що сфера реальної участі республіки в міжнародних відносинах була значно обмежена, центральним відомствам було аж ніяк не до турботи про якісь там десятки чи сотні тисяч українців у державах-союзниках. Фіаско патерналістських зв'язків у колишніх країнах соціалістичної співдружності обумовлює необхідність формування багато разів проголошених раніше справжніх відносин між народами. Незважаючи на малочисельність, зарубіжні українці не тільки етнічно збереглися в іншомовному середовищі, а й створили варті уваги культурні цінності, що повинні стати надбанням всього українського народу*. Для сусідніх країн ці національні меншості можуть бути дійовим каналом для взаємопізнання та взаєморозуміння народів.

Українці в Чехо-Словаччині становлять менше 1% населення країни. За даними офіційної статистики, їх чисельність у післявоєнний період значно скоротилася. На жаль, в ході регулярних переписів населення до 60-х років фіксувалася тільки загальна чисельність українців і росіян на території ЧСФР.

В сучасних територіальних межах країни їх налічувалося: в 1921 р.— 102 313, у 1930 р.— 118 016, в 1950 р.— 67 615, в 1961 р.—

* Зокрема, про умови розвитку та сучасний стан україністики в Чехо-Словаччині, здобутки і проблеми української літератури, культурного життя українців у республіці досить детально говорилося у доповідях доцентів Кошицького університету М. Мушинки та Ю. Бачі на 1-му конгресі Міжнародної асоціації україністів, що відбувся в серпні—вересні 1990 р. у Києві. Див.: Нове життя (Пряшів, ЧСФР).— 1990.— № 34, № 36.

54 984, 1970 р. — 58 651, а в 1980 р. — 54 582 чол.¹ Враховуючи, що чисельність росіян у Чехо-Словаччині в післявоєнні роки становила 7—10 тис. чол., наведені цифри в основному характеризують тенденцію скорочення української меншості в країні. Детальніший порівняльний аналіз статистичних та інших матеріалів свідчить про ще більшу інтенсивність процесів асиміляції українців у Чехо-Словаччині. Вона проходить переважно в формі словакізації. В 70—80-ті роки статистика фіксує певну стабілізацію чисельності українців у ЧСФР: 48,7 тис. у 1970 р. та 48 тис. чол. у 1987 р. Якщо у Чехії їх проживало на цей останній рік близько 10 тис., то у Словаччині — 38 тис. чол.²

Відносна стабілізація чисельності українців та їх питомої ваги серед населення країни в цілому та республіках зокрема повністю не відображає кількісних характеристик цієї національної меншості. Турбує те, що саме у 70—80-ті роки найбільш інтенсивно скорочувалася частка та чисельність молодших вікових груп в складі етносу. Це в значній мірі загрожувало майбутньому існуванню й так невеликої української меншості в ЧСФР. Процеси відродження національної свідомості після революційних подій 17 листопада 1989 р. вселяють надію на певне гальмування негативних асиміляційних тенденцій в середовищі українців.

Однією з найвагоміших причин післявоєнної асиміляції (словакізації) українського населення в Чехо-Словаччині переважна більшість вчених, політичних діячів цієї країни (у тому числі представники згаданої меншості) вважає незавершеність процесу етнічної самоідентифікації українців в ЧСФР. На переломних етапах історії в республіці постійно загострюються питання самовизначення цієї національності. Вже протягом майже півтора століття бурхливі дискусії ведуться навколо питання так званого «русинства». На базі творчої спадщини будителів ХІХ ст.,* досвіду історичного розвитку, національно-територіальної самобутності, етнопсихологічних стереотипів масової свідомості обґрунтовується право на іменування більшої частини українців Чехо-Словаччини — «русинами». Висловлюються й крайні погляди — визнання останніх як окремої нації. Однак найчастіше формулюється вимога піднесення русинів у дещо вищий ранг національної градації — від національної меншості до народності. Існує поки що в ЧСФР конституційна формула «українці (русини)» — «національність». Хоча у 1989—1990 рр. внаслідок глибоких змін у суспільстві, національного пробудження конституювалася нова офіційна назва — «русини-українці»**.

Найбільшої гостроти всі проблеми, пов'язані з існуванням даної національної меншості в країні, набирають у північно-східних районах Словаччини — на Пряшівщині — ареалі проживання автохтонного українського населення. Причому, 85,4% всіх українців Словаччини сконцентровані в чотирьох районах Східно-Словацького краю: Бардейов, Гуменне, Стара Любовня і Свидник³.

Варто зазначити, що українське питання в ЧСФР насамперед в

¹ Historická statistická ročenka ČSSR.— Praha, 1985.— S. 62, 429, 630.

² Statistická ročenka ČSSR, 1981.— Praha, 1981.— S. 92; Statistická ročenka ČSSR, 1989.— Praha, 1989.— S. 98.

* Будителі — літературно-громадські діячі Закарпаття (О. Духнович, А. Добрянський, О. Павлович та ін.), які проводили велику культурно-освітню роботу, виступали проти мадяризації українського населення й поклали початок складному процесу національно-культурного відродження краю.

** Останнім часом і в Закарпатській області УРСР, що межує з Східно-Словацьким краєм ЧСФР, певними колами (насамперед, деякими керівниками й активістами створеного у лютому 1990 р. «Товариства карпатських русинів») висловлюється думка про самовизначення закарпатських українців і вихідців із Закарпаття в окрему «русинську» етнічну спільність і навіть — в окрему «русинську» націю.

³ V ýrosti J., Zel'ová A. Sociálně psychologický výskum narodnostných vzťahov.— Bratislava, 1988.— S. 19—20.

Словаччині, не має екстремістські забарвленого характеру. Словацько-українські взаємини навіть на компактній території північного сходу країни протягом післявоєнних десятиліть розвивалися в основному на засадах толерантності, чому сприяла й загальнослов'янська єдність представників національностей. Для Пряшівщини не є характерними такі конфліктні ситуації, які, наприклад, іноді спалахують у відносинах між словаками та угорцями на півдні Словаччини. Можливо, гальмуючу роль відіграє й те, що у північно-східних районах країни корінне українське населення знаходиться ще на проміжних щабелях національної консолідації. Крім того, порівняно невелика чисельність українського населення в ЧСФР, концентроване проживання в одному регіоні з переважаною часткою словаків у загальній чисельності жителів, вікові традиції співжиття в злагоді з іншими національностями не викликають болючих територіально-етнічних проблем.

Однак процеси всередині русинсько-української меншості, що відбулися в кінці 1989 — у 1990 рр., свідчать про загострення проблем, пов'язаних з посиленням національного самоусвідомлення, як реакції на штучне замовчування цих питань у минулі чотири десятиліття. 20 січня 1990 р. в м. Пряшеві відбувся позачерговий з'їзд Культурної спілки українських трудящих Чехо-Словаччини (КСУТ). Делегати (450 чол. від 286 первинних організацій КСУТ з усієї країни) прийняли рішення про перейменування організації у «Союз русинів-українців Чехословаччини» (СРУЧ), обрали його керівний орган — Раду, затвердили програмні та статутні документи. Згідно з рішеннями з'їзду реформована організація орієнтується на зміцнення дружби та співпраці з словацьким народом, іншими національностями у ЧСФР, розвиток співробітництва з народом Радянської України, організація-ми української діаспори в Європі та у всьому світі⁴.

Разом з тим дискусія на з'їзді, дальша еволюція русинсько-українського руху підтверджують наявність істотних суперечностей у його середовищі саме з питань етнічної самоідентифікації. Фактично всередині національності поглибився розкол між прибічниками «русинської» та «української» орієнтацій. Представники так званої «меджилабірської ініціативи» (від м. Меджилабірці Гуменського округу Східної Словаччини) розгорнули активну діяльність по пропаганді «русинства» в рамках нової альтернативної організаційної структури «Русинська оброда» («Русинське відродження»). У щотижневому СРУЧу «Нове життя» почала регулярно з'являтися спеціальна сторінка «Голос русинів». «Русинська оброда» у 1990 р. започаткувала новий журнал — «Русин». Представники цієї організації висунули вимогу визнання «русинської» належності більшості населення північно-східної Словаччини. Вважаючи корінне населення регіону «русинами», вони пропонують у ході чергового перепису населення ЧСФР, а також в особистих документах громадян фіксувати належність до «русинської» національності. А під «українцями» «Русинська оброда» розуміє в основному емігрантів та реемігрантів з України, осіб, які самоідентифікуються як «українці». Поряд з культурно-освітніми вимогами — визнання русинських діалектів у школах, засобах масової інформації, театрах тощо з'являються і крайні твердження про автохтонність та самотність «русинів» навіть як окремого народу, необхідність об'єднання всіх русинів в територіально-географічному регіоні прикордоння Словаччини, України (Закарпаття), Румунії, Югославії та Польщі. Пропонується розмежування навіть у назві спілки українських трудящих ЧСФР — «Союз русинів та українців Чехословаччини». Існуюча назва СРУЧ була певним компромісом між представниками двох течій русинсько-українського руху на надзвичайному з'їзді КСУТу, але

⁴ Ілюк М. З'їзд русинів-українців Чехословаччини // Дукля. — 1990. — № 2. — С. 36—37; Нове життя. — 1990. — № 18. — 4 трав.

так і не примирила їх. На жаль, «мовно-політичні» дискусії продовжуються, сторони через протистояння лідерів втрачають свої шанси на здобуття місць представниками від даної національної меншості у законодавчих та виконавчих органах влади усіх рівнів — від федерального до місцевого. Лише голову Ради СРУЧу М. Гиряка обрано до складу Словацьких Національних Зборів. До листопадових 1990 р. виборів у місцеві органи самоврядування представники русинів-українців так і не змогли висунути об'єднаного списку кандидатів.

Протистояння «русини» — «українці» характерне насамперед для кіл інтелігенції й значною мірою обумовлено боротьбою за політичне лідерство в національному русі. Перипетії політичної боротьби у Чехо-Словаччині на майбутнє складно спрогнозувати.

Етнічне самоусвідомлення — глибоко проаналізоване уявлення про етноінтегруючі та етнодиференціюючі властивості своєї та інших етнічних груп, які включають й емоційно-оцінюючий аспект. Основою етнічного самоусвідомлення, на думку етнопсихологів, є уявлення етнічної групи у свідомості конкретної особи. Причому в цьому уявленні виявляється і ставлення людини до власної та інших етнічних груп⁵. Таким чином, варто говорити про перевагу пізнавального характеру даного уявлення, коли людина здатна висловлюватися про властивості своєї етнічної групи й порівнювати їх із властивостями інших етнічних груп.

До поняття етнічного самоусвідомлення входить також емоційно забарвлене уявлення типових властивостей етнічної групи в цілому або окремих її членів, тобто етнічний стереотип.

Третьою частиною етнічного самоусвідомлення є самоуявлення особи як члена етнічного суспільства, тобто міра ідентифікації окремою особою власного «я» серед своєї етнічної групи.

Важливу роль у становленні даного самоусвідомлення відіграють не тільки суспільна практика і діяльність особи, а й поширення і поглиблення знань з етнічної проблематики.

Слід зазначити, що в Чехо-Словаччині вже тривалий час ведуться значні теоретичні й прикладні дослідження проблематики етнічного самоусвідомлення різних національних груп. Деякі з цих досліджень спеціально присвячені питанням минулого та сучасного українців (русинів). Надзвичайно важливими є порівняльні конкретно-соціологічні дослідження з проблем міжнаціональних відносин в окремих регіонах Чехо-Словаччини, де проживають компактно національні меншості.

В травні 1990 р. колектив учених Інституту суспільних наук Словацької АН провів спеціальне дослідження «Відносини словаків і національних меншостей у національно змішаних областях Словаччини»⁶. В його рамках було анкетовано 349 русинів-українців і 352 словаки, які проживали у змішаних словацько-українських районах Східної Словаччини (Гуменне, Свидник, Бардейов, Стара Любовня). Репрезентативність анкетування дає змогу екстраполювати результати опитування на населення даного регіону.

Автори дослідження виходили з положення про явне падіння рівня національної самосвідомості русинів-українців у ЧСФР після другої світової війни, намагалися визначити причини цього явища.

Респондентам було запропоновано на вибір кілька факторів, які спричинили зниження цього рівня протягом останніх 40 років. Більшість русинів-українців (53,6%) вказала, що міграція сільського населення в міста найбільш вплинула на рівень самоусвідомлення їх

⁵ Кіта Л. Виникнення і розвиток етнічного самоусвідомлення // Дружно вперед.— 1989.— № 8.— С. 21—22.

⁶ Pauković V., Vačova V., Gajdoš M., Homišinová M., Konečný S., Šutaj S., Výrost J., Zel'ova A. Vzťahy slovakov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Priebežna informácia zo sociologického výskumu.— Košice, 1990.— 66 s. (Далі — Vzťahy...).

етнічної групи. Такої ж думки дотримуються 42% опитаних словаків. Справді, інтенсивні процеси урбанізації внаслідок швидкої індустріалізації Східної Словаччини у 50—60-ті роки вели до масового переселення русинів-українців з переважно однонаціональних населених пунктів (в основному сіл) до полінаціональних, у тому числі й інших регіонів ЧСФР, наприклад, Західної Чехії. Рвалися не тільки сусідські, сімейні, а також етнокультурні зв'язки, спадковість національних традицій, звичаїв тощо.

При всіх позитивних результатах централізованої індустріалізації, що перетворила найбільш відсталі у минулому північно-східні райони Словаччини в зону промислово-аграрного виробництва, що не відрізняється по рівню розвитку від інших регіонів республіки, слід бачити й негативні наслідки «промишловлювання» та гігантоманії, особливо щодо впливу на культуру корінного населення, в тому числі й русинів-українців. Наївно було б вважати, що Східна Словаччина здатна залишатися в умовах НТР сільськогосподарською областю, з мізерною часткою промислового виробництва (як в роки першої Чехословацької республіки). Проте планове переміщення промислових потужностей з Чехії на схід Словаччини у 40—50-ті роки, будівництво в 60-ті роки гігантського Східно-Словацького металургійного комбінату тощо призвели до різких змін у структурі та складі розселення жителів регіону, до різкого зростання м. Кошіце й припливу до нього жителів з усіх округів краю, який важко зупинити й у 90-ті роки. Міський спосіб життя («урбіценоз») вплинув негативно на культурно-національні традиції та етнічне самоусвідомлення представників національних меншостей. До того ж у нових промислових центрах звузилися можливості спілкування між представниками цих меншостей, здобуття освіти рідною мовою.

Крім того, тисячі русинів-українців із Східної Словаччини у рамках організованого набору робочої сили в гірничодобувну та інші галузі промисловості Чехії й Моравії переселилися взагалі із своїх рідних місць. На крайньому заході ЧСФР після депортації судетських німців поселялися цілі групи українців. Внаслідок цього в Чехії тепер проживає майже 10-тисячне українське населення, яке у 1990 р. створило свою організацію — Об'єднання українців Чехії та Моравії. Умови збереження національного обличчя і самосвідомості цієї частки громадян Чехо-Словаччини ще складніші, ніж реальне становище русинів-українців на сході країни. Тільки після революційного вибуху 17 листопада 1989 р. українці із західних регіонів ЧСФР почали активно спілкуватися з культурно-національними організаціями Пряшівщини, включилися в процес національного відродження, хоча й не підтримують прибічників «русинської» орієнтації⁷. Однак і дотепер українці, які проживають на території Чеської Республіки, для офіційних органів залишаються практично поза межами «українського питання» в Чехо-Словаччині.

І все ж не варто обмежувати негативний вплив на національну свідомість русинів-українців тільки переселенням з села у місто. До речі, м. Пряшів, яке теж значно виросло та змінилося внаслідок індустріалізації, й далі залишається центром культурно-національного руху українців у всій Чехо-Словаччині.

І не лише об'єктивний процес урбанізації спричинив приплив населення у міста. Тільки тепер у Чехо-Словаччині почали досить гостро обговорювати питання адміністративно-бюрократичної ліквідації невеликих населених пунктів у минулому. Так звана «інтеграція» сіл у 60—70-ті роки, укрупнення їх в планово-наказовому порядку призвела до зникнення деяких русинсько-українських сіл, наприклад, в Маковицькій долині. Покинуті оселі, школи, церкви стоять нині пам'ятни-

⁷ Нове життя.— 1990.— № 21.— 1 черв.

ком денационалізуючому бюрократизму, який залишив колишнім жителям-переселенцям тільки назви вулиць, зокрема у Свиднику, замість ліквідованих «неперспективних» сіл.

Варто бачити й наслідки ще одного державного рішення попередніх десятиліть у Чехо-Словаччині для долі русинів-українців. Йдеться про ліквідацію Пряшівської області як самостійної одиниці внаслідок адміністративно-територіальної реформи початку 60-х років. Її територія увійшла до складу новоствореного Східно-Словацького краю. Адміністративно-територіальне маніпулювання сприяло «розчиненню» русинсько-українського населення у переважаючому словацькому середовищі.

Восени 1990 р. завершився перехід на нову систему місцевого самоврядування в ЧСФР. Ліквідовуються краї як адміністративно-територіальні одиниці. Спрощується — з три- до двоступеневої (округ — республіка) — система управління. Але деякі проекти адміністративного впорядкування Східної Словаччини передбачають дальше розчинення русинсько-українських населених пунктів у переважно словацьких округах (характерно, що такі варіанти визрівали у бюрократичних колах ще до 17 листопада 1989 р.).

Попередні десятиліття розвитку русинсько-української меншості у Чехо-Словаччині свідчать про неможливість, та й навіть шкідливість, розв'язання національних проблем адміністративно-бюрократичними методами. В ході вищезгаданого соціологічного дослідження вчених Інституту суспільних наук САН 39% опитаних русинів-українців вважали адміністративний перехід на українську орієнтацію (мову) причиною падіння національної свідомості своєї меншості.

Річ у тому, що постановою Політбюро ЦК Компартії Словаччини від 28 червня 1952 р. з 1953/54 навчального року в усіх школах української меншості в Словаччині єдиною мовою викладання та навчання вводилася літературна українська мова замість місцевих діалектів та російської мови. Проте українською мовою не володіло не тільки населення, а й вчителі, які пройшли прискорений 6-тижневий курс мовної перепідготовки. Навчання у таких національних школах бойкотувалося населенням. Вже у 50-ті роки, наприклад, 62 українські школи у Східній Словаччині стали словацькими. У 60-ті роки словакізація українських національних шкіл посилилася. В 1959/60 навчальному році в регіоні налічувалося 220 українських шкіл, в 1970/71 — 43, а в 1988/89 навчальному році — лише 22. У 1989/90 навчальному році у Східно-Словацькому краї залишилася тільки одна гімназія з українською мовою навчання та 3 гімназії з 14 окремими класами, в яких провадилося навчання цією мовою. Їх відвідували 311 учнів⁸. Проблеми школи болюче вдарили по національній свідомості насамперед молодого покоління русинів-українців Чехо-Словаччини та й усієї меншості в цілому.

Штучна «українізація» мала негативним наслідком й упереджене ставлення до всього українського взагалі. Турбують такі факти, висвітлені результатами аналізованого нами соціологічного дослідження: складовою частиною українського народу вважає себе тільки 19,5% опитаних русинів-українців, а 44,7% — не мають такого почуття; всього 12,1% респондентів відчують свій взаємозв'язок з Україною, а 60,5% їх вказали на відсутність такого почуття⁹.

Слід згадати, що в перші післявоєнні роки, навпаки, почуття взаємозв'язку з Україною та її народом було домінуючим серед русинів-українців Чехословаччини. Створена 1 березня 1945 р. на з'їзді делегатів від українських населених пунктів та районів в Пряшеві «Українська національна Рада Пряшівщини» (УНРП) намагалася

⁸ Нове життя. — 1990. — № 36. — 7 верес.

⁹ Vzťahy ... — S. 58.

навіть на першому етапі вирішити українське питання в Чехословаччині шляхом возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною (серед деяких прошарків населення ця позиція знаходила підтримку до 1947 р.)¹⁰. Безуспішною була боротьба УНРП за культурно-національну автономію українців у Словаччині. Існував план такої автономії, розроблений членами УНРП І. Рогаль-Ільківом та Ш. Бунганичем. У 1951—1952 рр. УНРП припинила свою діяльність. Ця національно політична організація й була замінена культурно-освітньою спілкою — КСУТ (створена 29—30 травня 1954 р.). Боротьба проти бандерівщини, політичні процеси в Чехословаччині над «націоналістами», у тому числі й українськими, в 50—60-х роках, вторгнення військ Варшавського Договору у 1968 р., дальші «нормалізація» та застій в суспільно-політичному розвитку країни також зумовили ізоляцію русинсько-українського населення північного сходу Словаччини від України та її народу. Тим більше, що з боку УРСР, громадських організацій республіки «ідеологічна витриманість» вилилася у згортання зв'язків з одноплемінниками у ЧСФР.

Внутрішньополітичні чехословацькі процеси, спалах словацького націоналізму в 1990 р., наслідки попередньої адміністративної «українізації» ускладнюють процес зростання національної самосвідомості русинів-українців у ЧСФР.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу твердження О. Мишанича, що в поверненні до старої назви русини-українці Східної Словаччини вбачають один із способів боротьби за збереження своєї національної ідентичності проти прискореної словакізації в умовах загострення міжнаціональних відносин в ЧСФР на сучасному етапі¹¹.

В ході соціологічного дослідження на запитання анкети про те, яку єдину назву потрібно запровадити для визначення населення, котре йменується тепер «русини-українці», серед респондентів цієї меншості відповіли: 34,1% — «русини», 27,2% — «руснаки», 17,5% «русини-українці», 5% — «українці», 5% — «українці-русини», 5% — «словаки»¹².

Більше половини опитаних серед українців (за паспортними даними) — 58,1% — вважають себе «русинами». «Українцями» вважають себе тільки 9,3% респондентів, 10,5% — «словаками», 7% — і «русинами», і «українцями»¹³.

Таким чином, більшість опитаних у ході соціологічного дослідження, проведеного в 1990 р. у змішаній словацько-українській області серед представників русинів-українців, віддають перевагу назві «русин», самоідентифікуючись з нею.

Порівняння результатів вищевказаного дослідження 1990 р. з матеріалами аналогічних соціологічних проектів 70—80-х років свідчить про значний зсув громадської думки у питанні етноназви у бік «русинства». Так, за даними соціологічного вивчення другої половини 80-х років у цьому регіоні Східної Словаччини (Гуменне, Свидник, Бардейов і Стара Любовня) серед 500 респондентів-українців (за анкетними даними), до «русинів» відносили себе тільки 31,5% опитаних, а до «українців» — 44,1%. Причому, 23,4% респондентів вважали себе «словаками» і водночас 5,8% опитаних словаків (за анкетними даними) — «русинами» або «українцями». Письмовою українською мовою, за оцінками самих респондентів-українців, добре володіли тільки 40,9% опитаних, частково — 37,7%, зовсім не володіли — 12,6%.

¹⁰ Vývoj a postavenie ukrajinskej narodnosti na Slovensku v období výstavby socializmu.— Košice, 1988.— S. 12—13.

¹¹ Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців // Закарпат. правда.— 1990.— 29 жовт.

¹² Vzt'ahy... — S. 56.

¹³ Ibid.— S. 57.

Літературна українська мова, як свідчать результати дослідження, не стала засобом спілкування представників національної меншості в Чехословаччині: в залежності від місця й оточення її вживають 3,6 — 9,4% опитаних (найменше — у сім'ї, найбільше — в громадських місцях, при зустрічах й акціях одноплемінників). Аналіз мовної комунікації респондентів вказує на значну перевагу «русинських» діалектів у спілкуванні з представниками своєї національної меншості. З родичами на них розмовляють 55,3% опитаних, з представниками своєї національності на роботі — 54,3%, в громадських місцях — 52,1% респондентів-українців¹⁴.

Чи свідчать вказані результати соціологічних досліджень про виключно «русинське» самоусвідомлення даної національної меншості в Чехо-Словаччині? Далеко ні. На нашу думку, це лише відображення складних процесів національного самоусвідомлення під впливом багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів. Перед нами два зрізи і національної свідомості, й етнічного самоусвідомлення, які доречно розглядати через призму буденної та суспільної свідомості.

«Русинська» орієнтація на рівні буденної свідомості, етнічного самоуявлення та комунікації серед русинів-українців Чехо-Словаччини на сучасному етапі, як і в попередні десятиріччя, значно поширена і серед маси населення є домінуючою. Однак на рівні суспільної свідомості етнічної меншості у цілому процес національної самоідентифікації не завершений. Крім невизначеності етноназви, мовного, освітнього та культурного питань, до теперішнього часу етнічне самоусвідомлення русинів-українців не базується на науковому світогляді й свідомості. Зокрема, найбільш занедбані та малодоступні широким масам проблеми історії краю і своєї національної меншості, історичного розвитку українського народу взагалі. Краєзнавство та викладання історії русинів-українців в Чехословаччині на шкільному рівні практично не велось у 70—80-ті роки. Поодинокі дослідники-ентузіасти, кілька професійних учених-істориків та філологів не могли забезпечити всього масиву інформації з історичного минулого та сучасного стану національної меншості. Не було координації дослідницької роботи з науковими центрами України, використання широкої джерельної бази за рубезем і вдома. Все це створювало певний штучний вакуум в умовах так званого «етнічного парадоксу», коли зростає національне самоусвідомлення на базі росту рівня пізнання народами свого минулого, коли стихійні уявлення про це минуле повинні поступово замінюватися знаннями, що базуються на об'єктивних спеціальних, значною мірою ціленаправлених дослідженнях та пошуках. Такі дослідження, в тому числі й спільні чехословацько-радянські, тільки починаються.

Отже, існування «русинства» як специфічної етноісторичної частки українського народу — реальне явище, яке має сприяти кристалізації національного самоусвідомлення не тільки в цьому регіоні ЧСФР, розуміння приналежності багатьох її гілок, у тому числі русинів-українців, до єдиного українського народу. Більше того, жодна з часток української нації, будь-то українці або карпаторутени чи русини, які живуть у Канаді та Америці, лемки у Польщі чи руснаки у Югославії, русини-українці в Чехословаччині, не має, на наш погляд, перспектив дальшого національного розвитку без тісного єднання з Україною, з усім українським народом.

Процес національного самоусвідомлення наших одноплемінників в ЧСФР є складним і довготривалим. Успішний національний й соціальний розвиток народу України шляхом утвердження державного суверенітету, зважені й активні кроки УРСР на міжнародній арені без політичної кон'юнктури можуть сприяти культурно-духовній консолідації цієї невеликої національної меншості в Чехо-Словаччині,

¹⁴ Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti... S. 335—337.

збереженню і розвитку її у вихорі денаціоналізуючих асиміляційних чинників. В кінцевому підсумку від цього буде збагачуватися й велика українська культура.

Одержано 04.12.90.

В статье на базе новейших социологических исследований и других материалов анализируется сложный процесс национального самоосознания украинского меньшинства в Чехо-Словакии в послевоенный период, раскрываются новые явления и тенденции его развития после революции 1989 года, а также факторы, влиявшие в прошлом и влияющие сегодня на изменения взглядов украинского меньшинства о своей национальной принадлежности, указывается на незавершенность процесса национальной самоидентификации русинов-украинцев ЧСФР.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

П. М. Сас (Київ)

Історик українського козацтва О. Рігельман

Характеризуються погляди відомого представника української історіографії другої половини XVIII ст. О. І. Рігельмана на проблему виникнення і розвитку українського козацтва, які випливають з його праці «Літописна оповідь про Малу Росію». Підкреслюється, що, незважаючи на компілятивний характер, внаслідок чого помітно знижується значення історичного трактату О. І. Рігельмана як джерела, він має своєрідну авторську концепцію історії українського козацтва, котра спирається переважно на ідеологічні критерії.

Олександр Іванович Рігельман (1720—1789) увійшов в історію української історіографії другої половини XVIII ст. насамперед як автор фундаментального трактату «Літописна оповідь про Малу Росію» (остаточною праця була завершена ним у 1787 р.). Його перу належать монографії «З'ясування про Кизлярську фортецю, складене у 1757 році» й «Історія або оповідь про донських козаків» (1778), а також матеріали фольклорного характеру. Маючи інженерну освіту, він залишив чимало креслень оборонних укріплень, карт і планів українських міст та містечок.

Життєвий шлях Рігельмана — вихідця з німецької дворянської родини, уродженця Петербурга і випускника привілейованого Петербурзького шляхетного корпусу — був досить тісно пов'язаний з Україною. Ще зовсім молодою людиною він опинився на землях Запорожжя, де мав нагоду близько ознайомитися з побутом, звичаями й усними переказами козацтва. Коли ж позаду лишилися нелегка служба військового інженера на північно-східній оборонній лінії від м. Кизляра до Ішиму й на Дону, а також участь у двох російсько-турецьких війнах XVIII ст., Рігельман знову повернувся на Україну. Останні сім років свого життя відставний інженер (на той час уже генерал-майор) провів у селі Андріївці на Чернігівщині — маєтку дружини, яка походила з козацького роду Лизогубів. Це був період плідної роботи Рігельмана над доопрацюванням рукопису «Літописної оповіді про Малу Росію» (спочатку твір мав назву «Історія малоросійська або оповідь про козаків») ¹.

Дослідження творчої спадщини історика розпочалося із середини XIX ст. Щоправда, на перших порах переважали емоційні оцінки, а не предметний науковий аналіз його праць. Так, перший видавець «Літописної оповіді про Малу Росію» О. М. Бодяньський характеризував автора як «письменника дуже допитливого, працелюбного і видатного у тому, що стосується вітчизняної історії» ². Діаметрально протилежної думки дотримувався К. Д. Кавелін, який не лише відмовляв Рігельману у таланті, а й не вважав його за історика ³.

Вперше справді по-науковому підійшли до вивчення історіографічного доробку вченого Н. Д. Василенко-Полонська та А. П. Єршов. Предметом їхніх розвідок стала джерельна база «Літописної оповіді про Малу Росію». Дослідники переконливо довели, що Рігельман за-

¹ Бодяньський О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование России.— М., 1847.— С. I—VI.

² Бодяньський О. Предисловие // Там же.— С. 111.

³ Кавелін К. Д. Собр. соч.— СПб., 1897.— Т. 1: Монографии по русской истории.— С. 759, 803.

позичив великий масив фактичного матеріалу з праць своїх попередників — «Історії про козаків запорозьких» С. Мишецького, «Відомостей про козаків запорозьких» Г. Міллера та «Короткого опису про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» П. Симоновського. Характерно, що останній твір справив на Рігельмана деякий «методологічний» вплив⁴.

Певну увагу Рігельману як історика України й українського козацтва приділили автори окремих узагальнюючих монографій з історіографії та джерелознавства. Йдеться насамперед про М. І. Марченка та М. А. Литвиненко, у працях яких в оглядовому плані проаналізовано «Літописну оповідь про Малу Росію». Причому обидва дослідники вважають, що Рігельман був компілятором і не виробив власної концепції історичного минулого українського народу⁵.

Із спеціальних праць, присвячених творчій спадщині Рігельмана, найбільш ґрунтовною є стаття Я. І. Дзири, у якій розглядається склад джерел «Літописної оповіді про Малу Росію»⁶. Дослідник слушно порушив питання про компілятивний метод написання історичних праць як закономірний етап розвитку української історіографії XVIII ст. За його спостереженнями, основними джерелами книги Рігельмана послужили літописи Самовидця і Грабянки. Автор «Літописної оповіді про Малу Росію» від себе додав лише те, що розбив літописні матеріали на невеликі фрагменти і дібрав до них заголовки. Особливо широко використав він для компілятивних вставок до своєї праці літопис Самовидця, дослівно переписавши дві третини цього твору. У праці Рігельмана чітко простежується тенденція до замовчування історичної самотності українського народу і всілякого вип'ячування ролі царської Росії в історії України. Рігельман, по суті, відмовився від вживання терміну «Україна», використовуючи натомість назви «Мала Росія», «Росія». Він свідомо не ввів до свого твору літописного опису тих подій, які у невідомому світлі зображували самодержавну владу. З другого боку, історик прагнув підкреслити царєвільські настрої серед української старшини⁷.

Я. І. Дзира звернув увагу на те, що, висвітлюючи події української історії другої половини XVII ст. за текстом літопису Самовидця, Рігельман у ряді випадків доповнив загальну її картину повідомленнями з літопису Грабянки, «Короткого літопису Малої Росії» В. Рубана та іншими матеріалами. При цьому найбільшу кількість уточнень і доповнень ним було взято з літопису Грабянки (зокрема, Рігельман механічно переніс з нього на сторінки своєї книги цілий ряд листів, угод, статей, віршів, пов'язаних з діяльністю Б. Хмельницького). На думку дослідника, Рігельман не був знайомий з літописом С. Величка, а, очевидно, використав те саме джерело, на основі якого останній написав свій твір⁸.

Таким чином, джерельну базу «Літописної оповіді про Малу Росію» в сучасній історіографії тією чи іншою мірою досліджено. Однак ряд особливостей методики Рігельмана та його концепція виникнення і розвитку українського козацтва потребують глибшого вивчення. Саме ці аспекти й становлять предмет уваги автора даного повідомлення.

⁴ Василенко-Полонська Н. Д. Історики Запорозжя XVIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— Т. 1.— С. 811—824; Єршов А. П. Сторінка з українського джерелознавства: До питання про джерела праці О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» // Там же.— С. 841—848.

⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 88—89; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст.— Харків, 1970.— С. 192—195.

⁶ Дзира Я. І. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1969.— Вип. 2.— С. 158—179.

⁷ Там же.— С. 158—160, 167—169.

⁸ Там же.— С. 169, 170, 173, 174, 176—178.

Отже, дослідники сходяться в тому, що книга Рігельмана має яскраво виражені риси компіляції. Однак це аж ніяк не свідчить про «неповноцінність» твору, якщо враховувати конкретно-історичні умови її написання. Адже «Літописна оповідь про Малу Росію» зовсім не історіографічний курйоз, а «класичний» для української історіографії другої половини XVIII ст. компілятивний трактат, який віддзеркалює стан тогочасної історичної думки, а якщо ширше — то й менталітет суспільства. Найвідоміші тогочасні історіографи, в тому числі П. Симоновський, С. Лукомський, І. Міллер, В. Рубан й О. Рігельман, спиралися на історичну (літературну) традицію, що склалася на Україні в попередній період. Особливо великий вплив на них мав описово-розповідний метод систематизації фактичного матеріалу, притаманний козацько-старшинським літописам та іншим пам'яткам історичної думки на Україні другої половини XVII — першої половини XVIII ст., і насамперед, літописам Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, «Хроніці Ф. Софоновича, київському «Синопису», «Короткому описанню Мало-росії» невідомого автора. Авторам цих творів гостро бракувало критичного підходу до джерел. Так, навівши у своїй праці велику кількість грамот, дипломатичних документів, листів та інших історичних матеріалів, С. Величко, однак, не зміг критично їх осмислити⁹. Заклики окремих діячів Києво-Могилянської академії того часу, зокрема Ф. Прокоповича, до скрупульозного вивчення широкого кола джерел й з'ясування їх історичної вартості¹⁰, фактично не були почуті історіографами.

Не дивно тому, що й історики другої половини XVIII ст., які продовжили традиції своїх найближчих попередників, дотримувалися переважно ілюстративного методу використання документального матеріалу. Адже принципи наукової критики джерел ще не були розробленими. Цим і пояснюється компілятивність їхніх творів. Проте компілятивний метод історіописання, якому історики розглядуваного періоду віддавали належну данину, зумовлювався не лише усталеною історіографічною традицією. Певну роль, безумовно, відігравали й нові світоглядні засади та парадигми, що виникали в тогочасній суспільній свідомості. Адже у XVIII ст. на повний голос заявила про себе культура барокко з характерним для неї нігілізмом до всього усталеного, схилянням перед мінливістю світу та закликами до самопізнання¹¹. Відповідно, в очах сучасників інтелектуальні надбання попередників певною мірою набували допоміжного, службового значення, що створювало сприятливий ґрунт для запозичень із чужих праць.

Своєрідність фази розвитку, яку переживала українська історіографія в другій половині XVIII ст., стане зрозумілішою, якщо порівняти її надбання з досягненнями історичної думки на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Саме тоді у багатьох літературних й історіографічних пам'ятках з достатньою силою проявилися риси ренесансного історизму (критичний підхід до джерел, визначення автентичного змісту «темних» місць тексту, скрупульозне відтворення змісту і граматичних форм документів тощо). Особливо велику роль у справі встановлення буквального, а не символічного смислу застарілих термінів джерел відіграла вітчизняна лексикографія, яка досягла рівня тогочасної західноєвропейської лінгвістики («Лексис» Лаврентія Зизанія, Вільно, 1596; «Лексиконъ словеноросскій и именъ тлкованіе» Памво Беринди, К., 1627). Чимало письменників й істориків того періоду порівняно добре оволоділи такою дослідницькою процедурою, як застосування апарату посилань. Це, наприклад, стосується «Палінодії»

⁹ Багалій Д. Нарис української історіографії: Джерелознавство.— К., 1925.— Вип. 2.— С. 62—69.

¹⁰ Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х т.— К., 1979.— Т. 1.— С. 339, 342.

¹¹ Сас П. М. Суспільно-політичний та соціальний ідеал Г. С. Сковороди // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць.— К., 1990.— С. 184.

З. Копистенського (1622), «Катехізису» Л. Зизанія (1627), Густинсько-го літопису (не пізніше 1627). У «Палінодії», зокрема, всі авторські положення підкріплюються цілим рядом історичних свідчень¹². Отже, компілятивність історичних творів другої половини XVIII ст. стала закономірним етапом у розвитку української історіографії, яка сповна використала можливості традиційного описового методу історіописання, але не засвоїла і не розвинула ті елементи історизму нового часу, які зародилися колись в історичній думці України.

На ознаку жанру свого твору Рігельман взяв назву «Літописна оповідь». Справді, в книзі вряди-годи трапляються типово літописні за формою і змістом вставки, які мало або й зовсім не пов'язані з викладом основного матеріалу. Це хронографічного плану лаконічні записи без посилання на джерела про татарські напади на Україну, смерть і поставлення церковних ієрархів, епідемії, стихійні лиха, появу комет, замітки про врожай тощо¹³. Проте «Літописна оповідь про Малу Росію» не є літописом. Це — типовий історичний твір, який відзначається численними запозиченнями. До речі, у передмові до своєї книги Рігельман перелічує деякі використані джерела: «Истории малороссийские две, писанные двумя неизвестными писателями» (як з'ясувалося — літописи Самовидця та Г. Грабянки), київський «Синописис» та ін. До того ж, у ході дослідження Рігельман епізодично посилається на праці М. Кромера, В. М. Татищева, П. Шевальє й інших істориків. Однак навіть тоді, коли автор «Літописної оповіді про Малу Росію» робить посилання на використаний матеріал, з'ясується, що насправді він мав справу не з автентичним джерелом, а скористався його обробкою іншими істориками. Йдеться про запозичення з книги П. Симоновського «Короткий опис про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» (1765), звідси було взято переклад записок П. Шевальє про війну козаків з поляками¹⁴.

Попри все праця Рігельмана не позбавлена внутрішньої логіки й характерної, притаманної саме їй концепції історії України. Авторська індивідуальність чітко проявляється в основних сюжетних лініях книги завдяки специфічно дібраним літературі та документальним матеріалам, вилучення із запозичених текстів окремих фрагментів або, навпаки, певних інтерполяцій, зміни ідейної тональності тих чи інших повідомлень із джерел, введення численних ремарок та ін. Опрацьовані подібним чином уривки з чужих творів «лягали» у визначене їм місце серед інших матеріалів «Літописної оповіді про Малу Росію», набуваючи при цьому певного відтінку залежно від контексту.

Для з'ясування особливостей методики використання джерел, якої дотримувався Рігельман, порівняємо кілька уривків з його праці з літописом Самовидця. Візьмемо сюжет про в'їзд султана Мехмеда IV у серпні 1672 р. до захопленого турками Кам'янця-Подільського.

«Літопис Самовидця»: «...Сам турчин, маючи там уехати, приказал, аби умерлих з склепов вибрано и за мѣсто вивезено, що зараз учинено; всѣх умерлих так з склепов, яко и з гробов викопивано и за мѣсто вожено, а образи божіе, беручи з костелов и церквей, по улицам мощено, по болотах, по которих турчин вѣехал в Камянець и его подданій незбожній Дорошенко гетман. Не заболѣло его сердце такого безчестія образов божіих за-для своего нещасливого дочасного гетманства!»¹⁵.

«Літописна оповідь про Малу Росію»: «Но как сам он возжелал в городе быть, то тотчас приказано было его везде очистить, даже и гробы с телами из склепов и могил вырыть и вывозить за город, а ико-

¹² Завитневич В. «Палинодия» Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI—XVII ст.— Варшава, 1883.— С. 267, 341, 369.

¹³ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 40; Ч. 2.— С. 173, 189, 201; Ч. 3.— С. 13, 15.

¹⁴ Єршов А. П. Назв. стаття.— С. 842.

¹⁵ Летопись Самовидца.— Киев, 1878.— С. 115.

нами святыми, из костел и церквей выбравши, улицы и грязи вымостить, по которым султан следуючи въехал на лошади и в соборную церковь сего города (так как Магомед II в церковь святой Софии, находящуюся в Константинополе), чему подданный его, богомерзкий гетман Дорошенко, не поболев сердцем, смотря на поругание святым образам, причиненное для его привременного окаянного гетманства, но привел на великое иступление, предавшись турку, народ»¹⁶.

Як бачимо, Рігельман вносить до використаного тексту певну мовно-стилістичну правку. Однак він не обмежується цією процедурою. Так, у розглядуваному уривку «Літописної оповіді про Малу Росію» зроблено інтерполяцію про в'їзд турецького султана Мехмеда II до константинопольського собору святої Софії, а також лапідарний висновок про тяжкі наслідки для українського народу політики гетьмана Петра Дорошенка.

Варто відзначити, що історика не завжди задовольняла досить характерна для стилю Самовидця проста описовість у висвітленні подій минулого. Іноді Рігельман навіть демонструє спроби історичного аналізу вчинків людей. У справедливості цієї думки можна переконаватися, зіставивши уривки з обох творів, де розповідається про скрутне становище, в якому у 1675 р. опинився гетьман Дорошенко.

«Літопис Самовидця»: «Але вишол Сърко з Запорожжа, с которим згоду узял Дорошенко и присягу виконал на подданство его царскому величеству и послал своих послов на Москву, а напотом и санжаки отослал на Москву своим тестем; толко ж в том мало правды было, бо по старому посилал до турчина и до хана о помоч тое лѣто, манячи, отзиваючися слугою его царского величества, але жаль было гетманство положить»¹⁷.

«Літописна оповідь про Малу Росію»: «Пришел из Запорожья кошейвой атаман Иван Серко к Дорошенку и приглашал его, чтобы он отдался в подданство его царского величества, как ему и самому уже видно было, что он от всех сторон притесняем был и что вспоможение турецкое более для своих прибытков, а не для его, состояло, и дабы он в польские руки впасть не мог, с согласия своих старшин послал посланника своего в Москву, к его царскому величеству, и просил тем о принятии его и с подчиненными ему в подданство его величества, а после и санжаки турецкие с тестем своим отправил. Но и на сем Дорошенко не основался; он колебался мыслями своими и по сему наружно представлял себя быть слугою государя, внутренне же искал способы, как быть ему и с Украиною вольным чрез помощь турецкую и татарскую. Он не оставил послать еще просить по прежнему себе помощи, поелику жалел лишиться своего гетманства»¹⁸.

Отже, з розмірковувань Рігельмана (виділених нами) випливає, що автор «Літописної оповіді про Малу Росію» виступає не безстороннім хроністом, а прагне пояснити вчинки історичної особи, відштовхуючись від певних суспільно-політичних реалій. Розглядуваний фрагмент водночас є й тонкою психологічною замальовкою, у якій розкривається внутрішній стан людини, котра під тиском зовнішніх обставин мусить робити свій вибір.

У праці Рігельмана трапляються ремарки, в яких дається, хоч і не прямо, оцінка світоглядним засадам Самовидця. Так, фактично піддаються критиці деякі передсуди останнього. Мається на увазі уривок літопису про нещасливу пригоду, яка сталася у 1670 р. з гетьманом Дем'яном Многогрішним нібито внаслідок патріаршого соборного прокляття¹⁹. Коментуючи згадане твердження Самовидця, Рігельман підкреслює, що його могла зробити тільки легковірна людина. На його

¹⁶ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 135.

¹⁷ Летопись Самовидца.— С. 128.

¹⁸ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 148.

¹⁹ Летопись Самовидца.— С. 109.

власну думку, і негречні вчинки, і доброчесність людини завжди дістають відплату або винагороду, оскільки подібні речі визначаються волею бога. «А мне мнится, — пише історик, — что и без проклятия, но от дел своих плуты погибают. Естли б всех злых людей проклятием изводит, весьма б много духовным работы было; не лучше ль верить, что за всякое дело воздаяние человеку от бога насылается? Так на что ж людям людей заклинать и мнить быть тем им век потерянным?»²⁰. Надаючи цьому питанню великого значення, Рігельман повертається до нього ще раз в іншому місці книги. При цьому він знову оцінює факт позбавлення Многогрішного гетьманства в 1672 р. у рамках провіденціалістського розуміння історії²¹.

Отже, зайвий раз переконуємося, що Рігельман як історик не обмежився вузьким амплуа компілятора. До того ж, він не цурався зіставлення різних точок зору на ту чи іншу проблему, вмів зважувати аргументи «за» і «проти», порівнювати їх з відомими історичними фактами й внутрішньою логікою подій, тобто заявляв про себе як справжній дослідник. Зокрема, Рігельман продемонстрував це, коли розробляв версію про смерть Юрія Хмельницького. Стежачи за дослідницькою думкою історика у цьому питанні, можна переконатися у його здатності самостійно й досить гнучко реконструювати події минулого (тут не йдеться про ступінь достовірності обстоюваної ним версії). Так, погоджуючись з твердженням К. Крюйса про те, що Ю. Хмельницького вбили козаки І. Сірка, Рігельман водночас піддав сумніву, що це сталося саме в той час, коли проголошений турецьким урядом гетьман і «руський князь» повертався на Україну (1677). При цьому історик послався на «малороссийские объявления» (під цим терміном слід розуміти літописи Самовидця та Грабянки), які свідчили про безпідставність тверджень щодо названої дати загибелі Юрія Хмельницького²².

Продовжуючи розвивати свій погляд на проблему у формі запитань та відповідей на них, Рігельман блискуче продемонстрував здатність до причинно-наслідкового аналізу конкретної історичної події, а також її гіпотетичної реконструкції: «Как же он (Ю. Хмельницкий.— Авт.) мог быть от 1677 по 1680 год при войске турецком и с своими людьми брать города и покорять к себе людей? Кто ж резидовал будучи в Немирове тою частию Украиною и делал нападения с татарами на заднепровскую сторону? Следовательно, он тогда не был убит... А убит он конечно после, как обстоятельство доводит, что он, может быть, по повелению следовал с своими людьми за пороги, для прикрытия рабочих людей, или и для работы, к новостроящимся крепостям, или для каких либо разъездов». Викладаючи далі власну версію смерті Ю. Хмельницького, історик звернув увагу на деякі фактичні помилки, яких припустився К. Крюйс²³. Зауважимо, що й сам Рігельман, користуючись обмеженим колом джерел, хибно тлумачив це питання. І. Сірко не міг бути причетним до загибелі Ю. Хмельницького, оскільки помер у 1680 р., а Ю. Хмельницького було страчено у Кам'янці-Подільському в 1685 р. за наказом турецьких властей.

Однією з особливостей творчої манери автора «Літописної оповіді про Малу Росію» є вплетення в канву історичної розповіді свідчень очевидців подій, вживання образних висловлювань та порівнянь, що були характерними і для «високого» стилю тогочасної літератури, і для народнорозмовної мови («как бурливым ветром прах развеянный, так сила российская воинство польское... разбила и разогнала»; «Много-

²⁰ Ригельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 148.

²¹ Там же.— С. 125—126.

²² Летопись Самовидца.— С. 281, 284; Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляками.— Киев, 1854.— С. 202, 223.

²³ Ригельман А. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 171.

грешный, делая вид, будто бы не было к тому его желания, отговаривался так, как старая девка от хорошего молодца») ²⁴.

Підсумовуючи сказане вище, можна стверджувати, що «Літописна оповідь про Малу Росію» є цілісним твором з точки зору опредметненої в ньому методології української історіографії другої половини XVIII ст. Авторська індивідуальність, якою позначений трактат Рігельмана, особливо рельєфно проявляється в ідейних узагальненнях концептуального характеру. У цьому зв'язку слід наголосити на тому, що «Літописна оповідь про Малу Росію», незважаючи на всю, здавалося б, калейдоскопічність описуваних подій і різноплановість сюжетних ліній, має чітко визначене ідейне спрямування. В усіх чотирьох частинах книги, а також у додатках до неї Рігельман послідовно обстоює ідеал монархічної форми влади і виступає в ролі офіційного виразника інтересів російського самодержавства. Його історико-політична концепція * базується на визнанні патримоніальних прав російських царів на всю давньоруську спадщину. З цього випливало, що, оскільки «Малоросія» була «володінням» давньоруських князів, то вона є зі своїм «народом і козаками» не чим іншим, як вотчиною імператорів Росії. Ця концептуальна заставка, зроблена Рігельманом вже у передньому слові до читачів, визначила основну ідейну тональність книги.

Саме названими причинами пояснюється стримане, а інколи й відверто вороже ставлення історика до козацької вольниці. Ідеологічна «зашореність» не полишала Рігельмана й тоді, коли він пробував з'ясувати питання про історичні корені українського козацтва. Наприклад, спростовуючи теорії неслов'янського походження козаків, він водночас не виходив за рамки політичної ідеології і заперечував право козацтва на незалежність від кріпосницької держави. Називаючи «пустим мнєнием» думку про походження козаків «от древних некаких вольных людей, кои яко бы не принадлежали ни к какому владению», історик засуджував їхні прагнення до непідвладності державним структурам ²⁵.

Впродовж усього твору незмінно підкреслюється неправомірність тих чи інших дій козаків, які могли зашкодити або прямо суперечили інтересам царського уряду. Зокрема, на сторінках «Літописної оповіді про Малу Росію» негативно оцінюються виступи козацтва проти збільшення залог російського війська в українських містах у другій половині 60-х років XVII ст., підпорядкованості місцевого населення царським воеводам й непомірному зростанню податків, а також проти створення перешкод мешканцям волостей у відході на Запорозьку Січ. Особливо гостро засуджуються ним усілякі спроби козаків вийти з-під жорсткої царської опіки. Показовою щодо цього є оцінка Рігельманом дій гетьмана Брюховецького, який у 1668 р. разом зі своїми прихильниками вирішив «отступить от российского державства». Історик не шкодує на адресу козаків дошкульних епітетів, як то: «воры и разбойники», «запорожский наброд», «своевольцы, плуты, злодеи и бездельники» ²⁶.

Накладаючи канони самодержавної імперської політики на історію України, Рігельман розглядав факт ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. за наказом Катерини II як цілком логічний, політично виважений і закономірний акт. Відповідний уривок з книги, де розвінчується «злочинське кубло» — запорозьке товариство, постає як глосарій відомого царського указу від 3 серпня 1775 р. Останній законодавчо підвів ризику під воєнною операцією по захопленню й зруйнуванню Січі урядовими військами під орудою генерал-поручника Текелія. Текст

²⁴ Там же.— С. 108.

* Оскільки у компілятивній праці, якою переважно і є «Літописна оповідь про Малу Росію», авторське бачення історичного процесу часто виступає у формі свідомого або ж мимовільного репродукування чужих поглядів, то під концепцією історії України та українського козацтва Рігельмана розуміються як особисті думки автора, так й ідеї інших істориків, з якими він солідаризувався й видавав за власні.

²⁵ Р и г е л ь м а н А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 3.

²⁶ Там же.— Ч. 2.— С. 99—101, 104.

названого документа історик наводить у своєму творі одразу після змалювання «всех предрозостей» січових козаків. Загалом включений до книги «Маніфест о разрушенном Войске Запорожском» фактично мав значення своєрідного ідеологічного репера, з яким співвідносилася вся історико-політична концепція «Літописної оповіді про Малу Росію».

Політичні погляди, яких дотримувався Рігельман, звичайно, не свідчили про його якусь природжену «козакофобію». Маючи певні ідеологічні орієнтири, котрі стали його внутрішнім переконанням, й будучи пов'язаний узамі класової єдності з російським дворянством, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» був, природно, людиною свого часу. Тому не слід чекати від нього інших політичних оцінок феномену українського козацтва. Суспільно-політичні переконання не завадили Рігельману масштабно, скрупульозно, а в ряді випадків і об'єктивно показати роль козацтва в історії України. Адже тоді, коли козаки безпосередньо не конфронтують із самодержавною владою і коли їхні дії збігаються з інтересами Росії, історик схвально і неупереджено оцінює цю суспільну верству. Насамперед це стосується висвітлення багатовікової боротьби проти турецько-татарської агресії та визволення з-під влади шляхетської Польщі.

Спостереження Рігельмана з окремих питань історичного минулого України не втратили наукового значення й сьогодні. Прикладом цього може служити окреслення істориком механізму господарської колонізації незайманих українських степів й визначення демографічних джерел поповнення козацтва. Так, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» звернув увагу на те, що польсько-шляхетське проникнення на Україну призвело до різкого посилення феодального гніту. Внаслідок цього частина місцевого населення, яке звикло «до козацтва, а не до холопських робіт», змушене було кидати рідні домівки й оселятися на необжитих просторах українського степу, де не було феодального визиску й панського примусу. Витіснене на степову периферію, воно почало займатися так званими «уходницькими» промислами — рибальством, звіриними ловами тощо (концепції уходницько-промислового виникнення козацтва згодом дотримувався й такий непересічний вітчизняний історик кінця ХІХ — початку ХХ ст., як М. К. Любавський). Постійне проживання переселенців на неспокійному пограниччі з Кримським ханством і татарськими кочовищами на півдні України сформуло не тільки специфічний господарський уклад, а й вплинуло на їхній спосіб життя. Як писав О. І. Рігельман, коли їх стало більше, вони разом з козаками почали здійснювати збройні напади на «бусурман»²⁷.

Теорія народної колонізації південних районів України в другій половині ХVІ — ХVІІ ст. під впливом польсько-шляхетської експансії свого часу була ґрунтовно розроблена відомим дореволюційним вітчизняним істориком М. Ф. Владимирським-Будановим. Він виходив з того, що основним мотивом переселення селян на неосвоєні степи було прагнення позбавитися кріпосної залежності й здобути вільне життя. Вчений підкреслював, що міграційні процеси дуже посилилися внаслідок швидкого закріпачення українського селянства після Люблінської унії 1569 р. Важливу роль у прискоренні колонізації земель на півдні України відіграла також Запорозька Січ, котра мала величезну притягальну силу для селян-втікачів, які шукали волі. До того ж, вона давала переселенцям готовий зразок козацького самоврядування, а також послаблювала загрозу татарських нападів²⁸.

Схожі погляди утвердилися і в радянській історіографії. Наприклад, у дослідженнях К. Г. Гуслистого, В. А. Голобуцького та інших

²⁷ Там же.— Ч. 1.— С. 18, 19.

²⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI и начале XVII в? // Архив ЮЗР.— Киев, 1905.— Ч. 7.— Т. 3.— С. XII—LXXX.

вчених процес формування козацтва й заселення неосвоєних земель розглядався як результат класової боротьби. Згідно з цією теорією швидке розширення фільваркового господарства й паралельне з ним зростання феодалних повинностей на Волині, Західному Поділлі і в Галичині спричинилися до посилення експлуатації селян і, як наслідок цього, до збільшення кількості втеч їх із згаданих районів на східні і південно-східні окраїни Поділля, Київщини та інші малозаселені території. Саме маси селян-утікачів послужили тим живильним середовищем, з якого виросло козацтво²⁹. Відзначимо, що в рамках такої постановки проблеми залишається місце для «голої» соціологічної схеми, оскільки не завжди береться до уваги вся сукупність чинників, які впливали на формування козацтва. Зокрема, це стосується з'ясування ролі у цьому процесі боярсько-шляхетської верстви.

Як переконуємося, обстоювані Рігельманом думки про заселення південних районів України селянами, що рятувалися від феодалного гніту, і перехід їх на новому місці до козакування, виявилися досить продуктивними для сучасної історіографії. Щоправда, підхід Рігельмана до питання про початки української козаччини суперечить позиції тих дослідників, які розглядають козацтво як продукт іманентного розвитку феодалного суспільства України в другій половині XV—XVI ст., внаслідок чого якась частина збіглих від панів селян, дрібних ремісників та інших представників експлуатованих народних мас ставали козаками. Історик відсовує виникнення українського козацтва далеко в глибину віків, а його родовід виводить від давніх народів, які населяли колись територію майбутньої України. У цьому зв'язку він певну увагу приділив розгляду етнополітичних процесів у середовищі слов'янського світу в додержавний період. Зокрема, Рігельман писав про автономність слов'янського населення, яке мешкало між Дністром та Дніпром, а також на прилеглих до озера Ільмень землях. Він погоджувався з тими авторами, які вказували на масовий вихід слов'ян з Подунав'я на початку V ст. та їх розселення на просторах Східної Європи (до речі, в сучасній історичній науці питання про дунайську прабатьківщину слов'ян залишається дискусійним).

У своїй праці Рігельман спинився також на проблемі взаємин та історичної наступності слов'янства зі скіфами, кімерійцями, готами, гуннами, половцями, печенігами й іншими народами, які колись населяли Східно-Європейську рівнину. Торкаючись питання про етнічну належність згаданих народів, він помилково багатьох з них відносив до «слов'янського язика», зокрема скіфів, кімерійців, готів, половців, аланів і роксоланів. В «Літописній оповіді про Малу Росію» відстоюються також типові для тогочасної вітчизняної історіографії погляди на етногенез українців в цілому й етнічні корені українського козацтва зокрема. Так, історичними попередниками українських козаків у книзі названо «слов'ян» — аланів. Розвиваючи пасаж про етнічні витоки козацтва, Рігельман повторює твердження російського історика другої половини XVIII ст. В. М. Татищева про великий вплив кабардинських черкесів на процес формування українського етносу³⁰.

Свого часу відомий український вчений М. С. Грушевський дав ґрунтовну критику подібним «етнічним» теоріям походження козацтва, за якими українські козаки оголошувалися прямими нащадками хозарів, чорних клобуків, берендеїв, черкесів та ін. Він вважав науково некоректними висновки тих істориків, які намагалися встановити істину через етимологічне тлумачення слова «козак». За М. С. Грушевським, козаччина виникла на Україні з другої половини XV ст. як побутове

²⁹ Гуслистый К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. // Нариси історії України.— К., 1939.— Вип. 2.— С. 139—150; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 42—48; История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 173—185.

³⁰ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 4, 5, 8, 9.

явище, тобто як певний уклад життя частини місцевого населення, що мешкало на кордоні із степовими кочовиками. Найголовнішими ознаками цього укладу були «партизанська» війна з ворогом та розбійницькі напади на степових просторах; неосілість і непідвладність тих, хто козакував, будь-яким державним структурам; заняття рибними, звірними та іншими степовими промислами. Лише з кінця XVI ст. козацтво набуло рис окремої суспільної верстви з характерною організацією та специфічним внутрішнім устроєм³¹.

Розглядаючи розвій козацтва як суспільного явища у тісному зв'язку з діяльністю окремих яскравих особистостей — Остафія Дашковича, Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Петра Конашевича-Сагайдачного та інших козацьких ватажків, Рігельман хронологічно послідовно простежив процес перетворення цієї суспільної верстви на впливову силу тогочасного суспільства. У першій частині книги автор приділив велику увагу визвольній боротьбі козацтва проти польсько-шляхетського панування. Його симпатії повністю на боці повстанців. З неприхованим співчуттям до козаків описав дослідник драматичні сторінки історії збройних повстань на Україні наприкінці XVI ст. та в 20—30-х роках XVII ст. Розмірковуючи над причинами, які спонукали козаків до збройних виступів проти магнатського і шляхетського всевладдя на Україні, Рігельман слушно вказав на «всякие наглости, налоги, обиды и притеснения»³², від яких страждало місцеве українське населення. Відомо, що в той період тяжкі соціально-економічні умови життя простих людей дедалі погіршувалися через посилення національно-релігійного гніту. Судячи з усього, історик розглядав останню обставину як основний фактор, що призвів до вибуху народного гніву. Так, акцентуючи увагу на суспільно-політичних передумовах повстання під проводом Наливайка і Косинського, він писав про те, що поштовхом до нього стало насамперед посилення утисків «благочестивым церквам и людям»³³. Варто відзначити, що сучасні дослідники підкреслюють соціально-економічну зумовленість подібних виступів. Тобто йдеться про те, що однією з головних причин козацько-селянських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. були гарячкові спроби представників панівного класу Речі Посполитої приборкати до своїх рук землі, які були зайняті козаками³⁴.

Прикметною рисою стилю Рігельмана як історика, що проявилася у висвітленні теми козацько-селянських збройних виступів, є нехтування багатьма подробицями їхнього ходу. Уникаючи ретельної фіксації всіх нюансів фактичного перебігу визвольної боротьби повстанських загонів, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» демонструє водночас схильність до генералізації описуваних подій, з'ясування їх місця в загальноісторичному контексті. Звідси помітне переважання у творі «оціночного» підходу до збройних дій повстанців. Відштовхуючись від конкретної суспільно-політичної ситуації на Україні кінця XVI ст. й 20—30-х років XVII ст., коли на козацьких шаблях зачервоніли відблиски полум'я визвольної боротьби, Рігельман зображує козаків ревними захисниками віри і старожитних прав українського народу. Він без будь-яких недомовок відмежовується від стереотипів польсько-шляхетської ідеології, яка вважала їх затятими бунтівниками, призвичаєними до дикого розбою. Історик має рацію, коли звертає увагу на те, що слава і сила козаків дуже непокоїли польських феодалів, які хоті-

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 65—82.

³² Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 27.

³³ Там же.— С. 28.

³⁴ Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні.— С. 54.

ли повсякчас утримувати запорозьке військо у покорі. Важливим практичним кроком польського уряду на шляху до утримання під контролем Запорозької Січі стало, відзначає Рігельман, спорудження у середині 30-х років XVII ст. Кодацької фортеці на Дніпрі³⁵.

У «Літописній оповіді про Малу Росію» однозначно позитивно оцінюється ще одна суттєва риса козацького способу життя — боротьба проти турецько-татарських нападників. На сторінках книги, де розкривається ця тема, козаки постають мужніми оборонцями України, щитом для Польщі і грозою для кримчаків і турків. Їхні сміливі сухопутні й морські походи проти ворогів були блискучими зразками воєнного мистецтва. Завдяки їм тисячі невільників повернулися з ненависного полону. Під захистом козаків на українських землях створювалися порівняно сприятливі умови для розвитку економіки, зокрема, як відзначає Рігельман, хліборобства, торгів та всіляких промислів. З твору історика випливає також, що боротьба проти турецько-татарської загрози служила своєрідним полем для виявлення воїна — захисника Батьківщини. Саме з таких позицій автор підходить до висвітлення участі козацького війська в польсько-турецькій війні 1620—1621 рр. У той період, підкреслюється в «Літописній оповіді про Малу Росію», козаки проявили почуття громадянського обов'язку та патріотизму, засвідчивши «не угасшую в себе искру верности и любви к отечеству своему»³⁶.

Порівняно з давньою історією України у праці Рігельмана набагато ширше висвітлено хронологічний відтинок історичного минулого українського народу, в тому числі козацтва, від початку визвольної війни 1648—1654 рр. і до другої половини 80-х років XVIII ст. Особливо велику увагу в ній приділено питанням визвольної війни. Останнє можна вважати закономірним, якщо врахувати той факт, що ця подія за своїм розмахом, широтою географічного охоплення, масштабами втягнення у вир боротьби величезних мас людей, далекосяжними соціальними і політичними наслідками, котрі незгладимо позначилися на соціально-економічних відносинах у суспільстві й розстановці класових сил, а також за великим міжнародним резонансом набула характеру справжньої революції. Як відомо, одним з найголовніших результатів визвольної війни стало приєднання України до Росії. Саме цей момент становив чи не найбільший інтерес для Рігельмана як історика з певними політичними переконаннями і класовими пріоритетами. Коли ж зважити ще й на те, що в його розпорядженні були деякі важливі історичні джерела, які проливали світло на події визвольної війни, то стає зрозумілим, чому автор «Літописної оповіді про Малу Росію» відвів згаданій темі стільки місця у своїй книзі. Завдяки використанню праці П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі», а також матеріалів літопису Самовидця йому вдалося не лише відтворити загальну картину визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., а й ряд незначних її епізодів та подробиць, що внесло в історичну оповідь конкретику, без якої неможливо уявити дух епохи.

Що стосується тлумачення в «Літописній оповіді про Малу Росію» причин визвольної війни, то Рігельман фактично йшов за усталеною історіографічною традицією. Зокрема, тут простежуються ідеї французького офіцера і дипломата П. Шевальє, який непогано знав життя, звичаї і воєнну тактику українських козаків. До того ж, Шевальє був добре поінформований про події 1648—1652 рр. у Речі Посполитій, оскільки виконував тоді обов'язки секретаря французького посольства у Польщі.

Отже, спираючись на залишені Шевальє записки про перші роки визвольної війни, а також виходячи з деяких інших міркувань,

³⁵ Рігельман А. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 46, 47.

³⁶ Там же.— С. 15, 36.

Рігельман визначив, принаймні, дві основні причини спалаху всенародного повстання проти польсько-шляхетського панування на Україні.

Насамперед, як постає з книги, це фактор суб'єктивно-психологічного порядку, пов'язаний з волею сильної особистості. Йдеться про суспільно-історичне значення постаті Б. Хмельницького, який, маючи притаманні вождеві якості, зміг сколихнути у бажаному йому руслі суспільну свідомість й повести за собою народ. На думку Рігельмана, історична заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він «мужественным вооружением с запорожскими казаками против Польши, отторгнувшись от них, всю Малороссию по-прежнему как отчину, в подданство российской доставил»³⁷. На думку історика, рішення Б. Хмельницького розпочати збройну боротьбу за визволення України було природною реакцією людини на особисту образу, а конкретніше — на загарбання польським підстаростою Чаплинським родинного маєтку Суботова та його нечувані жорстокості щодо сім'ї майбутнього гетьмана. Запалене подібним чином «неукротимое в нем пламя злобы» й штовхнуло Хмельницького, вважає історик, на небезпечний шлях війни.

Другою причиною, яка послужила поштовхом до всезагальної визвольної боротьби українського народу, якщо систематизувати думки автора «Літописної оповіді про Малу Росію» з цього приводу, була вкрай складна суспільно-політична й соціально-економічна ситуація, що склалася на Україні на середину XVII ст. внаслідок жорстокого національно-релігійного гніту й економічного режиму, встановленого правлячим класом шляхетської Польщі. За словами Рігельмана, це незліченні «Малой России притеснения, наглости и убийства, с нарушением всех жалованных ей от польских королей прав и закона»³⁸. Як бачимо, незважаючи на певні ідеалістичні ілюзії й стереотипи офіційної ідеології царського самодержавства, історик з достатньою долею реалізму підійшов до пошуку суспільних коренів визвольної війни 1648—1654 рр.

Що стосується тези Рігельмана про повернення Б. Хмельницьким російським царям їх «отчини» — України, то всупереч бажанню самого автора, вона спростовується вміщеними у книзі текстами історичних джерел. Йдеться про комплекс документальних матеріалів (зокрема про Березневі статті), в яких визначаються договірні умови переходу України під «міцну і високу руку» російського царя, тобто юридично узаконюється акт приєднання її до Росії³⁹. На основі ознайомлення з цими документами критично мислячий читач міг переконатися в тому, що Україна ввійшла до складу Російської держави далеко не на правах удільного володіння російських самодержавців, оскільки її політико-правовий статус зберігав основні ознаки суверенної держави.

Пильну увагу Рігельман приділив висвітленню перебігу подій російсько-шведської війни першої чверті XVIII ст. на Україні, які він розглядав у тісному взаємозв'язку з «изменой гетмана Мазепы с сообщниками». Як відомо, спроба Мазепи вивести Україну з-під царської опіки, спираючись на силу зброї й тонку дипломатичну гру, не на жарт сполошила уряд Росії. Зокрема, це спричинилося до небаченого до тих пір сплеску політичної активності царизму, який розпочав тотальний ідеологічний наступ, спрямований на викоренення на Україні настроїв «мазепинства». З огляду на усталені на той час офіційні оцінки вчинку Мазепи, Рігельман прагне змалювати якомога повніший портрет цього політичного діяча, а це передбачало, в розумінні історика, розповідь «о природе, жизни и поведении того Мазепы, с его делами, хитростями, поступками и службою по смерть его»⁴⁰. З цією метою він навів у своєму творі велику кількість спеціально дібраних документів цар-

³⁷ Там же.— С. 36.

³⁸ Там же.— С. 49.

³⁹ Там же.— С. 180—204.

⁴⁰ Там же.— Ч. 3.— С. 1.

ського уряду, а також витягів з праць вітчизняних та зарубіжних історіографів⁴¹.

Загалом, чим далі відходить Рігельман від давнього періоду української історії і чим ближче підходить до свого часу, тим усе більшою мірою «Літописна оповідь про Малу Росію» набуває «хрестоматійного» вигляду завдяки включенню до неї великої кількості документів російського уряду, які автор відверто коментує в офіційно-охоронному дусі. У творі дедалі частіше описується не стільки конкретний факт, скільки подається своєрідна світська хроніка з життя верхівки української старшини та російської аристократії. Історик починає звертати надмірну увагу насамперед на «протокол» тієї чи іншої події і не скупиться на славослів'я на адресу російських царів.

До «Літописної оповіді про Малу Росію» додано дві карти, а також включено ілюстративний матеріал. Останній має велику історичну цінність — це 25 ілюстрацій, на яких зображено переважно типових представників різних станів, що існували на Україні в другій половині XVIII ст., у тому числі козацтва. Вміщено в ній портрет Б. Хмельницького, а також малюнок «Запорозька Січ. Вибори кошового отамана», зроблений рукою самого Рігельмана. Авторство решти ілюстрацій досі не вдалося встановити. Відомо лише, що, перебуваючи у фортеці св. Дмитрія Ростовського (нині Ростов-на-Дону), Рігельман замовив їх якомусь українцю, вихідцю з духовенства, який відбував тоді покарання у названій фортеці⁴². Виконані художником малюнки різних соціальних типів українців мають неабияке значення для дослідження культури України XVIII ст.

В цілому ж, «Літописна оповідь про Малу Росію», у якій представлено широку панораму історичного минулого українського народу, насамперед козацтва, є типовим для української історіографії другої половини XVIII ст. компілятивним трактатом. Це помітно девальвує її джерелознавче значення. Тому вона не може розглядатися як самостійне джерело з історії українського козацтва. Водночас праця Рігельмана, у якій віддзеркалилися характерні риси тогочасної історичної думки, не є простим «зшитком» різнорідних матеріалів, механічно зібраних автором в одне ціле. Залучені Рігельманом документи й уривки з досліджень інших істориків опрацьовувалися ним у рамках певної дослідницької процедури й переосмислювалися ідейно. Наявні у «Літописній оповіді про Малу Росію» сюжети про виникнення українського козацтва, життя запорожців на Січі та їхні військові походи, історичне буття козащини в період після визвольної війни 1648—1654 рр. помітно зорієнтовані автором на ідеологічні стереотипи російського самодержавства.

Одержано 07.02.91.

Характеризуються взгляды известного представителя украинской историографии второй половины XVIII в. А. И. Ригельмана на проблему возникновения и развития украинского казачества, вытекающие из его труда «Летописное повествование о Малой России». Подчеркивается, что, несмотря на компилятивный характер, вследствие чего снижается значение исторического трактата А. И. Ригельмана как источника, он имеет своеобразную авторскую концепцию истории украинского казачества, опирающуюся преимущественно на идеологические критерии.

⁴¹ Там же.— 37—39, 43—49, 54—55, 57—65, 68—76, 97—108.

⁴² Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане.— С. V—VI.

Про перші дні Великої Вітчизняної війни

Документи, що публікуються нижче, висвітлюють найважчі і разом з тим героїчні дні початку Великої Вітчизняної війни, хід бойових дій Радянських Збройних Сил на Південно-Західному напрямку в початковий період війни. Вони дають певне уявлення про труднощі, яких зазнали радянські війська під Дубно, Луцьком і Ровно. Документи свідчать про героїзм, самовідданість, стійкість, безмежну відданість воїнів своїй Батьківщині, дають змогу глибше зрозуміти причини невдалих дій наших військ на початку війни.

В публікацію включені деякі документи, що характеризують переддень війни, а також донесення про перші бойові дії прикордонних загонів і регулярних частин Червоної Армії, що дає змогу читачеві ясніше уявити саме початковий етап війни.

Документи друкуються вперше.

Публікацію підготували працівник відділу Центрального архіву Міністерства оборони СРСР *В. Р. Журавльов* і старший науковий співробітник архіву *Н. М. Ємельянова*.

Скорочення, що вживаються в документах

- А**— армія
- ав.**— авіаційний
- ад**— авіаційна дивізія
- бк**— бойовий комплект
- ВПС**— військово-повітряні сили
- ВСВЛ**— візуальне спостереження і виявлення літаків
- гап**— гаубичний артилерійський полк
- гсд**— гірськострілецька дивізія
- гсп**— гірськострілецький полк
- пмм**— пально-мастильний матеріал
- ДД**— далекої дії
- ДВТ**— довгочасна вогнева точка
- з. д.**— залізничний
- ЗА**— зенітна артилерія
- зап**— зенітно-артилерійський полк
- ЗАХОВО**— Західний особливий військовий округ
- ва**— винищувальна авіація
- вап**— винищувальний авіаційний полк
- кап**— корпусний артилерійський полк
- кд**— кавалерійська дивізія
- кк**— кавалерійський корпус
- КОВО**— Київський особливий військовий округ
- кп**— командний пункт
- ЧА**— Червона Армія
- ЛВО**— Ленінградський військовий округ
- мд**— механізована дивізія
- мк**— механізований корпус
- МСД**— мотострілецька дивізія
- мсп**— мотострілецький полк
- НЗ**— непорушний запас
- НШ**— начальник штабу
- ОДВО**— Одеський військовий округ
- озад**— окремий зенітно-артилерійський дивізіон
- окр**— країна
- ВП**— вогневий пункт
- окб**— окремий кулеметний батальйон
- впп**— відділ політичної пропаганди
- ППО**— протиповітряна оборона
- ПРИБОВО**— Прибалтійський особливий військовий округ
- пд**— піхотна дивізія

- пп— піхотний полк
- пр-к— противник
- птабр— протитанкова артилерійська бригада
- ПТО— протитанкова оборона
- кульбат— кулеметний батальйон
- РГК— резерв Головного командування
- РЗ— розвідувальний загін
- рп— розвідувальний полк
- зад— змішана авіаційна дивізія
- сб— стрілецький батальйон
- сд— стрілецька дивізія
- ск— стрілецький корпус
- сп— стрілецький полк
- ср— стрілецька рота
- л-к— літак
- тд— танкова дивізія
- тп— танковий полк
- УНБ— Управління начальника будівництва
- УПП— Управління політичної пропаганди
- УР— укріплений район
- ПЗФ— Південно-Західний фронт

Док. № 1

Наказ народного комісара оборони СРСР

19 червня 1941 р.

По маскуванню аеродромів і важливих військових об'єктів досі нічого суттєвого не зроблено. Аеродромні поля не всі засіяні, злітні смуги під колір місцевості не пофарбовані, аеродромні споруди, різко виділяючись яскравим кольором, привертають увагу спостерігача на десятки кілометрів, скупчене і лінійне розміщення літаків на аеродромі при відсутності їх маскуванню й поганій організації аеродромного вузла обслуговування із застосуванням демаскуючих знаків і сигналів остаточно демаскують аеродроми. Сучасний аеродром має повністю злитися з навколишньою обстановкою і ніщо на аеродромі не повинно привертати уваги з повітря. Аналогічну безпечність до маскуванню проявляють артилерійські і мотомехчастини; скупчене і лінійне розміщення їх парків становить не лише відмінні об'єкти спостереження, а й зручні для влучення з повітря цілі: танки, бронемашини, командирські та інші спеціальні машини: мотомех й інші війська пофарбовані фарбами, що дають яскравий відблиск і добре спостерігаються не тільки з повітря, а й із землі. Нічого не зроблено для маскуванню складів та інших військових об'єктів.

Наказую:

1. До 1.7.41 р. засіяти всі аеродроми травами під колір навколишньої місцевості, злітні смуги пофарбувати й імітувати всю аеродромну обстановку відповідно оточуючому фону.
2. Аеродромні споруди до дахів включно пофарбувати під один стиль з навколишніми аеродромними спорудами. Бензосховища зарити у землю й особливо старанно замаскувати.
3. Категорично заборонити лінійно і скупчено розміщувати літаки. Розосередження і замаскування літаків забезпечать їх повну неспостережливість.
4. Організувати до 5.7.41 р. у кожному районі авіаційного базування в 500-кілометровій прикордонсмугі 8—10 удаваних аеродромів, обладнати кожний з них 40—50 макетами літаків.
5. До 1.7.41 р. провести пофарбування танків, бронемашин, командирських, спеціальних і транспортних машин. Для камуфляжного

фарбування використовувати матові фарби відповідно до місцевості району розміщення та дії. Категорично заборонити вживати фарби, що дають відблиск.

6. Округам, які входять у загрожуючі зони, провести заходи по маскуванню складів, майстерень, парків і до 15.7.41 р. забезпечити їх неспостережливість.

7. Проведене маскування аеродромів, складів, бойових і транспортних машин перевірити з повітря спостереженням відповідними командирами штабів округів і фотозніманням.

8. Виконання доповіді 1.7.41 р. і 15.7.41 р. через начальника Генштабу ЧА.

Народний комісар оборони СРСР
Маршал Радянського Союзу
Начальник Генерального штабу ЧА
генерал армії

Тимошенко

Жуков

ЦАМО СРСР, ф. 334, оп. 5307, спр. 945, арк. 193. Копія.

Док. № 2

Наказ народного комісара оборони СРСР командуючому військами Київського особливого військового округу

19 червня 1941 р.
3 год. 58 хв.

До 22.6.1941 р. управлінню вийти Тарнопіль, залишаючи [в] Києві підпорядковане Вам управління округу на чолі [з] Яковлевим.

Виділення й перекидання управління фронту зберегти у великій таємниці, про що попередити особовий склад штабу округу.

Начальник Генерального штабу Червоної Армії
генерал армії

Жуков

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 31. Оригінал.

Док. № 3

Телеграма штабу 12-ї армії начальнику штабу Київського особливого військового округу

19 червня 1941 р.
22 год. 40 хв.

Вашій телеграмі... сказано: вогонь зенітні засоби можуть відкрити тільки на загальних підставах з пунктовою системою ППО за особливим розпорядженням Військової Ради округу. Не зрозуміло, роз'ясніть*.

Командуючий 12 армією
генерал-майор

(Понеділін)

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 20. Оригінал.

* На телеграмі є резолюція: Нач. ВП. Вогонь можна відкривати.

1. Якщо буде дано особливе розпорядження Військової Ради округу.

2. При оголошенні мобілізації.

3. При введенні в дію плану прикриття, якщо при цьому не буде особливого заборони.

4. Військовій Раді 12 армії відомо, що ми вогню зенітної артилерії по німецьких літаках у мирний час не ведемо.

Начальник штабу КОВО
генерал-лейтенант

(Пуркаєв)

Док. № 4

Донесення коменданта Новоград-Волинського укріпленого району командуючому військами Південно-Західного фронту

28 червня 1941 р.
23 год. 15 хв.

Ночами Новоград-Волинська помічено розвідку літаків противника, що посилюється, розриву між Новоград-Волинським і Коростенським укріпленими районами.

Можна передбачати намір противника обійти укріплені райони флангів.

Продовжуємо спостереження.

Комендант Н.-Волинського укріпленого району
підполковник

Михайлов

ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 178442 сс, стр. 1, арк. 485. Оригінал.

Док. № 5

Розвідзведення штабу Київського військового округу № 3

20 червня 1941 р.
21 год. 00 хв.

Рух і дислокація військ (за даними агентури)

1. 18.5 у Холм прибуло 5 ешелонів танків і майже полк зенітної артилерії.

Крім того, помічається рух інших родів військ через Холм у напрямку до кордону, точна кількість яких не встановлена.

2. На захід від р. Вісла у містах Радом, Сандомир та ін. польових військ дуже мало, помічаються лише охоронні загоны.

3. З 15.5 по 15.6 через Нижній Сан, головним чином через Лежайськ, пройшло на північний схід близько 6 дивізій, які нібито розмістились у районі Белгорай, Юзефов, Янов, Тарногород.

4. За тими ж даними, на Томашово-Сандомирський напрямок попрямувала з Краківського напрямку вся 12 армія зі своїм штабом, яка раніше знаходилася в Югославії; крім того, нібито на цьому ж напрямку через Пулави, Люблін рухалися частини 4 і 5 армій із Франції.

5. У район Лежайськ 14.6 з напрямку Жешова нібито прибула гірськострілецька дивізія, штаб якої у Лежайську.

6. У районі Завихвоста 15.6 спостерігалось до 80 танків (можна припускати, що ці танки належать до танкового з'єднання, яке прямує через Завихвост на схід).

7. За даними, що потребують перевірки, в Козениці було помічено нібито 8 гсд, що прямувала на схід; командир дивізії — генерал Шенборн.

8. Підтверджується наявність штабу армійського корпусу в Жешові, який перемістився з Ланцут.

9. Підтверджується прибуття загонів «РА» у район Ярослава, Перемишля, Санка.

10. На ділянці Ярослав — Дубецько відбувається заміна частин, що раніше тут знаходилися, новими частинами, які прибули сюди і склалися з чеських і австрійських німців літнього віку. Тут же нібито помічаються італійські частини, одягнуті у німецьку форму.

11. Підтверджується прибуття в Прикарпатську Україну німецьких частин, крім раніше помічених німецьких військ у Кашице, помічається прибуття частин у Мукачеве, установлено наявність німецьких офіцерів у Хусті, Сваляві, В.-Березневному. За даними прикордончастин, серед жителів прикордонсмуги Угорщини пішли чутки про те, що нібито угорці відводять свої війська від кордону за домовленістю з урядом СРСР.

За даними спостереження

1. Продовжується жвавий рух безпосередньо у межі дрібних підрозділів піхоти, кавалерії, танків і мототранспорту: продовжується спостереження за нашою територією.

Удень 19.6 найбільш жвавий рух спостерігався на ділянці кордону на південь від Томашова, де в районі Плазув, Руда, Ружанецька, Лукув прямувало майже батальйон піхоти, близько полку кавалерії, знаряддя на мехтязі (калібр 150 мм), багато знаряддя ПТО, біля 100 танків, мотоциклетна рота, кілька сот підвід, машин і інші підрозділи. Рух проходив з південного заходу на північний схід.

Підготовка театру

1. За даними агентури, в районі Лежайська (точне місце не установлене) збудовано міст, прикритий сильною ППО, через нього проходили війська.

2. У районі Лежайська (на північний захід і південний схід від залізниці) споруджується два роз'їзди довжиною до 500 метрів.

3. За даними перебіжчика, у районі Лежайська закінчується будівництво аеродрому, на будівництві якого нині зайнято близько 1000 чол. солдатів.

Висновки:

1. Рух німецьких військ до наших кордонів підтверджується різними джерелами, головна маса військ, які прибувають, концентрується на Томашово-Сандомирському напрямку на північ від Таневських лісів.

2. Дані про рух військ через Нижній Сан на північний схід надходять від різних джерел і досить імовірні, оскільки залізниця Демблін — Люблін з малою пропускнуою можливістю не дозволяє великих перекидань у районі Замостя, Томашова, Белгорая.

3. Дані про нумерацію армій вимагають перевірки й уточнення, але наявність 2 штабів армій на Люблінському і Томашово-Сандомирському напрямках цілком можливі.

4. Заміна частин, які раніше знаходилися на Краківському напрямі, заслуговує на увагу, тим більше, що нові частини, які прибули, відносяться до менш стійких частин німецької армії.

5. Великий рух усіх родів військ і транспорту на південь від Томашова переслідує деяку демонстративну ціль чи зв'язаний з проведенням навчання.

Начальник штабу КОВО
генерал-лейтенант

(Пуркаев)

Начальник розвідвідділу штабу КОВО
полковник

(Бондарев)

ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 12507, спр. 8, арк. 5. Оригінал.

Док. № 6

Наказ командуючого 6-ю армією командирам 4-го механізованого корпусу 8-ї танкової дивізії і 81-ї мотострілецької дивізії

20 червня 1941 р.

Зенітні дивізіони негайно відкликати з львівського табірзбору до своїх з'єднань.

Після прибуття поставити завдання — прикрити з повітря розміщення дивізій.

Кожній зенітній батареї мати на ВП 0,25 бк, повністю споряджених.

Вогонь відкривати по іноземних літаках тільки з дозволу, одержаного від начальника штабу армії.

Для проведення бойової стрільби на львівському артополігоні зенітна артилерія відправляється по-батареїно за планом начальника львівського артабірзбору.

Виконання доповіді.

Командуючий 6-ю армією
генерал-лейтенант

Музиченко

ЦАМО, ф. 334, оп. 5307, спр. 22, арк. 197. Оригінал.

Док. № 7

Наказ командуючого 6-ю армією командирам 6-го стрілецького корпусу, 4 і 15 механізованих корпусів і 3-ї кавалерійської дивізії

20 червня 1941 р.

Штабам корпусів, дивізій, полків знаходиться на місці. З району дислокації нікуди не вибувати. На різні навчання, пов'язані з відривом від району дислокації, брати дозвіл Військової Ради.

Батальйони з оборонного будівництва не знімати.

Командуючий 6-ю армією
генерал-лейтенант

Музиченко

ЦАМО СРСР, ф. 334, оп. 5307, спр. 22, арк. 186. Оригінал.

Док. № 8

Наказ народного комісара оборони СРСР № 1 *

22 червня 1941 р.

1. На протязі 22—23.6.41 р. можливий несподіваний напад німців на фронтах ЛВО, ПРИБОВО, ЗАХОВО, КОВО, ОДВО. Напад німців може розпочатися з провокаційних дій.

2. Завдання наших військ — не піддаватися ні на які провокаційні дії, що можуть викликати великі ускладнення. Одночасно військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського й Одеського військових округів бути у повній бойовій готовності зустріти раптовий удар німців чи їх союзників.

3. Наказую:

а) протягом ночі на 22.6.41 р. потай зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні.

* Надійшов у штаб Київського особливого військового округу 22 червня 1941 р. о 2 год. 30 хв.

б) Перед світанком 22.6.41 р. розосередити по польових аеродромах всю авіацію, в тому числі і військову, старанно її замаскувати.

в) Всі частини привести у бойову готовність без додаткового залучення приписного складу.

Підготувати всі заходи по затемненню міст і об'єктів.

Ніяких інших заходів без особливого розпорядження не проводить.

Тимошенко

Жуков

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 71. Оригінал.

Док. № 9

Донесення начальника штабу 5 армії начальнику штабу Київського особливого військового округу

22 червня 1941 р.
3 год. 15 хв.

Штаб 5 А 22.6.41 р. о 1.00 відбув на новий командний пункт — ліс, на схід від колонії Битень (14 км на південний захід від Ковеля),

Писаревський

ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 178442 сс, спр. 1, арк. 33. Оригінал.

Док. № 10

Оперзведення Струмилівського укріпленого району по вузлах оборони 1, 2, 3

22 червня 1941 р.
4 год. до 5 годин 10 хв.

5 годин 10 хвилин німці перейшли кордон Сокаль — Кристинополь. Десант близько 50 чоловік на схід від Потудажиця 4 км. Блокований дот 1 вузол оборони 3 штуки — дот передньому краю веде вогонь. Поранено: Пархач — 1 чол. 140 ОКБ, 3 чол. 141 сд, 1 чол. 42 ОКБ, знищено 1 кулемет.

Комендант УР

Матякін

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 2, арк. 15. Оригінал.

Док. № 11

Донесення штабу Південно-Західного фронту начальнику Генерального штабу Червоної Армії про обстановку на фронті на 9.00

22 червня 1941 р.

1. На фронті 5 А

Противник приступив до форсування річки на ділянці Любомль — Володимир-Волинський. Артвогнем обстріляні Устилуг і Володимир-Волинський. У районі Гуща (5 км на південь від Опалина) о 6.20 готувався до переправи кавалерійський полк противника.

У районі Лишня (на південний захід від Володимира-Волинського 25 км) — дії дрібних груп противника. УР вогонь не відкривав.

У районі Устилуг диверсійна група — одягнуті в нашу форму. Для ліквідації вжито заходів 87 сд.

О 6.20 у районі Ківерці збито німецький двомоторний літак. Станція Влодава зайнята противником.

Частини армії рухаються в свої райони.

2. На фронті 6 А

Район Пархач зайнятий противником. 141 сд і 3 кд підходять до Пархача із завданням знищення противника, що прорвався.

Любича Крулевська зайнята противником силами близько одного пп. Олешиче і Старе Село зайняті противником. 159 сд переходить у район Магирув.

У районі Краковець висаджено авіадесант противника невеликої сили. В напрямку Брусно рухаються дві колони танків.

У районі Гнойнице (на зах. від Краковця) наша авіація веде боротьбу з бомбардувальниками і винищувачами противника.

Для ліквідації десанту у Радзехув виступили з Бродів загони мд. 3 26 і 12 А зв'язку немає.

Начальник штабу Південно-Західного фронту
генерал-лейтенант

Пуркаєв

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 1. Оригінал.

Док. № 12

**Донесення штабу Південно-Західного фронту начальнику
Генерального штабу Червоної Армії про обстановку на
фронті до 10.30**

22 червня 1941 р.

1. На фронті 5 А

Сокаль і Тартакув горять. 124 сд до кордону не вийшла і зайняла оборону на рубежі ліс. кол. Рамош, Баране, Перетоки — лівим флангом примикає до Струмилівського УР. Ст. Влодава зайнята противником. Противником зайнято Римаче (на зах. від Любомля); на цій ділянці діє до 3-х пп противника. Ст. Іваничі (на півд. від Володимира-Волинського) зайнята противником.

2. На фронті 6 А

Дані на 8.30.

Пархач зайнятий противником силою до пп.

На фронті Острів — Прусинов піхота пр-ка в напрямку на південь — сили нез'ясовані. Вежвиця зайнята двома кавполками пр-ка. У районі Денисишки у лісі з'являється піхота пр-ка, минаючи опорні пункти. У районі Брусно Старе йде бій на передньому краї УР, за відомостями к-ра 6 ск, у напрямку Брусно Старе рухається колона танків довжиною 2—3 км. Олешиче, Любачув, Старе Село зайняті противником силою близько полку. Шурохов, Висоцьке зайняті противником силою до двох батальйонів. У районі Гнойниця (на захід від Краковця) висаджено диверсійну групу противника. У районі Ляцьке Вель-

ке (на зах. від Злочева) мотополк 15 мк веде бій з противником. У районі Олесько у повітряному бою збито один бомбардувальник пр-ка. Аеродром Чунев розбитий.

Начальник штабу Південно-Західного фронту
генерал-лейтенант

Пуркаєв

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 2. Оригінал.

Док. № 13

Політдонесення Управління політпропаганди Київського особливого військового округу начальника Головного управління політпропаганди Червоної Армії

22 червня 1941 р.
13.00

22 червня 1941 р. о. 4.00 німецька авіація без будь-якого приводу здійснила наліт на ряд наших аеродромів і міст уздовж західного кордону і піддала їх бомбардуванню. Найбільш піддавалися бомбардуванню аеродроми Чернівців (де згорів ангар і знищено 21 літак, ворожих літаків збито 8), Станіслава (знищено наших 36 літаків).

Одночасно у різних місцях німецькі війська відкрили артилерійський вогонь і перейшли кордон. У районі Любомль — Володимир-Волинський противник форсував р. Буг. Відкрито артвогонь по Перемишлю. Неодноразово піддавався бомбардуванню з повітря Луцьк.

У Карчежи перейшли кордон румуни і нашими передовими частинами були зупинені. В районі Гута готувався до переправи полк кавалерії. В районі Устилуг діють диверсійні групи противника, переодягнуті в нашу форму. В цьому ж районі горять склади. Війська округу розпечатали пакети і виступили в місця, зазначені мобпланами.

Штаб і УПП КОВО 22 червня до 5.00 зосередились у м. Тернополі і приступили до оперативної роботи.

Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму, який нахабно порушив мирний договір із СРСР. Всі сили і засоби військ округу спрямовані на ворога, знищуючи його там, де він перейшов кордон.

Дані вказівки відділам політпропаганди армій і з'єднань про глибоке роз'яснення військам наказу наркома й організацію роз'яснення повідомлення тов. Молотова по радіо.

ВПП з'єднань запропоновано організувати безперервну партполітроботу у частинах і тилах, правильно розставити партійні сили. Також запропоновано здати партійне господарство в УПП КОВО — м. Київ.

Начальник Управління політпропаганди КОВО
бригадний комісар

Михайлов

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 12, арк. 7, 8. Оригінал.

Док. № 14

Розвідзведення штабу зони ППО Київського особливого військового округу № 01

22 червня 1941 р.
20.00

За спостереженнями постів ВСВЛ і донесеннями командуючих районами зони ППО, дії противника 22.6.

1. Дії ВПС противника

- 5.25 Бомбардовано аеродром у районі Дубно.
- 6.00 Також Броди; один з літаків противника посаджено нашою ВА в тому ж районі.
- 6.07 Один літак противника бомбардував аеродром Трємбовля.
- 6.20 Три літаки пр-ка бомбардували аеродром Бржезани. У цьому бою з л-ками один наш літак І — 153 загорівся. Пілот стрибнув з парашутом.
- 6.33 Спостерігався повітряний бій наших винищувачів з 3 бомбардувальниками. Результати невідомі.
- 7.33—7.40 Бомбардовані Скнулєв, Чунєв, Яворів, Дрогобич. Табір обстріляний з кулеметів.
У районі Дорохів о 8.07 спостерігалось падіння 3 літаків пр-ка, збитих нашою ВА.
Зранку 60 літаків бомбардували аеродром Чернівці.
- 7.00—8.00 12 літаків бомбардували Київ (район аеродрому). Бомбометання проводилося з великих висот. По літаках пр-ка вели вогонь 12 батарей ЗА.
- 9.20 У районі Радзехова спостерігалися дії літаків пр-ка по наших наземних військах.
- 9.25 Спостерігалось падіння літаків пр-ка, збитих нашою ВА: Луцьк — 1, Ровно — 2 літаки.
- 10.07 3 літаки пр-ка бомбардували ст. Красне з Н — 300 м. Пізніше ці літаки на тій же висоті о 10.14 пройшли над Львовом.
- 10.17 9 літаків бомбардували Ковель.
- 10.20 У районі Глиняни було чути шум моторів, вибух бомб і постріли ЗА.
- 10.45 3 літаками атаковано кульвогнем військове містечко Бржезани.
- 10.55 Бомбардовані Луцьк, Вол.-Волинський, Ковель. Спостерігалася пожежа бензосховища у Володимирі-Волинському.
- 10.59 У районі Галича 2 літаки пр-ка були посаджені нашою ВА.
- 11.05 3 літаками бомбардовано аеродром Глиняни.
- 11.30 Над Буск. спостерігався повітряний бій нашої ВА з 3 німецькими л-ками. Результати невідомі.
- 11.47 4 літаками пр-ка бомбардовано аеродром Адами. Спостерігався збитий наш один л-к. Пілот цього літака стрибнув з парашутом.
- 12.00 Над Бродами повітряний бій наших винищувачів з бомбардувальниками пр-ка.
- 12.02 і 12.35 Групи з 5 і 8 бомбардувальників атакували аеродром Радзехув. У результаті повітряного бою спостерігалось 2 збитих наших л-ки І — 153.
- 12.03 При нальоті літаків пр-ка один літак пр-ка збито вогнем ЗА у районі Ковеля.
Протягом дня 22.6 Львів зазнав неодноразового бомбардування літаками пр-ка.
Діями нашої ВА, ЗА і кульвогнем збито 11 літаків пр-ка. З них вогнем ЗА і кульвогнем — 8 літаків і ВА — 3 літаки.
- 13.08 2 літаки пр-ка вели повітряний бій з нашою ВА.
- 16.25 Літаками пр-ка атаковано аеродром Млинів.
- 16.52 Повітряний бій у районі Луцька. 18 бомбардувальників з нашої ВА.
- 20.20 Трьома літаками бомбардовано залізничну станцію Тернопіль.
У повітряному бою з нашими винищувачами збито 1 бомбардувальник противника.

2. Спостерігалася висадка авіадесантів

- 11.15 У районі Дрогобича. Кількість не установлена.
12.25 У районі Ковеля кількість групи не установлена.
13.30 У районі Чернівців — близько 100 чол.
14.10 У районі ст. Крживі десант після висадки сховався в лісі.
Спостерігався бій частин десанту (майже 200 чол.) з нашими частинами.
17.18 Повторна висадка десанту в районі Ковеля.

3. Спостереження постів ВСВЛ установлена розвідка авіації противника наступних пунктів

- а) 12.31 район Комарно;
б) 11.00 район Радзехува;
в) 13.23 район Торчина.

4. За тими ж даними

У Марковці (20 км. на зах. від Вол.-Волинськ.) вийшла група мотоциклістів пр-ка близько 800 чол.

Висновки:

1. Противник діяв групами 60, 12, 3 літаки-бомбардувальники, переважно без прикриття винищувачами.
2. Основні дії пр-ка були зосереджені по наших аеродромах.
3. У результаті повітряних боїв помітне відставання в швидкості наших винищувачів типу І — 16 та І — 153 порівняно з літаками легко-бомбардувальної авіації пр-ка.
4. У найближчій до фронту зоні малі групи пр-ка діють переважно з бриючих і малих висот.

Заст. начальника опервідділу штабу зони КОВО
майор

Захаренко

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 111, арк. 1—3. Оригінал.

Док. № 15

Наказ народного комісара оборони військовим радам Північно-Західного, Західного, Південно-Західного та Південного фронтів № 3 від 22 червня 1941 р.*

1. Противник, завдаючи головних ударів із Сувалкського виступу на Оліта та з району Замостя на фронті Володимир-Волинський, Радзехув, допоміжні удари у напрямку Гільзіт, Шауляй, Седлець і Волковиськ протягом 22.6, зазнаючи великих втрат, досяг невеликих успіхів на зазначених напрямках. На решті ділянок держжордону з Німеччиною і на всьому держжордоні з Румунією атаки противника відбиті з великими для нього втратами.

2. Найближчим завданням військ на 23—24. 6 ставлю:

а) концентрованими зосередженими ударами військ Північно-Західного і Західного фронтів оточити і знищити сувалкське угруповання противника і до кінця 24.6 оволодіти районом Сувалки;

* Прийнято 22 червня 1941 р. о 22 год. 7 хв.

б) могутніми концентрованими ударами механізованих корпусів усієї авіації Південно-Західного фронту та інших військ 5 і 6 А оточити і знищити угруповання противника, що наступало у напрямку Володимира-Волинського, Бродів.

До кінця 24.6 оволодіти районом Люблін.

3. Наказую:

а) Арміям Північного фронту продовжувати міцне прикриття держкордону. Кордон зліва — колишній.

б) Арміям Північно-Західного фронту, міцно утримуючи узбережжя Балтійського моря, завдати потужного контрудару з району Каунаса у фланг і тил сувалкського угруповання противника, знищити його при взаємодії із Західним фронтом і до кінця 24.6 оволодіти районом Сувалки.

Кордон зліва — колишній.

в) Арміям Західного фронту, стримуючи противника на Варшавському напрямку, завдати потужного контрудару силами не менше 2 мехкорпусів і авіації фронту у фланг і тил сувалкського угруповання противника, знищити його разом з Північно-Західним фронтом і до кінця 24.6 оволодіти районом Сувалки. Кордон зліва — колишній.

г) Арміям Південно-Західного фронту, міцно утримуючи держкордон з Угорщиною, концентричними ударами в загальному напрямку на Люблін — силами 5 і 6 А, не менше 5 мехкорпусів і всієї авіації фронту оточити і знищити угруповання противника, що наступав на фронті Володимир-Волинський — Крестонополь і до кінця 24.6 оволодіти районом Люблін. Міцно забезпечити себе з Краківського напрямку.

9) Арміям Південного фронту не допустити вторгнення противника на нашу територію. При спробі противника завдати удару в Чернівецькому напрямку чи форсувати річки Прут і Дунай могутніми фланговими ударами наземних військ при взаємодії з авіацією знищити його; 2 мехкорпусами у ніч на 23.6 зосередитись у районі Кишинева і лісів на північний захід від Кишинева.

4. На фронті від Балтійського моря до кордону з Угорщиною дозволяю перехід держкордону і дії, незважаючи на кордон.

5. Авіації Головного командування:

а) підтримати Північно-Західний фронт одним вильотом 1 ав. корп. ДД і Західний фронт одним вильотом 3 ав. корп. ДД на період виконання ними завдання по розгрому сувалкського угруповання противника;

б) включити до складу Південно-Західного фронту 18 авіадивізію ДД і підтримати Південно-Західний фронт одним вильотом 2 ав. корп. ДД, на період виконання ними завдання по розгрому люблінського угруповання противника;

в) 4 ав. корп. ДД залишити у моему розпорядженні в готовності сприяти головному угрупованню Південно-Західного фронту і частині сил Чорноморського флоту.

Народний комісар оборони Союзу РСР
Маршал Радянського Союзу

Тимошенко

Член головної військради

Маленков

Начальник Генерального штабу Червоної Армії
генерал армії

Жуков

ЦАМО СРСР, ф. 208, оп. 2513, спр. 9, арк. 444. Копія.

(Далі буде)

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.)

Серед численних документів про Велику Вітчизняну війну, що зберігаються в Архіві ЦК КПУ, увагу дослідника, як і широких кіл читачів, не може не привернути стенограма бесіди в Українському штабі партизанського руху (УШПР) у травні 1943 р. з М. І. Груздовою — однією з активних учасниць київської підпільної групи держбезпеки на чолі з І. Д. Кудрею («Кондратюком»). Її «по гарячих слідах», безпосередня, невимущена розповідь про життя та антифашистську боротьбу у Києві часів німецької окупації є досить цікавим документальним джерелом для з'ясування ряду історичних обставин і водночас характеризує людей, їхні взаємини, побут тих часів, методи підпільної роботи.

Не можна не помітити, що бачення М. І. Груздовою різних обставин та осіб дещо, а інколи навіть значно, відрізняється від офіційної точки зору, викладеної у довідці КДБ УРСР про діяльність групи на чолі з І. Д. Кудрею («Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. — Сб. документов. — Киев, 1963. — С. 215—227»). Наприклад, це стосується оцінки одного з помічників Кудрі Д. Соболева, у якій не можна не помітити ознак особистої антипатії М. І. Груздової. Своє тлумачення дає вона й особі І. Кучеренка, колишнього першого секретаря київських обкому і міськкому ЛКСМУ, якого звинуватили у зраді підпільників та співробітництві з гестапо.

Незважаючи на певні неточності, що залишаються у хоча і правленій стенограмі бесіди з М. І. Груздовою, її розповідь, сподіваємося, буде цікавою нашим читачам.

М. В. Коваль

Стенограма *

бесіди з Груздовою М. І. в УШПР

6 травня 1943 р.

Я, Марія Іллінчна Груздова, була залишена в Києві Наркоматом внутрішніх справ України в групі Кудрі Івана Даниловича, у якій я була весь час до його арешту.

В 1938 р. я закінчила Київський держуніверситет і працювала в органах, а також у 1939 і 1940 рр. викладала як лектор на курсах ЦК КП(б)У на спецфакультеті. Весь час я жила у Києві. Мій чоловік знаходився на фронті, доля його мені невідома. До війни він працював начальником учбових закладів Наркомату торгівлі України.

У мене є син і мати, про долю яких я також не знаю. Справа в тому, що я не мала наміру залишатися у Києві, і коли мені запропонували залишитися, то я не була проти, хоча мене турбувала доля матері й сина, які перебували в Ставищанському районі. Коли трапилася історія з Кудрею, я їх негайно відправила на село, та завдяки «хорошим людям» і там дізналися про мене, і мені стало відомо, що за мною до матері приїжджали два рази. Ось чому я вважаю, що на 99 процентів їх нема серед живих і лише один процент за те, що вони живі. Мати моя колгоспниця, весь час жила в селі і тільки взимку приїжджала до мене в місто. Є у мене ще брат, але він з нами ніколи не жив. Зараз він десь на фронті, про нього я також нічого не знаю.

Говорячи про свою автобіографію, я хочу додати, що мій перший чоловік був репресований у 1936 році, про нього я нічого не знаю.

* Друкується за правленою стенограмою, що зберігається в Архіві ЦК КПУ, ф. 1, оп. 22, спр. 14, арк. 12.

Я хочу розповісти про пройдений мною за час війни шлях. Коли почалася війна, буквально в перші дні мені сказали, щоб я нікуди не від'їжджала, оскільки мене хочуть залишити у Києві на підпільній роботі. Яке завдання мені збиралися дати, я не знала.

Через деякий час я дізналася, що залишаюся з т. Кудрею Іваном Даниловичем¹. Коли мене готували до завдання, то я нічого не знала про групу, яку залишали разом з т. Кудрею.

На мене покладалося завдання — бути «дружиною» т. Кудрі і будь-яким чином проникнути в середовище окупантів, використавши своїх знайомих, і втягнути туди т. Кудрю для того, щоб замаскувати його, а також вести вивчення людей, які залишилися у Києві при вступі німців.

Насамперед я розповім про організацію, а потім про становище у Києві і нарешті — для чого я прибула сюди.

В перші дні приходу німців у Київ ми зіткнулися з одним досить важким для нас фактом. Ми були залишені на квартирі, де я жила, а я жила в будинку на Інститутській вулиці № 16^{1а}. Не знаю, як вишло, але будинок був замінований. Всі продукти, документи, зброя, бланки паспортів і т. д. загинули, оскільки ми просто не в силах були все це винести. Чому? Тому, що німці вигнали з будинку до останнього чоловіка, оточили весь район і добу нікого не підпускали до будинку. Німці також в будинок не заходили, оскільки вони мали точні дані, що дім заміновано. Німцям, звичайно, нічого не дісталось, бо все те, що було в будинку, — загинуло. Якби німцям хоча що-небудь дісталось з того, що ми залишали на квартирі, то ми постраждали б у перші ж дні приходу у Київ німців.

Ця обставина, тобто загибель всього того, що було залишено у мене на квартирі, внесло велику дезорганізацію в нашу роботу з перших же днів. Будинок злетів у повітря. Ми зайнялися підшукуванням нової квартири.

На третій же день приходу в Київ німців Кудря зустрів на вулиці одну людину зі Львова на ім'я Степан². Коли нашими військами була визволена Західна Україна, то цей Степан був заарештований як націоналіст. Він просидів рік у Москві. Потім перейшов на наш бік і почав працювати на нашу користь. За характеристикою Кудрі, Степан був великою фігурою. Я була з Кудрею, коли ми зустріли Степана. Кудря, побачивши Степана з гестапівською пов'язкою, буквально змінився на обличчя, я одразу зрозуміла, що відбулося щось приголомшливе. Степан запитав: «Це Ваша дружина?». Кудря відповів: «Так, моя дружина». «Вас залишили в Києві?», — запитав Степан. Мені було зрозуміло, наскільки такі запитання неприємні Кудрі. Іван Данилович мені сказав: «Ти йди додому, а я ще залишусь». Повернувшись додому, я страшенно нервувала, оскільки Івана Даниловича не було приблизно півтори години. Потім він повернувся і почав розповідати про цього Степана, заявивши: «Або ми погоримо, або ж Степан виявиться чесним чоловіком». Степан пригадав Кудрі навіть те, як він його допитував. Справа в тому, що Кудря вів слідство у справі Степана. Степан йому сказав: «Я Вас можу зараз видати, але я цього не зроблю і не збираюся робити. У німців я працюю, але не на користь їх, а на користь нашої справи». Кудря ці слова не прийняв за чисту монету. Що мене вразило? Степан був погано одягнений, причому одразу ж він запропонував Кудрі гроші.

¹ І. Д. Кудря, ст. лейтенант держбезпеки, народився в с. Салькові (нині с. Пропів) Бориспільського р-ну Київської обл. у 1914 р. З 1934 р. працював в органах НКВС УРСР та прикордонних військах.

^{1а} Так званий «будинок Гінзбурга».

² У повідомленні І. Д. Кудрі в НКВС УРСР про роботу в Києві цю людину названо «Тарасом Семеновичем».

Ми зустріли Степана недалеко від своєї квартири, і оскільки він бачив, де ми живемо, то Кудря змушений був запросити його до себе. Степан до нас не прийшов. Через деякий час Кудря знову його зустрів і він дав йому дуже важливі й цінні дані по лінії гестапо і сказав, що він буде продовжувати мати з ним зв'язок, буде дуже обережно і по-слідовно збирати матеріали та інформувати його.

Працював Степан перекладачем у шефа польового гестапо. Іван Данилович двічі посилав мене до нього: раз не застала, а іншим разом зв'язалася з ним. Особисто я бачила його два рази. Другий раз, коли я приходила до нього, передала йому записку від Кудрі. Він прочитав записку і призначив явку. Кудря був на цій явці. І в мене, і в Кудрі залишилася така думка, що Степан дійсно чесна людина. Про це говорить хоча б той факт, що він не зрадив ні мене, ні Кудрю, тоді як я особисто його два рази бачила, а Кудря більше двох разів. По своїй службі Степан весь час повинен був просуватися з фронтом. Ми одержали відомості, що він переїхав у Харків, і з тих пір ми втратили з ним будь-який зв'язок.

Переселившись на нову квартиру, ми почали потроху влаштовуватися. Спочатку я на роботу не поступала, оскільки в цьому не було необхідності. Кудря також на роботу не поступав, оскільки німці поки що своїми наказами не примушували реєструватися на біржі і т. д. Кудря організовував роботу по своїй лінії.

Які завдання були поставлені перед т. Кудрею, коли його залишали в Києві для підпільної роботи? Кудря не міг мене посвячувати абсолютно у все, але про дещо я знала. Ми брали активну участь у друкуванні листівок і розповсюдженні їх. У Кудрі була група людей, частину людей з цієї групи я знала, а деяких я і на сьогоднішній день не знаю. Не знала і не знаю я цих людей тому, що не було жодної необхідності, щоб мені з ними зв'язуватися.

Прошло кілька місяців. Кудря познайомився з дуже цікавою людиною на прізвище Чорний³, який раніше працював чи в міліції, чи в прокуратурі. Коли прийшли німці, Чорний почав працювати в поліції слідчим. Через сестру жінки Чорного — Валентину, яка друкувала нам на машинці листівки, Кудря зв'язався з Чорним і той почав працювати на нас, аж до такого, що передавав нам зброю.

Але трапилася знову неприємна історія. У Києві був залишений з львівських робітників дехто Великий чи «Большой»⁴ (точно прізвища не пам'ятаю), який до війни працював у обласному відділі НКВС. Він випадково зустрів Кудрю та оголосив себе залишеним у Києві для підпільної роботи. Цей Великий знав, що якщо Кудря у Києві, то, значить, він також залишений для підпільної роботи. Тривалий час Кудря підтримував з ним зв'язок, але ось в один з прекрасних днів він зник приблизно на місяць. Якраз у цей час я з Кудрею поїхала в район, щоб дізнатися про становище Київської області і, повернувшись з району, Кудря зустрів Великого, причому зустрів його зовсім іншою людиною. Великий був дуже задоволений зустріччю і на поставлене запитання — чому він не з'являвся на явки, які були призначені, — відповів, що сидів місяць у гестапо. Гестапо його визволило, але він дуже боїться і тому будь-яку роботу припинив. Нині, за його словами, він нічим не займається, оскільки боїться, що якщо він потрапить вдруге в гестапо, то йому буде загрожувати розстріл. У Кудрі це викликало велику підозру.

Коли Кудря мені розповів про це і коли була призначена повторна явка, то я пішла на цю явку разом з Кудрею. Кудря йшов попереду, я — за ним. Явка була призначена на Хрещатику в погрібці. Коли Кудря зайшов у погрібець, він побачив там чоловіка та жінку, які, по-

³ Ф. Я. Чорний до війни був співробітником міліції у м. Києві.

⁴ В. І. Великий, він же С. В. Заремба і «Стасюк».

бачивши Кудрю, зацікавилися ним. Я залишалася на вулиці. Кудря вийшов і сказав мені, щоб я стежила за цією парою. Я весь час спостерігала за ними і мені вдалося навіть почути, як чоловік сказав жінці: «Йди за ним». Я зрозуміла, що мова йде про Кудрю. Мені стало цілком зрозуміло, що за Кудрею встановлено стеження.

Кудря вийшов з погрібка і пішов у напрямку до Бессарабки. Жінка, мало не збивши мене з ніг, побігла за ним, причому весь час ховалася за кіосками, щоб не видати себе. Коли ми прийшли на Бессарабку, Кудря зайшов за рундуки, я скористалася цим і шепнула йому: «За тобою йдуть». Цей випадок цілком ясно сказав нам, що Великий став на шлях зради, оскільки не було сумніву, що це стеження було організоване за його допомогою.

Коли через деякий час Кудря вдруге зустрів, знову-таки випадково, Стасика Великого, то він прямо поставив запитання: «Чому ти не вийшов на явку?». Великий відповів: «Я боявся і послав до тебе радиста, який тебе цікавив». Кудря з ним довго розмовляв і, нарешті, вони розійшлися. Між іншим Кудря йому висловив свою думку з приводу того, що він (Великий) став на шлях зради. Його, очевидно, це дуже схвилювало. Кудря йому сказав: «Якщо ти мене і видаси гестапо, то однак група людей тебе знає і тобі від них не сховатися».

Пройшло тижнів зо два, треба було влаштуватися на роботу, тому що по Києву були видані жакливі накази, поки щодо чоловіків, що всі повинні працювати і т. д., в іншому разі ті, хто не працює, будуть вважатися саботажниками. Переді мною стояло завдання, щоб я влаштувалася на таку роботу, яка б прикривала Кудрю. Ми вирішили, що мені треба знайти місце кербуда. Мені це було вигідно хоча б з тих міркувань, щоб я могла переселитися у той будинок, де я буду кербудом, і тоді Кудря міг би жити «як у бога за дверима».

Я використала всілякі зв'язки, які тільки у мене були в місті, та влаштувалася, причому влаштувалася досить вдало — кербудом на Кузнечній вулиці № 4/6. Це новий будинок Академії наук.

У цьому будинку я зустріла Стасика Великого, якого я ніколи не бачила, але знала його тільки за описом Кудрі. Я його побачила якраз тоді, коли приймала справи. Я залишила прийом справ і пішла, щоб простежити, де він живе. Вистежила його, і підтвердилося те, що ми передбачали. Я доповіла про це Кудрі. Для нас це був великий успіх, тому що ми дізналися, де знаходиться ворог, і могли вживати заходів.

Чому Великий був у цьому будинку? В цьому будинку жив слідчий гестапо Анатолій Русецький. Наскільки я пам'ятаю, я зустрічала його не раз в органах, але на якій він був роботі — не знаю. Цей Русецький виявився добрячою поганню. Він продався німцям з перших же днів їх приходу в Київ, причому, він увійшов до них у таке довір'я, що був єдиним чоловіком, який мав доступ до шефа гестапо.

Стасик Великий, за нашими даними (він це сам підтвердив), їздив три рази у Львів і зрадив там дуже багатьох людей. Він до війни працював у Львові і знав дуже багатьох наших людей, які були залишені там.

Русецький жив в одній квартирі з якимсь Сміляном, який також працював слідчим гестапо. Коли я почала працювати кербудом, я якось зустріла разом Русецького, Великого і Сміяна, які йшли, очевидно, в одній справі й зайшли у той дім, де знаходилися курси, на яких я до війни читала лекції.

Як тільки я почала працювати кербудом, переді мною було поставлене завдання — зв'язатися з Русецьким. Мені небезпека не загрожувала, оскільки Великий мене не знав, а я його знала і знала також іншу людину, яку Великий хотів рекомендувати як радиста.

Я увійшла в коло цих знайомств, тобто знайомств з Русецьким і Сміляном, причому тісно була зв'язана з однією жінкою — Афанасье-

вою, яка також була знайома з Русецьким і Смілянком. Чоловік Афанасєвої чесно і самовіддано захищає Батьківщину, а вона стала на шлях зради, зв'язавшись з Русецьким та Смілянком. Чим я можу це підтвердити? Особисто я була свідком такого випадку. Одного разу увечері я, залишившись для складання списку жителів, які мешкають у моєму будинку, звернула увагу на те, що Афанасєва без кінця стоїть біля воріт і на когось чекає. Я підходила до неї кілька разів і заставляла її кожного разу в одному і тому ж становищі. Третій раз я їй сказала: «Що побачення тут призначили?». Вона мені відповіла: «Ні, я просто так стою». Потім вона підійшла до мене і говорить: «Ви знаєте, я стежу за будинком, який навпроти нас знаходиться. Мені дали таке завдання. Вчора там трапилася якась історія, та деталей я не знаю». З розповіді з'ясувалося, що Русецький на Кузнечній вулиці побачив легкову машину, яку намагався затримати. Машина була німецькою, але в ній сиділи люди, які поширювали листівки. Їх було троє. Русецький зав'язав з ними бій, одного поранив, а двох забрав у поліцію, а з поліції їх доставив у гестапо. Афанасєвій доручили стежити за будинком, що знаходився навпроти нашого, оскільки в цей будинок заходили люди, які сиділи в машині. Треба було з'ясувати, в яку квартиру вони заходили. Цей випадок відкрив мені обличчя Афанасєвої.

Кербудом у будинок на Кузнечній я потрапила як дружина репресованого. Ніякого чоловіка у мене не було, але всі знали, що я нещаслива, така, яка зазнала страждань і залишилася у Києві всілякими правдами і неправдами. Повинна сказати, що я потрапила на роботу досить вдало, оскільки у цьому будинку виявився німецький штаб, який займався переправленням людей на нашу сторону, в основному в Москву. Цей штаб очолював майор Майер⁵, який у свій час у нас був зарештований. Він утік з таборів і з приходом німців прибув у Київ, де продовжував свою роботу.

Я одержала завдання від Івана Даниловича будь-якими шляхами затесатися у цей будинок. Не буду себе хвалити, ви зробите самі висновки, але повинна тільки сказати, що у цей будинок я «пролізла» і мені вдалося зробити дуже багато. Насамперед я дізналася про багатьох людей, навіть познайомилася з цими людьми — киянами, які були зв'язані з цим Майером. У Майера було кілька квартир по місту. Одна квартира була на вулиці Чудновського, інша — у моєму будинку і третя — ще десь. Цей Майер і на сьогодні проводить велику роботу по підготовці людей і переправленні їх на наш бік. Повинна сказати, що досить часто люди, яких посилають німці на нашу сторону, повертаються після виконання завдання знову до Києва. Декого з них я знала. В Києві у нас залишилися списки цих людей.

До цього Майера я ввійшла у велику довіру. Як це трапилося? Русецький запропонував якось включити одну кандидатуру до списків для вивезення на роботу до Німеччини. Мені сказали, цей товариш, якого Русецький запропонував «слати в Німеччину, був у минулому комуністом і працював в органах, але щоб замаскувати себе, він перейшов у наш будинок до якихось знайомих. Його тут виявили, і оскільки він вважався все ж підозрілою особою, бо про нього не було повних даних, то він підлягав вивезенню з Києва. Я попередила цю людину про небезпеку, яка їй загрожувала, і ця людина зникла з мого будинку. Звичайно, в цьому мене ніхто не запідозрив, оскільки я зробила це дуже акуратно. Проте Русецький прийшов до мене в канцелярію і при свідках почав мене страшенно лаяти, називаючи мене всілякими словами, говорячи, що я погано беру участь у «вербуванні» людей до Німеччини, що у мене в будинку багато таких людей, яких давно вже треба було направити в «рейх». Він мені сказав прямо, що поб'є мене і що тут буду я або він.

⁵ Він же Антон Іванович Мільчевський.

Звичайно, мені з Русецьким боротися було дуже важко, оскільки він займав солідне становище у німців, користувався великим авторитетом, у нього були перед німцями великі заслуги, адже він немало зрадив наших людей. Німці були в ньому зацікавлені. Звичайно, я з ним боротися не могла. Я після цієї сварки з Русецьким прийшла додому дуже схвильованою і поділилася своєю неприємністю з Іваном Даниловичем.

У мене з Майером були непогані взаємовідносини. По всьому було видно, що Майер готував мене до того, щоб послати у Москву. Не раз він мені ставив запитання і по всьому відчувалося, що він мене готує. Про все це я розповіла Кудрі і він був упевнений на всі сто процентів, що йде підготовка. Була навіть розмова про шестимісячні курси по підготовці агентів для переправлення на наш бік, які існували в Києві та Полтаві.

Я вирішила піти із скаргою на Русецького до Майєра. Звичайно, у мене не було стопроцентної впевненості в успіх, але я все ж гадала, що він вплине на Русецького, щоб той відстав від мене. Мені поталанило. Якраз у той час, коли я переписувала своєю рукою скаргу на Русецького, складену Іваном Даниловичем, у нашому будинку з'явилися листівки. Це були листівки не наші, бо я ніколи б не допустила, щоб у тому будинку, де я працюю, займалися розповсюдженням листівок. На ці листівки першим наскочив Русецький. Він прочитав зміст цих листівок і мовчки пішов до себе додому. Про це мені доповів двірник. І ось у Майєра склалося таке враження, що Русецький працює на користь Радянської влади. Майєр у мене запитав: «Як Ви думаєте, міг він це зробити? Яка Ваша думка щодо цього?». Я відповіла: «Звідки ж могли з'явитися листівки, якби Русецький їх не приніс. Я чергувала весь день, і нікого не було». Двірник мене підтримав.

І що ви думаєте? Коли я прийшла із скаргою до Майєра, розплакалася, розповіла, що мене переслідували, що мене за Радянської влади теж хотіли репресувати, то він поплескав мене по плечу і сказав: «Не бійтеся, Вас ніхто не скривдить». Я ж йому сказала, що мені важко боротися з Русецьким, бо він займає високе становище, а я звичайна нещасна жінка. Майєр мене заспокоїв: «Нічого, ми ще побачимо, хто винний. Ви дуже наївна жінка, ми з Вами будемо мати ще окрему бесіду, а щодо листівок, які знайшли у нашому будинку, я вживаю заходів, але якщо Вас викличуть у гестапо, то Ви розповісте докладно, як це трапилося, як вони були виявлені».

Пройшло два тижні, і Русецького посадили. Це для нас було великим торжеством. Були деякі думки, що Русецький — людина, залишена для підпільної роботи, але, так чи інакше, він стріляв у наших людей, зраджував їх, а такі люди нам не потрібні.

Коли усунули Русецького, я легко зітхнула і продовжувала свою роботу, повсякденно отримуючи інструктаж від Івана Даниловича. Товариші, зв'язані з нами, також вважали, що я зможу одержати завдання і піти в Москву, а це буде дуже добре для нас. По-перше, я піду з групою людей, а групи посилалися великі, і це мені дасть можливість частину людей «зняти» при вашій допомозі, а з частиною повернутися назад в Київ. На жаль, я такого завдання не одержала, оскільки дальші події зашкодили цьому.

Через деякий час в наш будинок переїхав один з органів поліції безпеки та СД, до якого належали винятково офіцери. Постало питання про те, щоб мене зняти з посади кербуду, це мене дуже схвилювало. У мене в управі була «велика рука». Я добре знала начальника райжитловідділу — Лютинського, який виявився явним німецьким агентом. Він мене дуже підтримав і я добилася того, що мене залишили кербудом. Взагалі ж, треба сказати, що німці на роботу кербудом прагнуть брати місцевих німців, так званих фольксдойчен, і охоче беруть чоловіків, оскільки до жінок вони ставляться дуже зневажливо.

Але оскільки я жінка репресованого, сама переслідувалася і оскільки Лютинський їздив спеціально з цього питання до штадт-комісара Києва Петерсена, то мене залишили кербудом.

Треба сказати, що поліцейські СД і багато гестапівців добре володіли російською мовою і багато з них говорить навіть без акценту. Штаб у тому будинку, де я працювала, залишився. Жителів виселили з двох флігелів, а в одному флігелі жителі залишилися. Що мені вдалося зробити? У нас була велика потреба у такій квартирі, яка б мала електроенергію. У Києві електроенергією користуються тільки німці.

Мені вдалося одержати прекрасну квартиру з чотирьох кімнат у тому будинку; де я була кербудом, причому цілком ізольовану. Мені провели радіоточку, включили електроенергію, повністю обладнали квартиру. Наступного дня я встановила свій радіоприймач. Я жила в цій квартирі одна як жінка репресованого, але Кудря преспокійно почував себе в цій квартирі. Та в перші ж дні вселення в квартиру трапилася неприємність. Тільки ми встановили радіоприймач, але він погано працював і Кудря дав розпорядження принести інший, як у будинку трапилася крадіжка у однієї німкені, яка приїхала з Німеччини. За 40 хвилин обчистили її квартиру. Я жила на другому поверсі, вона — на третьому. У мене в квартирі, крім двох радіоприймачів, знаходилася ще зброя, передана Чорним. Крім того, у мене були матеріали однієї підпільної групи, з якою я була зв'язана. Ця група працювала на Подолі.

Коли трапилася крадіжка, німці оточили будинок і почали робити обшук. Добре, що я не була присутньою там. На вулиці стояла моя мати і страшенно нервувала, оскільки вона сама внесла у будинок два приймачі, а у німців був наказ: при виявленні радіоприймача — розстріл. Я вирішила за будь-яку ціну проникнути в будинок і якомога швидше звільнити свою квартиру від небезпечних речей. Я розуміла, якщо у моїй квартирі виявлять всі ці речі, то мене заберуть, квартира, яка була нам дуже дорогою, пропаде, та й взагалі це був би повний провал.

Я залишила свою матір на вулиці і увійшла в будинок непомітно. Чорний хід, на щастя, був тільки у тому блоці, де знаходилася моя квартира. Я навмисно вибирала квартиру з чорним ходом. У під'їзді був великий гамір, повно німців, які вже почали стукати у мою квартиру. Пробравшись непомітно в квартиру, я одразу ж зняла туфлі і в панчохах стала швидко переносити на чорний хід радіоприймачі, які я зарила у тирсу, а також документи та зброю. Тільки я встигла все це винести, як у двері вже ломилися. Я сиджу у себе в квартирі і не відкриваю двері, а це ж також може навести на підозру. Тому я вирішила, що мені треба непомітно вийти через чорний хід, щоб склалося враження, що в квартирі нікого нема. Я так і зробила, і, підійшовши до парадного ходу та побачивши поліцейських, навіть здивувалася й сама запропонувала їм зайти в свою квартиру. Вони зайшли, зробили обшук, нічого не виявили і, виходячи, вибачилися.

Виникло таке становище, що Кудрі залишатися у Києві було неможливо, оскільки Стасик Великий посилено його переслідував, бажаючи щоб то не було здати Кудрю в гестапо. В гестапо про Кудрю знали. Кудрю знали три чоловіка — Великий, «радист», якого направляв до нього Стасик, і жінка, які дуже полювали на нього. Жили ми на Пушкінській вулиці, я працювала на Кузнечній, а Великий також жив у районі Бессарабки. Варто було Кудрі вийти на вулицю, як він завжди зустрічав чи Великого, чи «радиста». Іван Данилович вирішив, що він піде з Києва і перейде лінію фронту. З документами у нього була справа дуже поганою, оскільки всі документи згоріли, він залишився тільки з одним паспортом під прізвищем Кондратюк. Кудря вирішив щоб то не стало добратися до своїх і доповісти про становище, яке склалося.

Іван Данилович вийшов з Києва приблизно у перших числах квітня місяця минулого року. Проводжали його я, Женя Бремер, Рая (прізвища її не знаю), яка була залишена разом з Женею. Рая — артистка, працювала в театрі⁶. В нашу групу ввійшов ще один товариш на прізвище Дудкін. Він працював до війни начальником чи заступником начальника карного розшуку в Києві. Жоржа Дудкіна німці два рази ввели на розстріли, і обидва рази він зумів уникнути їх. Він дуже хоробрий, я б сказала, відчайдушний хлопець, який ні хмари і ні грому не боїться. Його єдиний недолік той, що він любить багато ляпати язиком.

Кудря і Дудкін відправилися у напрямі до Харкова, причому йшли вони по правій стороні Дніпра, а вище — переправилися і йшли по лівому березі Дніпра. Йшли вони майже без всяких документів. У Івана Даниловича була довідка, що він студент медінституту, а також був харківський паспорт на ім'я Кондратюка. У нього була також довідка, що він працював учителем у Мерефі. Це давало йому право йти у напрямі до Харкова під тією легендою, що він син священика, розстріляного Радянською владою, мати померла і там залишилася якась спадщина, яку він хоче одержати.

Проїшло два тижні з дня, коли пішов Іван Данилович. І ось в один прекрасний день заходить до мене хлопчик років 12-ти і вручає мені записку від Івана Даниловича і говорить, що він заарештований і сидів разом з ним. Хлопчика звільнили, і усякими правдами і неправдами Івану Даниловичу вдалося передати мені записку.

Кудрю і Дудкіна затримали поліцаї вже за Березанню. В поліції Березані їх протримали десять днів і переправили в Дарницю у табір військовополонених у розпорядження польового гестапо (ГФП), а польове гестапо повинно було їх направити у Київ. Треба було зробити все можливе, щоб справа не дійшла до київської служби безпеки СД, оскільки у Києві Кудря був скомпрометований і там ніяких надій на визволення його не могло бути. Іван Данилович у записці мені писав: «Ти як моя дружина, можливо, зможеш мене ще звідси виручити. Хотілося б з тобою побачитися». Мені стало ясно, що треба робити.

Повинна сказати, що наші товариші, з якими я була зв'язана, проявили себе дуже погано щодо того, щоб допомогти виручити Івана Даниловича. Особливо це стосується Соболева⁷, який був зв'язаний з підпільною групою Коваленка. Соболев дуже злякався і зовсім відмовився від допомоги Кудрі. Він навіть відмовився дати пораду. Адже я була малодосвідченою людиною, а в людей, які довго працювали на оперативній роботі в органах, було більше досвіду, ніж у мене. Куди я могла звернутися за порадою, якщо не до цих людей. Але я з усією відповідальністю заявляю, що як Коваленко, так і Соболев, жакливо себе проявили. Вони одразу відмовилися від Кудрі, заявивши, що вони його знати не знають, попався і біс його бери. Вони мені сказали, що нічим допомогти не можуть, а якщо я хочу йти до Кудрі, то, що ж, можу підставляти свою голову.

Я знала для чого мене залишали в підпіллі і ухилятися від допомоги тоді, коли людина її потребує, не могла. Я йшла на те, що на 90 процентів я там залишуся і тільки лише 10 процентів були за те, що мені вдасться що-небудь зробити. У Дудкіна не було зовсім ніяких документів. Коли він йшов, ми зробили йому липовий паспорт і я йому написала довідку за своїм підписом і печаткою. Я розуміла, що ця довідка веде прямісінько у мою квартиру і тому я вирішила, що мені втрачати нічого. Якщо я піду туди, то в мене є ще маленька надія на

⁶ Йдеться про актрису Київського оперного театру — Раїсу Миколаївну Окипиу, активну учасницю групи І. Кудрі.

⁷ Д. Соболев (він же Сухоруков) — керівник чекістсько-оперативної групи, яка діяла в окупованому Києві. Загинув у лютому 1943 р.

те, що я виручу товаришів, якщо ж я не піду, то мені треба одразу «змотувати вудки» і тікати.

Я дістала перепустку з великими труднощами, оскільки на лівий берег зовсім нікого не пропускали. Через цього ж Лютинського мені вдалося дати гроші тому, хто випишував перепустки, і він видав мені перепустку. У чому ж моя перевага? У тому, що я брала перепустку в табір військовополонених, не говорячи, що мій чоловік заарештований. Одержуючи перепустку, я сказала, що отримала дані, що мій чоловік знаходиться у таборі військовополонених, і я хочу відвідати його.

Одержавши перепустку, я взяла свою стару і ми туди відправилися разом. Перепустку я одержала в Києві при міськуправі. В табір військовополонених я ніяк не могла пройти. Весь він був обнесений дротом і потрапити до нього дуже важко. Біля табору я зустріла одного знайомого, якогось Анатолія Новожилова, шофера, що був у формі поліцейського. Цього шофера я добре знала, знала його і моя стара, бо він колись приїжджав до нас. Я зробила вигляд, що ніби не знаю його, і з великими труднощами пройшла в табір під приводом, що мій чоловік військовополонений і я хочу його визволити. У канцелярії табору перерили всі книжки і не знайшли його. Тоді я вдала, що я нічого не розумію і сказала: «Можливо, він де-небудь в іншому місці, тому що він затриманий і знаходиться у таборі». Коли про це дізналися в канцелярії, то одразу мені сказали, що він, напевно, не в таборі, а в польовому гестапо. Я дала одному німцю-поліцейському 500 карбованців за те, що він мене провів у польове гестапо. Треба сказати, що у німців існує система — хабар на хабарі.

(Далі буде)

Ю. А. Мищик (Дніпропетровськ)

Перший український історико-політичний трактат

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (Q. XVII. 220) зберігається рукописний збірник 60—70-х років XVII ст. Він був досить ґрунтовно описаний наприкінці XIX ст.¹ Тому обмежимося лише коротким оглядом його матеріалів. Ядро збірника становлять три твори: «Навіти» (кінець 60-х — поч. 70-х років XVII ст.) — важлива пам'ятка православної полемічної літератури², «Пам'ять...» (1670 р.) і «Пересторога Україні». Тут вміщено також «Літописець» (бл. 1673 р.)³, невідомий варіант «Діаріуша» Афанасія Філіповича, житіє князя Володимира, копії окремих документів, сентенції, приказки, записи українською, польською, латинською мовами. Основна частина збірника написана українським півуставом двома каліграфічними почерками середини — другої половини XVII ст. Іноді записи робилися чітким українським скорописом того ж часу. Окремі записи виконані пізніше, про що свідчать не

¹ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1894 год.—СПб., 1897.—С. 118—133.

² Текст «Навітів» повністю опубліковано: Ісаєвич Я. «Навіти» — невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. // Інформ. бюл. Арх. управління УРСР.—1964.—№ 6.—С. 52.

³ Текст «Літописця» повністю опубліковано: Мищик Ю. А. «Літописець» Дворецких — пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. 1984.—М., 1984.—С. 219—234.

лише почерки, характерні для останньої третини XVII — другої половини XVIII ст., а й пряме датування, як от: «Сия книга летопись с дедов прадедов, сочиненная фамилиею Дворецких и ныне находится в господыни Дворецкого Василия, значкового товарища; должность отсего — возний подкоморский повету остерского Василь Дворецкий. Се заметки писаны 1770 года, июля 8»⁴. Аналіз збірника переконливо показує, що він був фамільною книгою козацько-старшинського роду Дворецьких. Найбільш відомим представником цього роду був ініціатор складення збірника Василь Дворецький (1609—70-ті роки XVII ст.).

Його батько — Федір Дворецький походив з козаків, а, можливо, й дрібної православної української шляхти; загинув у 1631 р., очевидно від рук польсько-шляхетських карателів, які придушували повстання Тараса Трясила. Василь Дворецький відзначився у роки Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Пізніше він — київський наказний полковник, а в 1658—1668 рр. безпосередньо очолює київський полк, причому певний час навіть розглядається як претендент на гетьманську булаву (1659 р.). Кульмінаційними у політичній кар'єрі В. Дворецького виявилися 1663—1668 рр. В той час він був правою рукою гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького, якого восени 1665 р. супроводжував у його відомій поїздки до Москви. Там йому було пожалувано дворянство. Як типовий представник козацької старшини В. Дворецький проводив політику посилення експлуатації народних мас. В той же час він послідовно боровся проти загарбницької політики Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, був прихильником збереження союзу з Росією. Коли Брюховецький пішов на розрив з Москвою, Дворецький виступив проти свого патрона. За це гетьман змістив його з київського полковництва і заарештував. Після падіння Брюховецького Дворецький опинився в чигиринській тюрмі у гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.

Втікши 13 травня 1669 р. із в'язниці, він через 10 днів був уже в Переяславі, а ще через місяць — приїхав разом із сином Юрієм до Москви, де його було винагороджено. Остання згадка про В. Дворецького міститься у «статейному списку» піддячого М. Савіна, де говориться про те, що колишній київський полковник наприкінці 1671 — початку 1672 р. займався зміцненням містечок під Києвом, куди підбиралися загони польської шляхти. Значне становище займав і син В. Дворецького — Іван, який у 70-ті роки XVII ст. був остерським сотником, а потім, аж до самої смерті 9 травня (29 квітня) 1694 р., — київським полковим суддею.

Отже, розглядуваний рукописний збірник був фамільною книгою роду Дворецьких і створювався за ініціативою колишнього київського полковника Василя Дворецького, а, можливо, і його сина Івана. Вони ж могли бути і авторами деяких матеріалів. В той же час, виходячи з ряду моментів біграфій В. та І. Дворецьких, сумнівно, що саме вони створили найбільш цінні матеріали збірника, тобто «Навіти», «Пам'ять» і «Пересторогу Україні». Очевидно, це зробила якась духовна особа, близька до Дворецьких. Анонімний автор чудово знав і «святе письмо», і праці християнських богословів, і «Хроніку Сарматії Європейської» (Краків, 1611) О. Гваньїні й інші твори. Він був патріотом України, виступав палким оборонцем православної церкви, становище якої на правому боці Дніпра після Андрусівського перемир'я 1667 р. різко погіршилося. Всі три пам'ятки написані в публіцистичному дусі і тісно пов'язані між собою, як, до речі, й з деякими іншими матеріалами збірника. Водночас кожен із згаданих творів має суто власне

⁴ Держ. публ. б-ка ім. Салтикова-Щедріна (ДПБ). Відділ рукописів. Q.XVII.220, арк. 134.

призначення, порушує своє коло проблем. Так, у «Навітах» описується тяжке становище православної церкви на Правобережжі, де правлячі кола магнатсько-шляхетської Речі Посполитої поспішали реставрувати старі порядки, що існували тут до Визвольної війни. «Пам'ять», по суті, являє собою, меморандум до російського царя Олексія Михайловича.

Тут викладаються конче необхідні заходи, яких, на думку автора, треба було вжити, щоб не допустити повного занепаду й загибелі православної церкви на Правобережній Україні і в Білорусії. У цьому творі проводилася думка про необхідність укладення нового мирного договору з Річчю Посполитою, який гарантував би повноправне становище православної церкви на українських та білоруських землях, анексованих Польщею.

«Пересторога Україні» (1669 р.) написана в іншому дусі: вона адресувалася козакам, насамперед козацькій старшині, а до того ж це — перший в історії української суспільно-політичної думки публіцистичний трактат, що має світський характер, у чому й полягає його унікальність. Він висвітлює невідомі сторінки в історії української історіографії та літератури, дає можливість переглянути або скоригувати деякі традиційні уявлення про шляхи їх розвитку.

«Пересторога Україні» створена у годину тяжких випробувань, що випали на долю українського народу. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. на Правобережжі реставрувалася влада Речі Посполитої, посилювалося феодальне гноблення на всіх українських землях, значної шкоди завдали й безперервні війни, татарські набіги, а також чвари між різними претендентами на гетьманську булаву. В цей же час з новою силою постала загроза з боку Османської імперії, яка робила останню значну спробу стати гегемоном у Європі, завоювати Україну та частину російських земель. Опинившись у тяжкому становищі, гетьман Правобережної України П. Дорошенко шукає союзу з Туреччиною, розраховуючи на її допомогу в об'єднанні під його владою всієї України.

Перед загрозою неминучої війни ряд відомих політичних, релігійних та культурних діячів України (Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, П. Кохановський, А. Радивилівський, Ф. Софонович та інші) розгорнули боротьбу проти загрози турецько-татарської експансії, докладали всіх зусиль до того, щоб розвіяти ілюзії, бликани у значній частині козацтва Петром Дорошенком. До грона блискучих українських публіцистів другої половини XVII ст. приєднався й анонімний автор трактату «Пересторога Україні». Чимало важливих ідей, висловлених на той час і пізніше у фундаментальних працях Л. Барановича, І. Галятовського та інших, викладалося у трактаті стисло, популярно, емоційно. Не випадково відчувається близькість у стилях «Перестороги Україні» та славнозвісного «Треносу» Мелетія Смотрицького. Твір цей написаний українською мовою, близькою до народної. Тому кожен міг легко прочитати і засвоїти його провідні ідеї.

Програмні настанови автора, його світоглядні засади вже висвітлювалися нами⁵. Тому варто спинитися лише на деяких моментах. Автор «Перестороги Україні» ніби розвиває відомі ідеї Б. Хмельницького, висловлені ним у промові під час Переяславської ради. Він переконливо доводить усю безперспективність і згубність орієнтації на Річ Посполиту, Османську імперію, не кажучи вже про Кримське ханство, на конкретних історичних прикладах показує тяжке становище народних мас на Правобережній Україні під владою магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, молдаванів та болгар під пануванням Ос-

⁵ Див.: Мыцк Ю. А. Украинский историко-политический трактат 1669 года как памятник публицистики // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX вв.— Днепрпетровск, 1982.— С. 84—101.

манської імперії тощо. Дуже різко засуджуються в трактаті П. Дорошенка та інші прихильники орієнтації на Туреччину. Водночас автор аргументовано обстоює необхідність російсько-українського союзу як єдиної гарантії безпеки українського народу та української православної церкви. При цьому він аж ніяк не спрощував усіх складностей перебування України під берлом російського царя («зла і тяжка москва Україні...»), добре пам'ятаючи про антифеодальне повстання на Лівобережній Україні проти царських воевод (1666 р.), однак з огляду на загрозу турецько-татарської навали вважав недоцільним розвивати цю тезу. Чимало уваги приділено в трактаті гострій критиці гетьманів України, козацької старшини, чвари всередині якої несли народів тільки горе. Вражений тяжким становищем України, автор у полемічному запалі висловлює навіть певне розчарування наслідками Визвольної війни, що деякою мірою споріднює трактат з літописом Самовидця та Хмільницьким літописом. Виразно відчувається в аналізованій праці намагання захищати інтереси правлячого класу, насамперед української церковної верхівки, негативне ставлення до антифеодальної боротьби трудящих, що було типовим для дворянської історіографії, і навіть критичне ставлення до козацького стану. Автор трактату був переконаним монархістом, його оцінкам притаманні антидемократизм, провіденціалістські установки.

З усього вищесказаного можна зробити такі висновки. Людина, яка написала «Пересторогу Україні», належала до панівного класу і обстоювала інтереси насамперед вищого православного духовенства, що наклало свій відбиток на зміст трактату, зумовило наявність у ньому деяких суперечливих, інколи навіть реакційних положень. Водночас варто відзначити, що автор цієї праці був полум'яним поборником об'єднання України з Росією, активно боровся проти ідеологічної експансії Ватикану, унії та католицизму, агресивної політики правлячої верхівки Речі Посполитої, Туреччини та Криму, антинародної політики деяких гетьманів. Саме ці риси «Перестороги Україні» визначають її місце серед інших творів української публіцистичної літератури XVII ст., тим більше, що вона — єдина світська публіцистична праця, перший історико-політичний трактат.

Вплив «Перестороги Україні» на суспільно-політичну думку другої половини XVII—XVIII ст. є незаперечним. Досить порівняти концепцію анонімного автора з певними моментами концепції С. Величка. Отже, «Пересторога Україні» є важливою пам'яткою суспільно-політичної думки України і тому заслуговує на опублікування.

Текст «Перестороги Україні»⁶ друкується за правилами транслітерації. Зазначимо, що чіткий півустав, яким написана пам'ятка, дає можливість проставити твердий та м'який знаки наприкінці слів, і тому їхнє вживання зберігається в оригінальному вигляді. Нерідко твердий знак виносився над рядком і зображувався відповідним значком.

У такому разі при публікації виносний твердий знак передається курсивною літерою. Зберігаються літери «ѣ», «і», сполучення «оу». Автор «Перестороги Україні» послідовно вживав літеру «е» там, де сьогодні читається «е» і «є». Виходячи з цього, дану літеру передано як «е». Виносні літери подаються у рядку і позначаються курсивом. Титла над скороченими словами не зберігаються, скорочення не розкриваються.

Одержано 04.10.88.

⁶ ДПБ. Відділ рукописів. Q. XVII. 220, арк. 63—74.

Пересторога України

утрапенной днѣпровой, що єь до уваги, поки до остатку не згине, взяти належит, а зъ таких причинъ и прикладов, що посполите и пожитечне привовѣдают: хто не был в трудностях, той простакъ правый, гдыж и мдрому пригода ест особлива наукою потим. Такая привовѣст ест посполита и пожитечна кождому.

Прето наша Украина¹, рачей в ней панове козаки през лѣтъ двадцят, узнавши много злого и добро, повыини бы для себе самых уважит собѣ, то межи, якъ и мы, манархами сядятъ и до якого кресу приходят, иж такъ много барзо набывши скарбовъ, а не мають их нѣчого, анѣ сыли.

Такъ много завоевали мѣст и селъ полных люде, а теперъ пусте, ледво сотня част зостаєть.

зв. Прудко напродѣ згоди фортець уставов // послушенства в собѣ не учинили и учинити не могутъ, тилко невынне в собѣ лупѣзства, забойства, зброднѣ, несправедливости великие умножили.

Людей мдрых в писмѣ свтом и в дѣлахъ военных и Пна Бга ся боячих, ненавидятъ, еще ж выкореняют, не знаючи, що писмо свтое мовыт: иж болшей може мудрост, нѣжли глупа сыла.

Таяж Украина рефунуми, ани вспоможеня в манѣту, ани в люд ниодколѣ не маєт.

А всѣм околычным монархом зазлыла и на себе обрушила и до згиненя з мѣстцами свтыми близка ест за злости, тилко час еще не пришолѣ, ведлугъ судовъ Бжих.

А що не менша, иж суду и справедливости укривжоным ближным, и вдовам, сиротам и мѣстцам свтым, ведлуг правѣ Бжихъ // и людзских нѣгды не чинятъ.

А вшелякие зброднѣ и кривоприсязства и несправедливости плодитъ дорожынѣ непотребных и мѣрѣ несправедливых не престерѣлит. Зайзрости и глупства в той же Украини: еденѣ другого без суду и невынне, иле ж дає зрадою, забываетъ, рабуе, уряди, хочъ другый неумѣтный и негодный, и праложенства отимуге.

Станѣ духовный за нѣзащо маєт и опримує и утискуєть, дома Бжие зноститъ и иншие убожитъ и профонует, за що ся найвышший срого на таких народахъ, яко о тымъ явне соут писма свтые и приклады мститъ звыкли.

зв. Тая ж Украина нензна для своей волѣ, собѣ на помочь часто въпроважає до себе поганина татарина, который вмѣсто помагана // Украину внѣвечъ в людех и во всем нищитъ и губытъ, наветъ и тых власне*, которые им голдуютъ.

А надто сут и такие в народѣ украинском, же своих хрстиян татаром и турком сами у вѣчную неволю выдають, що и сами гетманове чинили для того, абы несправедливе сами над Україною пановали и гетмановали.

Тая ж нерозумная Украина, що роз ся, то сюди, то туды до монархов розных перекидаєтса, впят им ребелѣзует, а за тое сама барзо шкодує и знищѣла, нѣжли кого иншого зоевала.

И то бовѣм зле и не годится хвалити украинцом, иж гды з монархою яким, що доброго старши их постановятъ, то меншиѣ без слушнои причини рекратует и на старших [хоцѣ иншому нѣт ся злого не дѣе и добре ся має], выегрозыт зрадою и кнує и их забывает. // Тая ж Украина хотѣла быт, яко околычние монархии пановат, тылко за такіи злыи свои поступки и за свою подлост нѣгды не доказала и не докаже,

* Слово «власне» написано над рядком.

овшем на злий гакъ монархомъ старожитним от Ба постановленным приходит.

Бо у монархов послушенство и моцъ, порядки и скарбы, молитвы, ялмужны. А в Украинѣ, яко межи быдломъ, нѣчого того не машъ, тылко то, же ся колотятъ, але то до короткого им часу [поки ся з собою досконале монархове не згодят], служит.

Кгдыж еслы Украина що доброго собѣ не справила, анѣ пановатъ и радит собѣ не умѣла за старого Хмелницкого, гды незличомые скарбы, интрати, мѣста и села, и що мѣла поготову, юж теперъ свобод и жадной речи, яко жадает, сподѣватся не може од жадного монархи, же ся им // зневѣрила не раз. А сама знищчала и порознилася.

65 зв.

А же през лѣтъ двадцат не отдалася Украина поляком, а през лѣтъ шестнадцат москвѣ², и не выжебрала там, чога хотѣла, овшем, в легкост усѣмъ пришла.

Теды и у турчина жадного фавору не узнает, бо турчинъ за найпервшым бунтом и за датком якого украинского своеволника, полкне Украину, яко негдыс Константинопол и Волохи и иншии земли и народы, которым зразу турчин, рекомо, яко теперъ Украинѣ помагал и служил.

За що теперъ турчиновѣ Константинополъ и иншии народы, не тилко яко звичай служит, але праве и въ ярмах ходятъ, яко млиновое камѣнье на шиях своих уставичне утрапение носятъ. //

66

Еслы ж хрстіянин ани сам, ани его жена, ани дѣти, ани скарбы, ани вѣра неволна, еще ж турчин хрстіян псами титулуе.

Того ж знат Украина не уважна и собѣ ** прагне, що и отримае, бо ся певне не одоѣмуе, гды на ей турки повстанут з леда причини колысколвек.

Болшые то были народ, которых пожерлѣ турчин, нежелы Украина, ани однялися турчиновѣ нѣколы.

Тѣшится Украина з того, же собѣ обещуе помочъ од турчина, лечъ тая помочъ на зѣгибелѣ Украинѣ и вшелякого хрстіянства чигають и омылна ест.

Албо вѣмъ гды вниѣде турчин въ Украину, не будет ся питатъ де нѣ о що Дорошенѣка и жадного козака, що ему уподобает, то буде чинит и братъ мѣста до остатнего замку, а людей одѣсилати // в тяжкие и найокрутниѣ ярма.

66 зв.

Еслы тежъ Украина пойдет турчиновѣ на послугу помочъ колы, або за Дунай, зтамтол юж утѣкат и дома побыват и жоны зѣ дѣтми оглядат, пне козаку, ани думай; як там залегти мусишъ, пне козаку, навѣки.

А мѣста и вси украинские пойдутъ турком надѣлъ вшелякий, а поневаж Украина в таких трудностях од лѣт килкодесять пливае, то би завчасу пред своей теперъ остатней згубы поратованѣе, якое собѣ упатрила а такъ бы в собѣ мовила:

«Зла и тяжка москва Украинѣ, а поляки совете тяжкиѣ!».

Але турецкой и татарской злости и тяжпру, ани конца не буде, бо там не тылко вѣргать, але и мругать не дадутъ и не волно не тылко Дорошенкови // и по ным иншим гетманомъ, але и жадному козаковѣ и законѣниковѣ.

67

Презъ турковъ абовѣм всѣ хртіяне русьские и дома Бжіе барзо нѣжли од поляков [яко и в Константинополю] погинут.

А иж з тых трох монарховъ жадному отнятися, анѣ своей згубы уйти Украина не может.

Прето слушна, абы одного зѣ тых за пна обрати собѣ мѣла, иле того, зѣ которимъ ест одной вѣры, нуже ся на разъ спробовала.

А меновите вѣрне и мощно ся привязати ражу до цяра московского, яко одного на свѣтѣ и потужного во всемъ монархи православного, ко-

** Слово «собѣ» написано над рядком.

3в. торый ся и безъ даны и безъ панщины з Украины обыйдетъ и волности даетъ, яких тылко хто прагнетъ. // А гды бы при цри московскомъ Украина, [ачъ юж спустошала], зостала, не за длугый бы час во всемъ обфитовала и вшелякимъ народомъ, яко за свтого Владымера³, страшна бы была и користы и славы велькой бы мѣвала. Быле тылко судовъ и уставовъ Бжих и царскихъ престерѣгала, а лупѣзства закономъ заказанъного занехавши, во всѣхъ справедливостяхъ свтых и присягъ своих стерегли и вѣрне царевъ по его указу служили, бо без порядку и послушенства не може быть добре въ Украинѣ и нѣгде. А такогo зъедноченя Руси боятсѣ барзо вшелякие народы: турки, нѣмци, орда и поляцѣ.

Належит и то взяти до уваги Украинѣ // , же гды и предъ тымъ бывала часто громлена, теды въ царствѣ московскомъ украинцѣ при-бѣжище мѣвали, такж греки, и мѣста стых тамъ вспоможеня брали *, бо теж инѣде и не маш где.

А в ты военные лѣта подѣ Каменцемъ Подолскимъ або Жван-цемъ⁴, гды поляки од козаковъ орду одлучили, а собѣ переняли.

В той час, бы царь московский на прозьбу и присягу козаковъ не узычилъ своей на обороне Украине сылы, певне бы въ Украине вшелякие мѣста и дома Бжие мечем и огнемъ знесены были.

Так же и на Дрожиполи⁵ царемъ ся, то ест московскимъ, и его войскомъ, Украина ратовала. Тым же и поде Львовомъ або Тернопол-земъ⁶ защитила.

8 зв. А подѣ Чудновомъ⁷, гды войска козацкие, не дбаючи на свои присяги, цря // зрадили, а московское войско згинуло. Теды презыдия московска в той час Украину од остатного упадку оборонила, чого украинцѣ невдячними ся стали и присяги свои зламали. А таковои доброты за свою зраду певне одѣ турковъ бы, яко о цря, не узнали.

Годытсѣ прето и слушне цѣлей Украине пристать знову до московского цря, которому такъ много крот присягали и голѣдоват ему вѣрне, поки стане свѣта, обликовали. А затымъ русы жаденъ ся народъ губыть не покуситъ, овшем примыря кождый проситѣ буде, яко было за Володымера стого, [яко цря московскаго] монархи руского и потужного.

9 А що царь московский Волын и Литву // опановавши, мѣл примат и то мусил [дознавши не раз козацкои зради], з поляками ся еднат и им завоевану землю и мѣста отдатъ и Киевъ во отдание назначилъ. А мусилъ то учинит, же ему Украина [хоцѣ не безъ даны лѣтѣ килкна-дцять дармо бороны], не хотѣла послушна быт, анѣ жадней дани даватъ и на радах царских переставатъ.

9 зв. Вшелякие во инѣтрати украинци на себе брати, одѣ чого шалѣючи, яко народъ простой и безърозумный, внѣвечъ ся пооборочали. Пановат бовѣмъ им не можна и жаденъ монарха того им не позволи, аби простий народ монархом мѣл бы ровным сусѣдомъ, чого и Бг не дал простаком. Кгдыж украинцѣ такогo ест розуму благого, же хотѣли быт, що неподобна, абы // над ними не было монархи жадного, ани звѣрхности якои, которая бы не припустила безъ караня злости жадней, чого еднакѣ доказат не будет могти. Злодѣяние бо превращаетъ и сыльных престолы, яко писмо свтое мовитъ.

Не дивоватсѣ теды, же царь московский одѣступил мѣст завоеваных и Киевъ; для козацкои то зрады и несфорности такъ учинити мусѣлѣ.

В томъ тылко цря московского вына, же уступуючи полякомъ мѣста завоевание, не хотѣл, чи не умѣлѣ, чи не моглѣ амністией людемъ военнымъ и невоеннымъ, духовнымъ и свѣцкымъ вымочи и от преслѣдованя народу руского и вѣри грецкой и православной [кото-

* Слово «брали» написано над рядком.

- 70 ра не зъ Рымомъ ест въ едности] // трактатами обвароват, бо такие речи иначе не могут ся моцне обвароват, тылко на трактатахъ тыхъ, которые зъ собою войну точатъ. Прето црѣь моглѣ бы обвароватъ прикладомъ лютровъ которые завѣше первый пунктъ о вѣры, хочѣ въ инше панство на трактати подаютъ.
- Що и в Турунію недавно учинили, яко о свою вѣру афектовали, отримали, бо имъ тая цѣлостъ у вѣри ихъ кролѣ и сенаторовѣ навѣки поприсягнутъ мусили и мешкаютъ теперѣ спокойно, безѣ нагабания. Збывають поляки а наветъ и наши, котори правѣ старожитности не свѣдомы, же црѣь московскій въ чужемѣ панствѣ, яко радитъ, такѣ и вѣри вароватъ не може. Кторый ся засъ знае на рѣчахъ, той // повѣдае, же може зъ тыхъ рацый.
- 70 зв Першый прикладъ естъ о тымъ, вышѣреченый лютерскій. Такъ же въ Кролевцу и въ розныхъ нацѣяхъ рымскихъ, же свою вароватъ здавна вѣру.
- Другая рація, же рускіе панства полякомъ пришли сукцессію и варовано имъ вшелякіе волности, естъ о тымѣ привилеи и кройнікы.
- А тыхъ панствѣ естъ лентимусъ сукцесоръ и црѣь московскій, бо то его продокъ власный былъ стый Влодимеръ и другіе ксенжства, которые в той же вѣры, яко онъ былъ, цркви и розныя фундацые в рускыхъ земляхъ своихъ фундавали и в нихъ тѣла свои зложили. Сукцессоровѣ своихъ до доситъ чиненѣя фундаціямъ ихъ и стерегутъ подъ анафемами // облиговали.
- 71 Зъ тыхъ рацый [и зъ иншихъ голый се кто жлозе * о не вѣложитъ в голову, изъ писма стаго постарамся] справедливе осудитъ, же црѣь московскій можетъ ся застановитъ о вѣру православную и въ панствѣ полскомѣ народовѣ рускому.
- А принамнѣй в тыхъ мѣстахъ, которыхъ завоевалъ, а ещѣ за держави своей не отдалъ предъ уступенѣемъ теды ихъ полякомѣ можетъ кондиціями подъ нарушенемъ пактовъ Руси, противко вшелякимъ навѣтомъ вароватъ, що еднакъ не може москва варованиемъ обвароватъ, гды не будетъ у црѣя его млсты люде зъ Малой Руси, вѣдоми Божихъ и людзскихъ и розныхъ монарховѣ правовъ, уставовъ и преслѣдованѣя презъ поляковъ Руси, бо поляки, яко мудриѣ, завше москвы и руси, яко невѣдомымъ правѣ // навѣтовыхъ, ошукаютъ, леда малымъ словомъ.
- 71 зв А що Дорошенѣко жадае жебы црѣь, его млстъ, президія зъ Украины звѣлѣ, того онъ неслушне, яко и самъ не знае, чога жадае, бо гды бы не президія црска, певне бы южъ поляки украинцомъ и на Запорожю высидѣтъ ся не дали и не дармо, тилко за присягую и прозбую козацкую, царѣь его млстъ до Украины ся интересуе, а волности, якіе хто потребуе, надае, кто ему тылко вѣрне голѣдуе. Що обачитъ може кождый поза границю московскою, якъ живутъ украинцѣ на волностяхъ, обфити во всемѣ.
- А яко естъ певна, такъ кождый признае, же козаки сами Украинну згубыли, до спустошенѣя своимъ нераденіемъ и глупствомъ приправили, анѣ ей утримаючи и радячи //, яко инѣши моудрыѣ народи, Украинною не могутъ и не умѣють.
- 72 Для того потреба, абы козаки едностайне и прудко слали и писали до црѣя московского, поддаючися ему вѣчне, а при тымъ и то доложитъ въ той сенсѣ:
- «Же ты, пресвѣтлый црю, поневажъ съ поляками учинилесъ зѣгду, а имъ отдалесъ завоеванѣную землю, а на трактатахъ, принамнѣй писмомъ, вѣры православной и цркви Бжой и народу руского, абы не были в гонении и разорениѣ, не обваровалесъ.
- Для того ся Украина рознитъ и рветъ, и тобѣ, црю, голдоватъ цале не може и до турковъ ся почасты схилатся мусѣтъ. А скоро обваруешъ вѣру и все, що належитъ вѣры и церквамъ и вшелякому народовѣ

* Це слово, зміст якого неясний, написано поверх рядка.

72 зв. ведлугъ пактов гадяцких, або и варованой если // будет при цру, завше украинцъ послове, теды тобъ вся Украина вѣчне и вѣрне голдовать будет и всѣ того прагнем, абысмо за пана тебе православного монарху собѣ мѣли.

А тилко пилно то вароват Украины треба, же ся не треба седѣт и обезпечат на турецкие и татарские обороны, бо поляцѣ коликолвекъ, если не мечем при помочи московской, теды дан зъ кролевства полского по(с)тупивши, туркомъ и татаромъ одлучит их од украинцовъ, же не будут козакомъ помогат турѣки і орди.

73 А коли й так буде, гдеж ся вѣ той час украинцомъ подѣт, юж анѣ до поляковъ, ани до москви им не буде видѣно, тилко гинут зо всѣмъ здоровѣемъ и з маетностями прыйдет. //

А до того юж пришло было Украинѣ лѣт тому шестнадцат, якъ под Званцемъ або Каменцем орда козаков одступила, а до поляковъ ся прилучила на згубу козаков и всей руси.

Въ той час, гды бы не црѣ московскый Украину, принял въ свою оборону, теды бы украинцов юж до того часу житіе было тѣсно. А рачей и дѣти бы их живо орда и поляки не zostавили. Прето украинцомъ завчасу до цря его млсти прилучит бы ся потреба и причин злых болше юж не дават монархом хрестиянским, овшем их блага, поки не наступятъ на Украину зо всѣх сторонъ потужніе войска полские, литовские и московские зѣ нѣмцами, що конечно быт мусит за бунѣти украинцовъ.

73 зв. А хот на який час прыйдутъ прутко на помочъ украинцом орѣды и турки, еднак и тые нѣчого доброго не справят, тилко спустошенѣя Украины учинят, // бо кождый зѣ тых войскъ мусит узят ѣсти и пит, и вѣ полон, также и под мѣчъ.

Що коли дознае и обачит, не один мовитіме: «Волѣл бымъ дан дават, або вѣрне служит, або панщину робыт, нѣжли на такый гакъ приходит». А не минет то украинцовъ, и незадоуго поткает, если ся далей монархомъ хрестиянскимъ спротивятса будоут, а вѣ подданствѣ быт не схотят, саме их зѣбродне и несправедливосты погубят, же ани Бга, ани зѣвѣрхности не знают, а ближним своим и домом Бжїмъ лупѣзства и кровопролитя невинне крови, безъ судов чинят, а самы ся рознят и на килка частый ся дѣлят.

74 А за такую злую козаков справу болшая наступила от поляков зѣгуба цркви Бжой и православїю вѣшельякому вѣ кролевѣствѣ полскомъ и в князствѣ литовскомъ, що ся свѣжо стало в року нинѣшнем // первая тїсяча шестсот шестдесят девятомъ, вѣ мѣстех полских Витебску, в Могилевѣ, вѣ Белѣзѣ, Замостю и инших мѣстах, где вшельякие цркви православные на унѣю обернены, а православныхъ мѣщанъ зѣ мѣст выгнано, а инших помучено, же вшельякие маетности злуплено, а инших на горло осужено. А тым примусилы, же ся немало людей вѣры грецкой православной изрекли и одприсягли и на себе записы и зарубки дали и з примусу приступилы до вѣры, до унѣи, вѣры рымской.

Що и вѣ Киевѣ и во Украинѣ буде, если полякы Киевѣ озмут, а москва зѣ Кїева уступят, од чого, Пане Бже, тилко заховай. А рус всю зѣ цремъ московскимъ, якъ найпрудшей, зѣедночи, а найбарзей для вѣры и хвалы своей бозкей.

Аминь.

ПРИМІТКІ

¹ Термін «Україна» невідомий автор вживає досить послідовно, але за всіма ознаками переважно у звуженому значенні, щодо правобережжя Дніпра. Більша частина тогочасної Правобережної України контролювалася тоді адміністрацією гетьмана П. Дорошенка.

² Автор має на увазі Зборівський мир, укладений між повстанцями Богдана Хмельницького та Річчю Посполитою у 1649 р., а також («през літ шестнадцят») об'єднання України з Росією.

³ Святий Володимир — київський князь Володимир Святославич, який правив у 978—1015 рр. В його часи було завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Князування Володимира було кульмінаційним пунктом в історії Київської Русі, періодом її найбільшої могутності.

⁴ Мається на увазі битва під Жванцем наприкінці 1653 р., коли карателям короля Речі Посполитої Яна Казимира вдалося уникнути розгрому від повстанців Б. Хмельницького внаслідок сепаратної угоди з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Ця чергова зрада Іслам-Гірея призвела до остаточної ліквідації воєнного союзу між повстанцями і Кримським ханством, спрямованого проти Речі Посполитої.

⁵ Дрожипільська битва (битва на «Дрожиполі», під Ставищами, під Охматовим) мала місце у січні 1655 р. Тяжка битва російсько-українських військ під проводом Б. Хмельницького і В. Б. Шереметева з польсько-кримськими військами С. Потоцького й Камамбет-мурзи закінчилася, як свідчать сучасні дослідження, перемогою над карателями (Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М., 1987.— С. 144). Автор «Перестороги України» неправильно змальовує битву як успішну в цілому для польсько-шляхетських та кримських військ.

⁶ Всупереч очевидним фактам автор «Перестороги України» бере під сумнів успішну кампанію 1655 р. Восени 1655 р. російсько-українські війська розгромили польсько-шляхетські загони під Бучачем і Городком, обложили Львів, взяли Люблін тощо. Жодних серйозних труднощів військо Б. Хмельницького восени 1655 р. на Західній Україні не зазнавало.

⁷ Маються на увазі битви під Любаром і Чудновом у вересні—жовтні 1660 р. 17 жовтня 1660 р. Юрій Хмельницький підписав Слободищенський трактат, який передбачав відрив України від Росії і перехід під владу шляхетської Польщі. Його війська перейшли на бік Речі Посполитої, і російські війська Шереметева мусили капітулювати.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Т. Г. Яковлева (Ленінград)

Загибель Івана Богуна

Події, пов'язані з невдалим походом Яна Казимира на Русь у 1663—1664 рр., не привернули особливої уваги істориків. Вони виділили лише один факт — загибель Івана Богуна, героя визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.* Але при цьому якось забували, що з ним польська шляхта розправилася саме тому, що його дії перекреслили її плани.

Російські, українські та польські джерела містять скупі відомості про смерть Богуна. У літописах — Самовидця, Величка, Грабянки тощо¹ — про це не згадується, хоча сам похід Яна Казимира описується. Самовидець розповідає, що Богун у той час був наказним гетьманом². Про його загибель, як про факт, що вже мав місце, без зазначення часу, говорить лише Брюховецький у своєму універсалі від 23 березня 1664 р.³ Що ж до російських джерел, то ці матеріали базуються на показаннях недостатньо поінформованих «язиків». Так, твердження одного з них, що Богун сидів під арештом чотири дні⁴, суперечить фактам: тоді польське військо під командуванням короля стояло у відкритому полі, кожную хвилину чекаючи початку битви із загонами Брюховецького та Ромодановського, що підходили⁵. Таким чином, для з'ясування обставин загибелі Івана Богуна доводиться звернутися і до польських джерел.

Довідники⁶, а також М. І. Костомаров, В. Липинський та М. Н. Петровський⁷, що досліджували цей період, обмежуються стис-

* Іван Богун — один з видатних керівників визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Він був активним борцем проти загарбників у другій половині 50-х — на початку 60-х років XVII ст. Але так склалися обставини, що у 60-х роках Правобережна Україна фактично перебувала під владою королівства Польського. Козацтво, що було на цій території, було змушене у складі польського війська в 1663—1664 рр. узяти участь у його наступі на Лівобережну Україну. Івану Богуну довелося стати учасником цього походу. Король Ян Казимір віддав під його команду козацькі полки П. Тетері. Він розраховував використати военний талант Богуна і популярність у народі (див.: РЕІУ.— К., 1969.— Т. 1.— С. 169).

¹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— 207 с.; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко...— К., 1851.— Т. II.— 612 с.; История о действиях презельной и от начала поляков кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— 432 с.

² Літопис Самовидця.— С. 93.

³ Памятники, издаваемые временной Киевской Комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Изд. 1.— Т. IV.— Ч. 3.— С. 423.

⁴ Марченко М. Борьба России и Польши за Украину (1654—1664).— К., 1941.— С. 112.

⁵ Obuchowicz M. Diariusz (wyd. M. Balinski).— Pamietniki historyczne do wyjasniania spraw publicznych w Polska XVII w.— Wilno, 1859.— S. 122—124; Poczet-Obdanicki J. W. Pamietnik, Biblioteka ordinacyi Krasinskiich.— Muzeum Konstantego Swidzinsiego.— Warszawa, 1877.— Т. 3.— S. 83; Chrapowicki J. A. Diariusz.— Warszawa, 1978.— S. 463—464.

⁶ Большая Советская энциклопедия // Изд. 3-е.— Т. 3.— С. 452; Советская историческая энциклопедия.— М., 1962.— Т. 2.— С. 511; Украинская Советская энциклопедия.— К., 1978.— Т. 1.— С. 503.

⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии.— СПб., М., 1882.— Т. 15.— С. 34—35; Lipinski W. Z dziejow Ukrainy.— Krakow, 1912.— S. 292; Петровський М. Іван Богун.— Рад. Україна.— 1941.— № 2.— С. 87; Петровський М. Іван Богун.— Саратов, 1942.— С. 15.

лим викладом фактів. У грудні 1663 р. Богун, призначений наказним гетьманом, очолив козаків, які ввійшли до складу армії короля Яна Казимира, що вирушила у похід. Під час облоги Глухова (кінець січня — початок лютого 1664 р.) він разом із своїми підлеглими повідомив мешканців цього міста про плани шляхти. Внаслідок цього облогу було зірвано. Це дало можливість зібрати сили для відсічі ворогу й зумовило невдале завершення походу Яна Казимира. Його військо відійшло до Новгород-Сіверського. Богун вів переговори з Ромодановським, який командував російською армією, домовляючись про оточення й повне знищення противника. Це стало відоме полякам. Богуна заарештували. Згодом його розстріляли (дехто твердить, що разом із прибічниками) під Новгородом-Сіверським 17 (27) лютого 1664 р.

Чи можна ще про щось дізнатися? Чи існує могила Богуна? Костомаров та Петровський у своїх дослідженнях спиралися на три польських джерела: літопис Єрлича, щоденники Обуховича та Почобут-Одланицького⁸. До них слід додати опублікований лише в 1978 р. щоденник Храповицького⁹.

Всі ці чотири автори були відомими діячами Речі Посполитої XVII ст. Єрлич (1597—1673) у молоді роки служив в армії під командуванням Жолковського. Згодом жив у Києві. Свій літопис він писав пізніше, коли перебував у монастирі.

Михал Леон Обухович був стражником Великого князівства Литовського, підкоморієм мозирським (потім і новгородським), полковником. Разом із своїм полком узяв участь у поході Яна Казимира у складі литовського війська. Двадцятичотирирічний Ян Владислав Почобут-Одланицький (1640—1703) теж був його учасником. Він походив з вельможної родини, щоправда, високого становища досяг пізніше. На противагу йому Ян Антоні Храповицький був уже підкоморієм смоленським, а в 1663—1664 рр. у складі війська — секретарем комісії по можливих переговорах з Москвою.

З цих чотирьох джерел у трьох похід Яна Казимира розписаний за днями. Але Обухович робить це лише до 8 (18) лютого й взагалі нічого не розповідає про смерть Богуна. Почобут-Одланицький свій «Пам'ятник», очевидно, писав пізніше, тому що про розстріл Виговського (це сталося 6 (16) березня) він згадав 8 (18) лютого¹⁰.

Лишається Храповицький, який вів докладний щоденник, детально описуючи ті чи інші події. Спираючись на свідчення цих авторів (слід сказати, що вони втрьох не суперечать один одному), можна встановити, що вранці 17 (27) лютого литовська армія переправилася через Десну й розташувалася під Новгородом-Сіверським¹¹, де вже був і король. Ян Казимір стояв табором у Chominie¹², біля нього — королівські війська. Литовська армія була біля монастиря, гетьман польний — у ньому самому, а козаки розмістилися у хатинках передмістя на другому боці міста¹³. Під час перестрілки із захисниками Новгород-Сіверського біля переправи були захоплені полонені й відправлені королю¹⁴. Вдень усі старшини були викликані на раду до Яна Казими-

⁸ Latopisiec albo kroniczka Jerlicza (wyd. K. W. Wojcicki).— Petersburg, 1853; Obuchowicz. Op. cit.; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.

⁹ Chrapowicki. Op. cit. У XIX ст. було видано лише другу частину щоденника (починаючи з 1668 р.).

¹⁰ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 78.

¹¹ Ibid.— S. 80; Chrapowicki. Op. cit.— S. 461; Obuchowicz. Op. cit.— S. 121.

¹² Chrapowicki. Op. cit.— S. 461.

¹³ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 80; Obuchowicz. Op. cit.— S. 122. У Літопису Самовидця (с. 95) говориться про те, що король стояв у монастирі, але в даному випадку більш вірогідним є свідчення поляків. Тим більше, що після повернення до Новгород-Сіверського 3 (22) березня король дійсно зупинився у монастирі. (Chrapowicki. Op. cit.— S. 464; Obuchowicz. Op. cit.— S. 125).

¹⁴ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 80; Chrapowicki. Op. cit.— S. 461.

ра¹⁵. В той же день Храповицький і Почобут-Одланицький пишуть про арешт, а другий з них — і про смерть Івана Богуна¹⁶. Цікаво, що Храповицький, який перебував у монастирі¹⁷, не знав про загибель наказного гетьмана і тому фразу про його арешт взагалі вставив потім¹⁸. Почобут-Одланицький про цю подію розповів так: «Раптом відкрилася зрада полковника козаків його милості короля Богуна, якого відразу ж заарештували, а згодом одразу наказали вбити»¹⁹.

Таким чином, можна відповісти на наступне запитання — де загинув Іван Богун? У Chominie. До монастиря його не привозили, бо про це повинен був би знати Храповицький, який розмовляв у той же день з гетьманом, що повернувся з ради²⁰. А цей хроніст детально описував усі подробиці, включаючи навіть зміни в погоді. Іншого місця для утримання заарештованого Богуна не було: король із свитою розмістився у маленькому селищі. Схопити Івана Богуна могли лише на самій раді — єдиному місці, де біля нього не було відданих козаків. Там він мав бути присутній згідно із своїм званням.

Як же загинув Іван Богун? Вважалося, що його заарештували й розстріляли. Однак цю думку спростовує лист, надрукований майже сто років тому. Він не привернув увагу істориків. Це лист Яна Казимира до своєї дружини Марії Людовіки від 14 (24) березня (попередній, як указав він сам, відправлений 7 лютого (29 січня), тобто задовго до смерті Богуна.

Він пише: «Чутка, яка пройшла по Малій Польщі, що козаки й татари мене покинули, виявилася брехливою. Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ...але господь покарав його інакше»²¹.

На неспростовні докази вина Богуна вказує і Єрлич²². Найцікавішим є свідчення короля про те, що полякам не вдалося заарештувати Івана Богуна. Він був сміливою й сильною людиною і не дався б їм живим. (Досить згадати епізод битви під Вінницею, коли ляхи начебто вже і схопили його. Хорунжий вдарив його державним прапором по голові, але він вирвався і врятувався)²³. Ніхто з польських хроністів не пише про те, що ж відбулося насправді. Туманна фраза короля лише підтверджує те, що Богуна було вбито. Єрлич, який, очевидно, користувався даними Чернецького, або не знав, або навмисно не згадав подробиці смерті Богуна. Це ж можна сказати й про Храповицького. Мабуть, те, що відбулося після спроби заарештувати наказного гетьмана, не робило честі членам ради, які, очевидно, самі виконали роль катів, рятуючи власне життя.

¹⁵ Ibid.—S. 462; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 80.

¹⁶ Chrapowicki. Op. cit.—S. 462; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 81.

¹⁷ Chrapowicki. Op. cit.—S. 461.

¹⁸ Ibid.—S. 462 (Приписує було, очевидно, зроблено не 27.II, а після того, як почато запис,—28.II. Храповицький звичайно закінчував день описом погоди. 27.II він до цього додав ще розповідь про укріплення Новгород-Сіверського, але про арешт Богуна він пише між рядками, коли місця між записами 27.II та 28.II вже не було.

¹⁹ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 81.

²⁰ Chrapowicki. Op. cit.—S. 462. А під час тимчасового відступу поляків у монастир увійшли козаки Богуна. (Ibid.—S. 464).

²¹ Listy Jana Kazimirza do Maryi Ludowiki (wyd. Czarmak).—Kwartalnik Historyczny.—1891.—S. 22.

²² Jerlicz. Let.—T. 2.—S. 90.

²³ Annalium Poloniae ab obitu Vladislava IV, Climacteres Scriptorum Vespasiano a Kochovo Kochowski.—Vol. 1.—S. 229; Kochowski W. Pamietniki do panowania Zigmunta III, Wladislawa IV i Jana Kazimirza.—Warszawa, 1846.—T. 2.—S. 165; Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. Diaryusze, relacye, pamietniki i t. p.—Kraków, 1845.—T. 2.—S. 70.

Виникає запитання, а чому козаки спокійно поставилися до загибелі свого ватажка? Напевно, шляхтичі приховали цей факт навіть від свого оточення. Про це не знав Обухович, який у щоденнику більше не пропустив жодної події, а також Потоцький, підстольник коронний, який 19 (29) лютого 1664 р. у листі до Є. Любомирського, великого маршала, гетьмана польного коронного, детально описав події під Глуховим, Севськом, Новгород-Сіверським²⁴.

Що ж це за місце Шотіп, де відбулася трагічна подія? Литовське військо, одержавши звістку про наближення бойових частин під командуванням Ромодановського та Брюховецького, швидко рухалося на допомогу до короля з півночі, від Стародуба. Воно переправилося на лівий берег Десни, пройшло повз Новгород-Сіверський. Його передові загони зустріли Яна Казимира вже на правому березі. Храповицький пише, що Шотіп був біля річки²⁵. У двох щоденниках вказана точна відстань від табору короля до Новгорода-Сіверського — $\frac{1}{2}$ милі²⁶. Свого часу існували й різні виміри її довжини, але Храповицький навів таку цифру: відстань від Новгорода-Сіверського до Воронежа на Чернігівщині — 4 милі²⁷. Цей шлях дорівнює 40 км, а на відстані 8 км від першого з них знаходиться с. Комань²⁸. Основний шлях там створює прямий кут. По існуючій дорозі від монастиря до цього села — близько 5 км. Воно розкинулося на південь від Новгорода-Сіверського на березі Десни (що відповідає тим указівкам цитованих вище щоденників, на сторінках яких ідеться про місце перебування короля).

Отже, можна припустити, що це село Комань і є місцем загибелі Івана Богуна, де його, очевидно, поспіхом закопали (може, навіть члени ради). Яку таємницю ховає крутий схил, що відділяє Комань від Новгорода-Сіверського? Чи можна відшукати могилу героя визвольної війни українського народу? Поки ці запитання лишаються відкритими.

Одержано 25.11.85.

---

²⁴ Zbiór pamiątek do dziejów polskich (wyd. Wład. Stan. de Broel-Plater).— Warszawa, 1859.— Т. IV.— С. 154—155.

²⁵ Храповицький. Оп. cit.— С. 461.

²⁶ Ibid.; Пoczobut-Odlanicki. Оп. cit.— С. 80.

²⁷ Храповицький. Оп. cit.— С. 462.

²⁸ Історія міст та сіл Української РСР // Черніг. обл.— К., 1983.— Т. 13.— С. 510.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

В. Б. Антонович, В. А. Бец

Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах *

Павел Тетеря. 1662—1664 гг.

Павел Тетеря происходил из малорусского шляхетского рода, приставшего к казачеству¹; по другим известиям он был родом из мещан Переяславских², получил хорошее образование — по свидетельству летописца был «в науце письменной цвечоный и во всяких речах беглый»³. Начал он службу полковым писарем Переяславским и в 1653 г. получил должность Переяславского полковника. В следующем году вместе с Самойлом Богдановичем, генеральным судьей, и другими Тетеря, после Переяславской черной рады **, отвозил в Москву грамоту, по которой гетман Богдан со всей Украиной добровольно принимали подданство Московского царя. После этого, в течение почти двух лет, нет никаких сведений о Тетере. Затем, когда Богдан Хмельницкий, чувствуя приближение смерти, 6 августа 1656 г., созвал на раду всю старшину казацкую, которая должна была еще при жизни выбрать ему преемника, то указывал на Тетерю как на одного из кандидатов на гетманство в числе других полковников. В продолжение гетманства Выговского и затем Юрия Хмельницкого Тетеря постоянно принадлежал к числу старшин, которые стояли за присоединение Украины к Польше. В переписке польских вельмож Выговский и Тетеря постоянно упоминаются вместе, из чего можно заключить, что Тетеря был самым деятельным его помощником.

Он принимал участие в первом посольстве к царю, которое отправил Выговский с уведомлением об избрании его гетманом. В 1658 г. Тетеря от имени гетмана Выговского ведет переговоры с Беневским о соединении Украины с Польшей; он заключает и подписывает в Межириче договор с условиями подданства Польше, служивший как бы приготовлением к Гадячскому договору ***. В том же году Тетеря опять был отправлен послом в Москву и привез на Украину грамоту с объявлением царской немилости за избиеание Выговским послов запорожских, ездивших с доносом на него. В ноябре 1660 г. Тетеря, по настоянию Беневского, получил должность генерального писаря и тогда же совещался с ним о средствах уничтожения Гадячского договора. В феврале 1662 г. он упоминается в актах с польским чином стольника Полоцкого, он получает от сената инструкцию на ведение переговоров от имени короля с ханом и гетманом запорожским.

Находясь под давлением всеобщего недовольства, Юрий Хмельницкий последовал наконец совету приближенных опытных людей, и главным образом родственника своего Павла Тетеры (женатого на его сестре Елене, вдове Данила Выговского), и в начале октября 1662 г.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 9; 1991.— № 3.

¹ Лет. Велич. кн. II., 36.

² Лев и ц к. Очерки внутр. іст. Малорос.

³ Лет. Вел. II, 38.

** Йдеться про Переяславську раду 8 (18) січня 1654 р.

*** Гадяцький договір, підписаний 16 вересня 1658 р., передбачав перехід України до складу Польщі. В її межах планувалося створити «Велике князівство Руське», надати ряд привілеїв старшині, зробити значні поступки православному населенню і т. п.

оставил гетманское достоинство и постригся в монахи, назначив Тетеря наказным гетманом. Через несколько дней, в средних числах октября, Тетеря созвал в Чигирине представителей правобережной старшины и черни на раду, на которой и был выбран гетманом, под условием оставаться со всем войском запорожским во владении короны Польской. Избрание было не единогласным, так как многие сторонники Велико-

россии сильно протестовали против выбора лица, преданного Польше. Тотчас по избрании Тетеря открыто перешел на сторону поляков. Сохранился целый ряд его писем к королю, относящихся к этому времени, в которых он просит о присылке коронных войск, чтобы с их помощью выгнать Орду и привести Левобережную Украину к подчинению Польше.

Новому гетману немедленно пришлось вступить в борьбу с левобережным гетманом Сомком*, а после падения последнего с его преемником Брюховецким, которые стремились объединить под своей властью оба гетманства.

В то же время запорожцы, услышав об избрании гетманом Тетери и зная его приверженность к полякам, пишут ему, по обычаю, от всего коша письмо, в котором признают нового гетмана и определяют

свои отношения к нему. Вместе с тем, они советуют гетману оставить союз с поляками, предостерегая, что, в противном случае, с ним будет поступлено так, как запорожцы грозили Юрию Хмельницкому. Из письма этого видно, что к прежним опасениям — водворения шляхетского порядка на Украине, прибавился еще страх введения унии. Но Тетеря не обратил внимания на предостережение запорожцев, которые были выразителями общественного мнения народной массы, потому в скором времени начинаются против него восстания, причем запорожцы постоянно оказывают поддержку восставшим. Первым по времени было восстание Поповича, в мае 1663 г., в котором мы видим протест народный против шляхты. Иван Попович, полковник Паволоцкий, ввиду возобновлявшегося господства поляков на Украине, завел сношения с великорусским Киевским воеводой**, и стал оскорблять и изгонять шляхту из своего полка, за что Тетеря хотел его казнить, сделавшись гетманом. Попович обратился с просьбой о заступничестве к некоторым полковникам, сотникам и наконец к митрополиту и Гедвону Хмельницкому*** обещая принять священство, если его оставят в живых. По ходатайству этих лиц гетман простил Поповича и даровал жизнь, после чего тот действительно рукоположился в священники.

Но не прошло и года, как Иван Попович, видя «какие пакости делают ляхи и жидаы священникам» и вообще православным, принял опять звание полковника и возобновил сношения с киевским воеводой, обещая склонить на свою сторону казаков и снова привести Правобережную Украину в подданство царю. Получивши от воеводы царскую грамоту, Попович начал готовить восстание против Тетери. Войдя в соглашение с Сомком, левобережным гетманом, он возвратил-

* Яким Сомко з 1660 р. був наказним гетьманом Лівобережної України.

** Царським воеводою у Києві в цей час був князь Микита Львов.

*** Після відмови від гетьманства Юрій Хмельницький постригся в ченці під іменем Гедвон.

ся в Паволочь и истребил в территории своего полка всю шляхту, которая, надеясь на покровительство Тетери, возвращалась в свои имения на Украине, а также евреев и богатых мещан. Очевидно, восстание носило чисто протонародный характер. Со всех сторон начал стекаться и группироваться вокруг Поповича черный народ; составлялись отряды, расходившиеся из Паволочи в разные стороны, в свою очередь вербовали к себе всякий люд, грабили и убивали купцов и т. д. Соединившись с Сомком, Попович дал полякам целый ряд битв, постоянно разбивая их. В то время на помощь полякам явилась часть старшины казацкой — полковники и сотники, присягнувшие на верность королю и Речи Посполитой. Они соединенными силами осадили Поповича в Паволочи со всем его отрядом, доходившим до 1000 человек. Не желая подвергнуть город приступу и разорению, Попович добровольно вышел из города и предан с пятнадцатью товарищами в руки Тетери. Остальное ополчение, состоявшее под начальством Поповича, просило милости, которая и была им оказана: отобравши у них оружие и коней, ограбивши и поколотивши палками и обухами, им дали свободу; по выражению летописца, «живых пустили, даруя здоровьем»¹.

15 июня того же года Иван Попович был казнен; смертью его было подавлено это восстание. Летописец передает подробности казни. «15 июня этот поп приговорен к такой смерти: сперва раскаленным кирпичем или камнем стереть «гуменцо», что и было исполнено; затем он отдан был в руки палача, который его пытал. Гетман Тетеря никого не пускал к подсудимому, приказал палачу приложить ему к боку раскаленное железо, потом велел и палачу отойти, а сам, взявши бумагу и чернило, допрашивал: кто его подговаривал к восстанию или же он сам его задумал и кого из полковников или сотников он мог бы называть. Палач несколько раз пытал несчастного и после каждого раза отступал от него на некоторое расстояние, а Тетеря допрашивал с глазу на глаз; потом приказал отрубить руки и ноги, а туловище лежало несколько часов на площади и затем было сожжено»².

В одно время с Поповичем погиб и его союзник Сомко, казненный соперником своим Брюховецким, получившим гетманство на левой стороне Днепра. Брюховецкий задумал отнять у Тетери Чигиринское гетманство, он приготовился к походу и уже дошел до Кременчуга, но тут услышал о походе Яна Казимира на Украину и поспешно возвратился в Гадяч, откуда повел оборонительную войну.

Весной 1663 г. Ян Казимир просил сейм помочь ему возвратить под власть Польши Левобережную Украину. В первых числах октября польское войско собралось у Глинян под начальством короля, который привел с собой немецкое затыжное войско. Из Глинян король двинулся в Украину и 30 октября прибыл в Белую Церковь; тут встретил его гетман Тетеря и тотчас, возвратившись в Чигирин, собрал войско, с которым отправился вслед за королем под Глухов; с ним были прежние сподвижники Выговского: Богун, полковник Поднестрианский, Гуляницкий, бывший полковник Нежинский — и другие. Но уже в феврале Тетеря принужден был воротиться в Белую Церковь, получивши известие, что Выговский вышел из Бара, и, пользуясь восстанием крестьян на правом берегу Днепра, намеревается восстановить свое прежнее гетманство. Возвращаясь на правый берег, Тетеря оставил с королем старых полковников из страха, чтобы они не пришли на сторону Выговского. Явившись в Белую Церковь, Тетеря вызвал к себе Выговского будто для переговоров; они сошлись в местечке Рокитной, тут Выговский вместо переговоров был схвачен и казнен*.

¹ Ерлич II, 76.

² Ерлич II, 80, 87.

* Разом з Тетерею у страті І. Вигівського не останню роль відіграв польський полковник С. Маховський.

Между тем, поляки, переправившись через Днепр, стали брать штурмом левобережные города, не сдавшиеся добровольно, и истребляли их жителей; в тех городах, которые не оказывали сопротивления, они оставляли свои гарнизоны. Так они подвигались от Ржищева вдоль по Днепру, Десне и Остру по направлению к востоку. Сильные укрепленные города: Остер, Нежин, Батурин совсем не подверглись нападению: король обходил их, не желая тратить ни времени, ни войска. 15 января он прибыл в Кролевец, где в течение недели ждал к себе гетмана Тетерю, но, не дождавшись, пошел дальше, чтобы помешать Брюховецкому войти в Глухов. Осадивши Глухов, поляки окружили его валами и подвели несколько подкопов, но безуспешно; горожанам удавалось открывать подкопы и вынимать из них порох. Наконец подошел Брюховецкий; в сражении с ним поляки были разбиты, после чего король через Белоруссию возвратился в Польшу.

Еще до ухода короля из-под Глухова, Тетеря, чтобы обезопасить свое гетманство от всяких притязаний, нашел необходимым истребить всех тех из старшин, кто мог быть ему опасен в этом смысле. Он послал королю, занятому осадой Глухова, донос об измене казаков, бывших в королевском лагере в количестве нескольких тысяч, и главным образом на их наказного гетмана Богуня; донос состоял в том, будто Богун, его старшины и вообще все казаки давали знать в Глухов, в какой день или ночь осажденные должны были остерегаться приступа, причем наказной гетман посылал к ним на помощь по несколько сот казаков. Извещал, в каких местечках под валами были подкопы, и таким образом осажденные могли выбирать подложенный порох; два раза посылал им уведомление, где можно легко разбить королевское войско. Далее, Богун известил будто бы Шереметьева и Ромодановского о местах стоянок польских войск. Очевидно, все это были предположения или выдумки, но Тетеря решился на такой донос, чтобы так или иначе избавиться от опасных для него старшин. Результатом этого было то, что Богун и все, поименованные в доносе, были расстреляны, как изменники, по приказанию короля *.

При том король, уходя из Украины, взял с собой, как людей опасных, тоже по доносу Тетери, Гедеона Хмельницкого, Гуляницкого и митрополита Иосифа Тукальского, которые были сосланы в прусскую крепость Мариенбург, где пробывали в тюрьме несколько лет.

После ухода короля из Украины значительный отряд польского войска под предводительством Чарнецкого возвратился на правый берег, разоряя непокорные гетману города и местечки. Тетеря в это время был занят усмирением народного восстания около Коростышова и Паволочи, вызванного размещением на постой кварцяного войска. На помощь восставшим с юга шли запорожцы под предводительством Сирка. Чарнецкий направился к Чигирину, на пути своем разгоняя отряды восставших крестьян, взял Канев и Белую Церковь, отдал Стеблев на ясир¹ союзным татарам, сжег Бужин и Субботов и выбросил из гробов тела Богдана Хмельницкого и его сына Тимоша. Но все эти меры не привели ни к каким существенным результатам: хотя Чарнецкий осадил Сирка в Бужине, но кошевой в самый день Светлого воскресения успел пробиться из города, перебил множество поляков и возвратился на Запорожье, после чего Чарнецкий осадил Ставище и при осаде его был тяжело ранен.

В это время Брюховецкий, собравши войско, отправился добывать Чигирин, на пути взял Черкассы, но под Чигирином ничего не успел и был прогнан Тетерю. Положение последнего после ухода короля было весьма тягостно; он должен был отбиваться от Брюховецкого и помогавших ему московских сил, а между тем, рассчитывать на поддержку народонаселения он не мог, общественное мнение народа давно

¹ На разграбление.

* Цей факт зафіксовано у Чернігівському літописі XVIII ст.

было настроено недружелюбно к Тетери, в котором видело, не без основания, лишь покорное орудие Польши; оно находило сильную поддержку в Запорожье; Тетеря счел положение свое безвыходным и решился оставить гетманство. Еще во время приближения Сирка он готовился бежать в Польшу, что вероятно и исполнил бы, если бы не явился на выручку Чарнецкий; после удаления последнего Тетеря оставил Чигирин и переехал на жительство в Корсунь, взявши с собой часть старшины, клейноды и казну войсковую. Но и в Корсуне он пробыл недолго.

В январе следующего года Брюховецкий уже советуется со своими полковниками о средствах изгнания Тетеры из Украины, с целью соединения всей территории под своею властью, весной он открыл военные действия: отправил Лубенского полковника Гамалию к Чигирину в полной уверенности, что теперь легко будет взять город; но Чарнецкий послал несколько хоругвей войска в подкрепление осажденным, которые мужественно сопротивлялись. В это время Тетеря для обороны Чигирина нанял татар, с помощью которых Чарнецкий несколько раз под Каневом разбил Брюховецкого и принудил его возвратиться за Днепр. Сам Тетеря не участвовал в этом отражении; еще при начале столкновения он уехал в Польшу под предлогом какого-то дела к королю, забравши войсковую казну и все знаки гетманского достоинства, а управление краем поручил старшине и наказному гетману Ханенку. В Украину Тетеря уже не возвратился. Взамен потерянного гетманства и в награду за верность королю он получил богатое поместье на Волыни, местечко Колки, где и доживал век в качестве помещика.

В продолжение пяти лет, до 1670 г., о Тетере нет никаких известий, и только в 1670 г. из отчета Острожской комиссии мы узнаем, что отправляясь в Польшу, Тетеря, кроме казны и клейнодов, взял еще с собой документы, гарантировавшие права и привилегии Украины. В грамоте короля Михаила 22 декабря 1670 г., утверждающей Острожскую комиссию с войском запорожским, говорится, что «казакам не следует заявлять королю своих претензий на Тетерю, так как им раньше было объявлено, чтобы позывали его на суд трибунала; будучи извещен об этом, бывший гетман нарочно проживал в Варшаве и сам хотел разведаться судом, имея средства к защите, желал даже суда для прекращения претензий против него, но не мог дожидаться его. Казаки же воспользовались вовремя и пренебрегли представленной им возможностью, а теперь, когда он находится за пределами Речи Посполитой, никакой суд, ни даже королевский, не может сделать с него взыскания». По всей вероятности, дело идет о захваченных им войсковых клейнодах и сокровищах. После этого мы не имеем больше известий, относящихся к личности Тетеры*.

Демьян Игнатьевич Многогрешный. 1668—1672 гг.

О происхождении и начале служебной деятельности Демьяна Игнатьевича Многогрешного не сохранилось известий. В современном ему обществе он не пользовался уважением, как человек незнатного происхождения, — «мужичий сын», по отзыву современников. Первое документальное известие о нем относится к 1649 году. В реестре казацкого войска, составленном вследствие Зборовского договора, он записан в должности войскового есаула. В декабре 1650 г. Демьян Многогрешный, находясь в том же звании, вместе с Брацлавским полковником Нечаем, явил в книгу гродскую Киевскую королевскую грамоту, подтверждающую статьи Зборовского договора.

* М. І. Костомаров пише, що після серії судових тяжб з поляками П. Тетеря виїхав у Валахію, де зустрів сердечний прийом у господаря. Пізніше він перейшов під протекцію турецького султана.

В следующем году, во время войны, предшествовавшей Берестецкой битве, Многогрешный с отрядом казаков был послан Богуном в погоню за поляками, отступавшими от Каменца, но под Купчинцами потерпел поражение. Затем, в течение шести-семи лет о нем нет сведений. В 1668 г. мы встречаем Многогрешного в звании Черниговского полковника.

В первых числах января этого года гетман Брюховецкий собрал в Гадяч на раду всю старшину левобережную, которая вместе с ним

решила отложиться от подданства Москве, прогнать воевод и поддаться турецкому султану. Так как летописец ясно говорит, что на раде присутствовали все левобережные полковники, а Многогрешный был уже в это время Черниговским полковником, то более чем вероятно, что он также был на раде и вместе с другими приносил присягу в том, чтобы отложиться от Москвы*. Последовало изгнание воевод из большей части городов Левобережной Украины**. В Чернигове «мисто» (неукрепленная часть города) было опустошено и сожжено, но замок, где заперся воевода с великорусским гарнизоном, целое лето без успеха осаждался казаками и польством. Однако Многогрешный не долго оставался верен принятому обязательству. Весной того же

года князь Ромодановский с великорусскими войсками осадил казаков в Котевли, после чего казаки, оставивши Брюховецкого, вошли в сношения с Дорошенком, приглашая его на левый берег Днепра, где его обещали признать гетманом. Многогрешный был одним из первых полковников, изменивших Брюховецкому.

Дорошенко принял приглашение и, сделавшись гетманом обеих сторон Днепра (1668 г.), начал с того, что освободил котевлян от осады, прогнал Ромодановского, после чего продолжал дело изгнания воевод. Вскоре, однако, будучи в Путивле, получил из дому известие, призывавшее его в Чигирин. Он оставил наказным гетманом Демьяна Многогрешного и наказал, во что бы то ни стало, прогнать воевод из Переяслава, Нежина, Чигирина, не подозревая, что Многогрешный втайне благоприятствует Москве и только ждет случая открыто перейти на ее сторону. Пользуясь неурядицами в Левобережной Украине, происшедшими через предводителя запорожцев Суховия и союзных с ним татар, наказной гетман вошел в соглашение с князем Ромодановским; когда же, с наступлением зимы, запорожцы с татарами разошлись по домам, Многогрешный уже прямо начал сношения с московским правительством и всеми средствами старался войти в милость при Московском дворе. Так, например, отпустит всех царских людей, содержащихся под караулом в Борзне, Соснице и Погаре, взятых под стражу во время изгнания воевод Дорошенком. Кроме того, он сумел заслужить покровительство Черниговского архиепископа Лазаря Барановича, пользовавшегося большим авторитетом как на Украине, так и при

* Таємна рада була скликана у Гадячі. В ній взяли участь ніжинський, чернігівський, полтавський, переяславський, миргородський, прилуцький, київський полковники, ряд генеральних старшин та інші особи.

** Мається на увазі повстання 1668 р., яке охопило не лише Лівобережну Україну, а й Слобожанщину.

московском дворе, и Шереметева, посылавшего благоприятные отзывы о нем в Малороссийский приказ. Однако несмотря на все заискивания, Многогрешному пришлось, отправляя в Москву посольство с просьбой о разрешении избирательной рады, просить между прочим упразднения воевод в малороссийских городах, до того отвращение к ним было всеобщим. Впрочем, эта просьба и на этот раз, как и прежде, не была уважена.

Заручившись покровительством в Москве, Демьян Игнатьевич задумал из наказного сделаться полновластным гетманом левой стороны Днепра. С этой целью по отшествии Суховия в конце 1668 года он составил отряды, по большей части из нанятых шляхтичей и, собравши войско, на которое мог опереться в случае нужды, созвал под предлогом рады в Новгород — Северск ближайших городских полковников, которые, запертые во дворе, принуждены были предложить ему левобережное гетманство. Многогрешный, как этого требовал обычай, долго отказывался; по выражению летописца «одмовляясь, як стара дивка хорошего жениха», но наконец согласился и принял присягу в верности от своей старшины. В это самое время возвратились из Москвы Максаковский игумен Ширкович и обозной Петр Забела, посланные еще в прошлом году советом левобережной старшины испросить у царя прощения за измену Брюховецкого. Послы принесли грамоту, по которой вместе с прощением всему народу левобережному и старшине разрешалось выбрать себе отдельного гетмана, так как Дорошенко с Правобережной Украины отдан был полякам по Андрусовскому договору и следовательно не мог править левым берегом и подчиняться двум государям.

3-го марта 1669 года собрана была в Глухове генеральная рада, на которой снова гетманом выбран Демьян Игнатьевич; он принес присягу на верность царю. Здесь в присутствии князя Ромодановского и других чиновников, присланных из Москвы, и архиепископа Лазаря Барановича постановлены были новые договорные статьи, в которых повторялся договор, заключенный с Богданом Хмельницким, с некоторыми изменениями, клонившимися к ограничению местного самоуправления*.

Вскоре после Глуховской рады новый гетман получил царскую подтвердительную грамоту, по которой Алексей Михайлович в знак прощения малороссиянам всех их прежних измен и шалостей отпускал на Украину 258 человек пленных, взятых в предыдущих битвах.

Получивши известие об избрании Многогрешного, Дорошенко не мог так легко помириться с «умалением своего рейменту». Не теряя времени, он отправил часть своего войска на левый берег Днепра с приказанием всеми средствами отклонять народ от Многогрешного и привлекать к подчинению прежнему гетману. Демьян Игнатьевич, в свою очередь, выслал против этого войска наказного гетмана Стрыевского с городскими и кампанейскими полками. В первой битве под Рогинцами Стрыевский разбил войско Дорошенка; затем борьба тянулась с переменным счастьем до половины сентября, пока наконец Дорошенко не отозвал обратно войско, успевшее привести в подчинение ему всю Лубенщину и часть прилежащих к ней полков.

После этого Многогрешный еще не сразу успокоился на гетьманском уряде: он больше года употребил на подчинение себе левого берега. Только в 1670 году ему удалось наконец овладеть всей Левобережной Украиной. В летописи сохранился один эпизод из этой внутренней борьбы, показывающий как мало казацкие предводители обра-

* Глухівські статті 1669 р. забороняли гетьману безпосередні зносини з іноземними державами, обмежували переходи селян у козацтво. Водночас вони дещо зменшили кількість царських воевод на Україні та фіксували їх прерогативи виключно військовими справами. Проте в цілому ці статті були новим кроком на шляху обмеження автономії України.

щали внимание на благосостояние народа, когда дело шло об удовлетворении своего личного честолюбия. Воспользовавшись тем, что после Острожской комиссии Дорошенко, занятый деятельными сношениями с Турцией *, оставил без защиты Лубенщину, Многогрешный послал туда кампанейский полк под предводительством Кияшка, который очень круто повел дело объединения Левобережной Украины: он «безчеловечно и тиранско вирубал» людей, выезжавших из сел и городов за припасами. Вследствие таких жестокостей территория Лубенского полка и прилежащие к ней местности, где дольше всего держались сторонники Дорошенка, принуждены были наконец покориться Многогрешному.

Покоренное силой население, естественно, не могло дружелюбно относиться к гетману и тот, не уверенный в своей личной безопасности, решил выбрать новую резиденцию; по его просьбе Московское правительство указало ему новую столицу, Батурин, и прислало отряд стрельцов для охранения его особы. С этого времени вошло в обыкновение посылать гетману отряд телохранителей, которых он должен был содержать и которые наблюдали за его действиями.

Не имея другого способа отомстить своему противнику, Дорошенко исходатайствовал у Константинопольского патриарха соборное его проклятие, что тотчас же сделалось известно всей Украине. Сначала Многогрешный не придавал этому значения, но случившееся вскоре с ним несчастье (апплектический удар) и сам он, и его современники сочли следствием этого проклятия. Тогда он обратился к царю с просьбой ходатайствовать перед патриархом о снятии с него отлучения и о том, чтобы, в случае его смерти, даровали наследственное имение в Черниговском или Стародубском полку его семейству — матери, жене и детям — «где бы они могли вести мирное житие». Скоро он получил грамоту на просимые земли вместе с разрешением от патриарха. Вероятно, в это время он начал строить церкви в Нежине и Батурине; кроме того, обещал построить в Братском монастыре церковь и устроить школу.

Желая, в свою очередь, подавить соперников, Многогрешный прибегает к постоянным доносам: уже в апреле 1669 года был послан в Москву генеральный судья Самойлович; вместе с челобитной, составленной на основании Глуховских статей, он привез от гетмана донос на Дорошенка в том, будто бы тот поддался турецкому султану и бранил московского царя. Были присланы даже статьи договора, заключенного Дорошенко с султаном; подлинность их сомнительна, но, во всяком случае, они интересны для нас тем, что в них высказываются желания людей, пытавшихся всеми средствами доставить Украине политическую автономию. Вслед за тем, в начале 1670 года, Многогрешный доносил в Малороссийский приказ о неблагонадежности запорожского гетмана Ханенка и о дружбе его с Крымским ханом. В 1671 году Многогрешный задержал послов Ханенка, возвращавшихся с острожской комиссии, и держал под стражей, пока не получил из Москвы приказа выпустить их. Кажется, в том же году Многогрешный принимал участие в усмирении Разина, а именно он задержал и отправил в Москву одного из его агентов и затем послал на помощь великорусским войскам против Разина отряд казаков под предводительством генерального есаула Гвинтовки и своего брата Василия **.

* У переважної більшості вітчизняних істориків (дожовтневих і радянських) не викликає сумнівів той факт, що у 1669 р. П. Дорошенко уклав договір з Туреччиною про протекторат. Власне, про це пише згодом і сам В. Б. Антонович.

** Наймані полки гетьманського війська брали активну участь у придушенні селянської війни 1667—1671 рр. під керівництвом С. Т. Разіна. Разом з військами белгородського воеводи вони розгромили сили повстанців в Острогозьку, Чугуєві, Балакмі, Змієві та інших містах.

Выказывая полнейшую преданность Московскому правительству, Демьян Игнатьевич вначале поддерживал хорошие отношения с великорусскими наместниками: Ромодановским, Шереметевым и др., чтобы иметь сильных сторонников, и по-видимому успел в этом: на все его посольства из Москвы получались дружелюбные ответы, доносы его принимались благосклонно, хотя им не придавали большого значения. В действительности же положение его становилось непрочным: гетман настаивал на том, чтобы точно определены были границы с Польшей и указывал необходимость присоединения к Малороссии пограничного города Гомеля, жители которого прислали о том челобитную, жалуясь на притеснения польских урядников; предложение это было отклонено боярской думой, но гетман, несмотря на полученный отказ, принял Гомель под свое покровительство. На просьбы гетмана об определении границ приходили уклончивые ответы, что Московское правительство в свое время договорится с поляками о границах, а гетману сообщит о результатах. В малороссийском приказе Многогрешному ставили в вину неисполнение статей Глуховских: вопреки условию он не высылал обратно крестьян, беглых из Великороссии, а, напротив, принимал их и позволял селиться в своих владениях.

С другой стороны, гетман завел с Дорошенком сношения, возбуждавшие подозрения старшин, которые немедленно сообщали о них в Москву: сношения эти состояли в следующем: когда в 1671 году польский полковник Пиво начал грабить окрестности Киева, то Многогрешный, сообщив в Москву свои опасения по этому поводу, разрешил своим казакам переходить к Дорошенку и вместе с ним воевать против поляков.

В начале февраля следующего года гетман прямо заявил перед Московскими послами о том, что Дорошенко состоит с ним в постоянной переписке и навеки с ним помирился; что Дорошенко не только отказался от притязаний на левую сторону Днепра, но и даже подверг наказанию своих союзников, татар, пограбивших левобережных жителей. Сверх того, Многогрешный высказывал желание, чтобы царь принял Дорошенка в свое подданство. Все это доказывало хорошие отношения между двумя гетманами, чем не замедлили воспользоваться враги Демьяна Игнатьевича. Враждебно же к нему относилась вся старшина казацкая; она не могла простить Многогрешному насильственного его избрания, притом личный характер гетмана постоянно усиливал раздражение в среде старшин.

Демьян Игнатьевич Многогрешный был человек нрава вспыльчивого и необузданного; чувствуя свою силу, он злоупотреблял правом бесконтрольного суда над старшинами, которым пользовались гетманы. Из «статей» гетмана Самойловича мы узнаем, что Демьян Игнатьевич, под видом суда, позволял себе разного рода жестокости и притеснения над старшинами: часто в нетрезвом виде доходил до того, что в случае противоречия бросался на старшин, бил их и даже рубил саблей; притом, гетман без суда смещал их с урядов и на их место назначал своих родственников и друзей. Так, в 1671 году он лишил должности переяславского полковника Дмитрашка-Райча и управление переяславским полком поручил генеральному бунчужному Стрьевскому. Далее, гетман лишил уряда Стародубского полковника Рославца, а на его место поставил своего родственника Шумейка; Черниговский полк отдал брату своему, Василию Многогрешному, и вообще все важные должности старался заместить близкими людьми.

Сознавая недовольство старшины, гетман сделался очень подозрителен, он запретил своим старшинам всякие сношения с начальниками стрелецкими и с великорусскими послами.

Все эти причины, вместе взятые, давали богатую почву для доносов, от которых особенно страдала Украина того времени.

Действительно, еще в начале 1671 года, едва успел Многогрешный утвердиться на гетманском уряде, на него поступил донос от Ханенка в том, будто он вместе с Дорошенком думает поддаться султану. Этому первому доносу в Москве не придали значения, но раз он был принят, то этим самым обеспечивался прием доносов и на будущее время.

В начале следующего года на гетмана начали поступать доносы от стрелецкого начальника Неелова и от старшин: генерального обозного Петра Забелы, войсковых судей Самойловича и Домонтовича, полковника Дмитрашка-Райча и генерального писаря Мокриевича. Они жаловались на самоуправство гетмана над семейством Киевского полковника Константина Солонины, доносили о дружелюбных сношениях с Дорошенком, о том, что гетман на бенкетах сам пьет за его здоровье и других заставляет пить; что он собирается будто бы ехать к нему на свидание в Киев и помогает ему деньгами, будто он хочет женить своего племянника, Михайла, на дочери Дорошенка. Сверх того прибавляли, будто гетман позволяет себе резкие выражения против царя; запрещает старшинам видаться с московскими людьми и следит за их действиями через своих слуг. Будто гетман уверял старшин, что царь требует их всех в Москву, чтобы оттуда удобнее сослать их в Сибирь. Наконец, будто бы гетман готовился избивать царских чиновников в Батурине и других городах.

Все эти доносы возбудили наконец в Москве подозрения, которые еще больше подтверждались резкими выходками гетмана перед царскими послами. Так, например, в 1671 году перед подьячим Савиным, он грозил восстанием, если царь отдаст Киев полякам. Вскоре прибыл другой посол, Танеев, перед которым гетман, будучи в нетрезвом состоянии, очень резко выражал свое неудовольствие на то, что его послы не были допущены в Москве к совещанию с польскими послами о делах, касающихся Украины, и на то, что царь помогал полякам деньгами в найме войска для покорения Дорошенка. Демьян Игнатьевич до того увлекся, что обещал ограбить поляков, которые будут возвращаться с деньгами из Москвы, и даже грозил перейти со всей левобережной Украиной в подданство турецкого султана.

Все это, разумеется, было передано в Москву и привело к тому, что на последний донос, к которому прибавлено было предложение от старшины схватить гетмана и доставить в Москву, получен был утвердительный ответ, следствием которого и был арест Многогрешного.

Ночью с 12 на 13 марта 1672 года старшины: Петр Забела, Домонтович, Самойлович, Карп Мокриевич, Дмитрашко-Райч, бывший полковник Стародубский Рославец и наказной Нежинский полковник Уманец с отрядом стрельцов схватили Демьяна Игнатьевича спящего, связали и увезли из Батурина в Москву. Все это было сделано так тихо и поспешно, что никто до следующего утра не знал о случившемся и «затяжное» войско, охранявшее особу гетмана, не могло оказать ему защиты.

Друзья Многогрешного после катастрофы над ним поспешили в Москву с доносами, чтобы избавиться от грозившей ему участи; по обычаю того времени подвергался преследованию не один только обвиняемый в преступлении, но вместе с ним несли ответственность его друзья и родственники.

Немедленно была получена царская грамота, по которой управление краем поручалось старшинам, выказавшим свою преданность царю: Забеле, Самойловичу и Домонтовичу.

В половине апреля начался суд над Многогрешным. Обвинительными пунктами были поставлены присланные на него доносы. Сначала Демьян Игнатьевич все отрицал, отвечая на все обвинения, что он человек простой и, если что-нибудь в его поступках и подало повод к подозрению в измене, то все это было им совершено без всякого преступного умысла; впоследствии, под пыткой, он сознался в сношениях с

Дорошенком, хотя отрицал измену и все другие обвинения и уверял, что действовал без сообщников.

Вместе с бывшим гетманом привлечены были к суду: брат его Василий Многогрешный и бывшие друзья его: генеральный есаул Гробович и Матвей Гвинтовка; хотя последний и отрекся от дружбы с бывшим гетманом и поспешил с доносом немедленно после его ареста. Все они отрицали обвинение гетмана в измене и давали показания, по-видимому вполне оправдывавшие их.

По старинным правам казацким, они сами, войсковым судом, должны были судить гетмана и старшину. Поэтому Алексей Михайлович предлагал отправить подсудимых на Украину, но старшины, управлявшие краем, просили не присылать Демьяна Игнатьевича, ввиду могущих произойти на Украине волнений, а судить его в Москве. Но народ не был доволен таким самоуправством старшин, можно видеть из отписки князя Ромодановского в Москву о народном волнении, когда старшины опасались, чтобы народ не избил их. Узнавши о несчастье, постигшем Многогрешного, и желая облегчить его участь, Дорошенко писал Киевскому воеводе, что в характере его сношений с Демьяном Игнатьевичем не было ничего предосудительного, так как они велись исключительно с целью упрочить мир между обеими частями Украины, что могло вести скорее к славе, чем к бесчестью царя. Однако это обстоятельство несколько не послужило в пользу Многогрешного, а скорее было обращено против него.

Демьян Игнатьевич Многогрешный и его брат были приговорены к смертной казни, но перед самым исполнением приговора на площадь принесен указ, по которому смертная казнь заменялась вечной ссылкой в Сибирь вместе с их семьями и другими подсудимыми. На другой день им объявлена была царская милость, а именно: Демьяну Игнатьевичу ассигновалась на дорогу 15 руб., Василию — 10, остальным по 5 рублей и позволялось взять с собой самые необходимые для обихода вещи. Небольшое имущество бывшего гетмана приказано было употребить на постройку церквей, которые он начал строить. В Москву прислано было семейство Демьяна Игнатьевича — его жена, два сына и дочь, племянник Михайло и две работницы, — после чего все осужденные вместе были отправлены в Тобольск и затем определены в казачью службу и разосланы по разным городам. Демьян Игнатьевич был отправлен на жительство в Селенгинск, где был приписан в дети боярские. Жил он в ссылке довольно долго. В 1688 году он вместе с сыном Петром принимал участие в усмирении восстания восточных бурят. Это последнее известие о нем; о мужском потомстве его ничего не известно, потомки же его дочери до половины XVIII столетия встречаются в Селенгинске*.

(Далі буде)

Підготовка до друку та коментарі
В. М. Рички і В. А. Смоля.

* Дочка колишнього гетьмана вийшла заміж за дворянина І. Бейтанела, а онука — за священника місцевої церкви.

ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ НА УКРАЇНІ : ОЧИМА ІСТОРИКІВ, МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ.

Ред. колегія : Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас,
М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко.

Київ : Видавництво політичної літератури України.
1990. — 590 с.

В умовах перебудови всіх сфер суспільного життя виникає нагальна потреба переосмислення історії України, всебічного висвітлення мало-відомих сторінок історії українського народу. Серед цих проблем помітне місце займає голод на Україні в 1932—1933 рр. Понад півстоліття ця трагедія замовчувалася у вітчизняній історіографії. Саме тому заслуговує на особливу увагу книга, що вносить суттєвий доробок у ліквідацію цієї «білої плями» історії, навколо якої не раз кипіли пристрасті. Значення книги вбачається передусім в тому, що вона дає відповідь на ключове питання: в чому полягають справжні причини, наслідки жахливих подій початку 30-х рр. на Україні.

Правдиво і досить повно висвітлити одну з найболючіших проблем нашого минулого допомагають документальні матеріали, які щойно розсекречені та вперше обнародовані. Це постанови, директивні листи, телеграми ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У, РНК УРСР, документи місцевих партійних комітетів та виконкомів Рад, вищих партійних інстанцій, а також доповіді, інформації органів державної безпеки, прокуратури, юстиції, листи і заяви трудящих.

Документальні матеріали свідчать, що народна трагедія мільйонів людей стала наслідком сталінської моделі колективізації. На початку 30-х рр. у республіці проводилось примусове, з широким застосуванням репресій, здійснення згубної для селянства хлібозаготівельної політики. Саме ці обставини обумовили катастрофічний стан у сільському господарстві, а потім і виникнення масового голоду. Це лихо — неминучий результат спроб партійно-державного керівництва перебудувати сільськогосподарське виробництво в дусі ідей казарменного, зрівняльного соціалізму.

Своєрідним ключем до сприйняття архівних матеріалів є статті відомих вчених-істориків, які вміщені в рецензованій книзі (С. С. Діброви, М. І. Панчука, С. В. Кульчицького, В. Л. Савельєва). Вони доводять, що передумови голоду в 1932-1933 рр. закладалися значно раніше, а згубні наслідки його ще довго давалися взнаки. В зв'язку з цим аналізуються принципові питання здійснення на Україні колективізації форсованими темпами, розкриваються численні перегини, зокрема у ставленні до середняка. На основі аналізу архівних джерел розкрито, як низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів призводили до деградації сільськогосподарського виробництва, зменшення валових зборів зерна, що стало однією з причин продовольчих труднощів, а згодом й голоду.

Згадані статті і архівні джерела показують, що в Компартії України мало місце неоднозначне ставлення до трагічних подій, які насувалися на республіку. Партійно-державне керівництво виходило з усталених підходів про те, що людям заборонялося говорити правду. В книзі наводяться документи, які свідчать, що керівництво України свідомо приховувало від громадськості реальну картину ситуації, що

склалася. Навесні 1932 р., коли голод на Україні вже набув значного поширення, С. Косіор писав Й. Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, які голодують, проте це тільки результат місцевого головогостяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні треба категорично відкинути». У березні 1933 р., маючи офіційні дані ДПУ УРСР про голодування у 139 районах республіки, Косіор у інформації до Сталіна зменшує цю цифру до 103 (стор. 8).

При всій неоднозначності оцінок ролі С. Косіора, В. Чубаря, Г. Петровського у здійсненні антиселянської політики Й. Сталіна цілком очевидна їх неспроможність протистояти диктату «вождя» та його соратників. Важливо, що в книзі показані дії В. Молотова і Л. Кагановича, котрі приїздили у ті трагічні дні на Україну не для того, щоб рятувати людей від смерті, а запроваджувати всі адміністративні і насильницькі методи для вивезення з республіки зерна. Водночас тисячі комуністів, як свідчать документи, насамперед керівники районних партійних, радянських органів, колгоспів, радгоспів, сільрад, низових партійних осередків, які виступали проти насильницьких методів хлібозаготівель, розділили трагічну долю українського селянства.

Варто також підкреслити, що на базі новітніх наукових розробок та виявлених статистичних, демографічних матеріалів робиться спроба відповісти на одне з болючих питань: скільки ж людей в республіці померло від голоду. Цій проблемі присвячена стаття С. В. Кульчицького. Однак остаточної відповіді на поставлене питання автор не дає, хоча проводить всебічний аналіз різних наявних джерел. Показується, що Сталін намагався приховати наслідки голоду. Саме тому він поклав на органи державної безпеки додаткові обов'язки, пов'язані з обліком демографічних процесів, а сам взяв на себе функцію єдиного інформатора з питань смертності, народжуваності і загальної кількості населення.

Останнім часом окремі публіцисти стверджують, що голод на Україні був передбачений керівництвом країни. Це питання не обходять і автори рецензованої книги. Вся сукупність документальних матеріалів, розміщених в книзі, а також аналітичні статті не дають підстав стверджувати, що ця трагедія була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією. Разом з тим архівні джерела дають уявлення про те, що ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вживали певні заходи для зменшення масштабів лиха. Вони приймали рішення про подання потерпілим областям республіки продовольчої, насінневої, фуражної допомоги, про створення спеціального дитячого фонду, відкриття пунктів харчування, сирітських притулків тощо. Проте оголошені заходи були запізнілі, і вони суттєво не вплинули на відвернення народної трагедії.

Важливо, що з виходом рецензованої книги порушено пріоритет зарубіжної історіографії, представникам якої тривалий період належала ініціатива в розробці проблем голоду на Україні. Разом з тим в книзі показано, що з самого початку процес формування уявлень про голод на Україні проходив в контексті складної міжнародної обстановки, зазнавав впливу протистояння різних політичних сил та ідеологічних течій. Все це, звичайно, не могло відповідним чином не позначитися на характері сучасної західної історіографії голоду 1932—1933 рр. Водночас в книзі акцентується увага на тому, що багато з проблем, про які писали західні українознавці, нині визнаються і в нашій літературі.

Рецензована книга робить помітний внесок у розкриття історичної правди про голод на Україні в 1932—1933 рр. Однак, на нашу думку, одна із суттєвих причин голоду на Україні вбачається також у відсутності реального політичного і економічного суверенітету республіки, що особливо виявилось в 30-ті рр. Найболючіші проблеми, зокрема хлібо-

заготівельна політика, пов'язані з життям українського народу, як свідчать документи, вирішувалися в центральних, союзних органах. Діяльність партійних комітетів, радянських і господарських органів України спрямовувалася на виконання за будь-яку ціну спущеного зверху плану хлібозаготівель. А клопотання партійно-радянського керівництва республіки перед РНК СРСР про припинення вивозу зерна і борошна за межі України в умовах продовольчої кризи викликало лише невдоволення з боку керівників країни. На жаль, поза увагою авторів та упорядників книги залишилась діяльність профспілкових організацій, не розкрита їх позиція під час голодомору.

Переосмислення історичного минулого, всебічне висвітлення всіх проблем, пов'язаних з голодом, має належати перш за все радянським історикам. Разом з тим варто враховувати, що у вивченні цієї тематики набула досить серйозного досвіду західна історіографія. Ця обставина висуває потребу творчого об'єднання сил, спільної праці над тими складними питаннями, що потребують докладної розробки. А результати цього співробітництва можуть бути більш ефективними, якщо обидві сторони рішуче позбудуться різного роду стереотипів і звичних пропагандистських нашарувань.

Отже, на нашу думку, книга, що рецензується, сприятиме глибокому вивченню зазначеної проблеми. Її з інтересом зустрінуть не лише фахівці, а й всі, хто цікавиться історією України.

В. П. ШЕВЧУК (Київ)

Одержано 14.02.91

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.

Теми дисертацій і монографій

Теми докторських і кандидатських дисертацій, затверджені Бюро наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки 28 червня 1990 р.

Докторські дисертації

Данилюк Д. Д. (Ужгород) — Проблеми історії Закарпаття в історіографії з найдавніших часів і до теперішнього часу.

Казьмирчук Г. Д. (Київ) — Радянська історіографія декабристського руху (1917—1990 рр.).

Лебеденко О. М. (Переяслав-Хмельницький) — Анархізм на Україні в 1918—1921 рр.

Липинський В. В. (Донецьк) — Становлення і розвиток нової системи освіти УРСР в 20-ті роки.

Сірогодський М. О. (Сімферополь) — Соціально-економічні процеси в українському селі (1953—1964 рр.).

Стрішенець М. М. (Тернопіль) — Дрібне товарне виробництво і зародження мануфактур на Україні в другій половині XVI — середині XVII ст.

Щетенко Л. А. (Херсон) — Політична боротьба навколо Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів.

Кандидатські дисертації

Борисенко О. А. (Харків) — Куркульство України в роки непу (соціальні риси, динаміка, господарська діяльність).

Ковальська І. М. (Дніпропетровськ) — «Колокол» О. І. Герцена та Україна.

Кравцов А. І. (Дніпропетровськ) — Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України та Великобританії (20—30-ті роки).

Куликовська Г. М. (Луцьк) — Радянська історіографія російсько-польських революційних зв'язків 20—30-х років XIX ст.

Литвинова Т. Ф. (Дніпропетровськ) — Відбиття суспільно-політичної думки на Україні другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. в тодішній публіцистиці та документах родинних архівів козацької старшини.

Ніколаєнко М. Ф. (Сімферополь) — Розвиток кооперативного руху в Криму (1921—1929 рр.).

Ольховик Н. М. (Київ) — Книговидавнича діяльність В. І. Рапп та В. І. Потапова у Харкові (1900—1907 рр.).

Пантелеймоненко А. О. (Полтава) — Сільськогосподарські товариства на Україні: зародження, основні напрями діяльності і значення (кінець XIX — початок XX ст.).

Проданюк Ф. М. (Київ) — Спроба реставрації буржуазно-поміщицького ладу на Україні в квітні — листопаді 1918 року та її крах.

Романюк І. М. (Київ) — Сільськогосподарська кооперація на Україні (1921—1927 рр.).

Святець Ю. А. (Дніпропетровськ) — Соціально-економічна типологія селянських господарств України в роки непу (масові джерела і методи їх дослідження).

Семенов В. О. (Сімферополь) — Національна політика Радянської влади в Криму в 20-х роках.

Собчинський В. А. (Кам'янець-Подільський) — Соціально-економічний розвиток міст Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.

Удод О. А. (Запоріжжя) — Проблеми історії українсько-російських відносин XVI — першої половини XVIII ст. в радянській історіографії кінця 30-х—80-х рр.

Федака С. Д. (Ужгород) — Відкриття та перевидання «Слова о полку Ігоревім»: культурно-історичні аспекти.

Федунов В. В. (Сімферополь) — Ради Криму та Північної Таврії (березень 1917 — квітень 1918 рр.).

Ченцов В. В. (Дніпропетровськ) — Документи ВНК—ОДПУ (ВЧК—ОГПУ) як джерело вивчення політичного і економічного становища України 20-х — початку 30-х років.

Ченцова Н. В. (Дніпропетровськ) — Документи Коша Нової Запорізької Січі як джерело з історії Катеринославщини.

Шабельник Г. П. (Кременчук) — Витоки ідеології революційного народництва на Україні (70-ті роки XIX ст.).

Шарпатий В. Г. (Київ) — Діяльність М. О. Скрипника в галузі культурного будівництва на Україні (1927—1933 рр.).

Анонс!

У 1991 р. «Український історичний журнал» планує надрукувати:

— **теоретичні статті:** предмет політології, побутова історична свідомість на порозі змін: сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні;

— **питання вітчизняної історії у дослідженнях зарубіжних авторів** (цикл статей);

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** розділи з «Нарисів історії України»; розділи з праці Ореста Субтельного (Канада) «Україна. Історія»; утворення Кримської АСРР; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежем; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альєнде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 рр.;

— **розповідь про німецькі колонії на Україні;** українських січових стрільців; вермахт 1941 року: обличчя ворога; «Бюро» доктора Візенталя; сталінщина і терор у Червоній Армії;

— **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні у новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь І. Х. Баграмяна про Київське оточення; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; середньовічний трактат «Пересторога Україні»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею;

цикл нарисів «Чужинці про Україну» (з XVI ст.);

— **цикл розвідок з історії запорізького козацтва** (до 500-річчя); статей з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; шлюбне життя у Київській Русі;

— **науково-публіцистичні нариси про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипін, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція;**

— **спогади:** трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР в Києві у 1941—1943 рр.;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Пискорського, В. Пічети та ін.;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; конституційні поправки 1944 р. в арсеналі сталінської політики; поранення і смерть генерала Ватутіна;

— **твори В. Б. Антоновича «Гетьмани України»; М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»

Сарбей В. Г. Становление и консолидация нации и подъем национального движения на Украине во второй половине XIX в. 3

Новый взгляд на проблему

Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинизна и судьба западноукраинской интеллигенции (20—40-е годы XX в.) (*Продолжение*) 17

Малоизвестные страницы истории

Гриневич В. А. Образование Наркомата обороны УССР в 1944 г.: из истории одной политической игры 29

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 38

К 125-летию со дня рождения академика М. С. Грушевского

Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.) (*Продолжение*) 50

Методология и методика исторических исследований

Смолий В. А. Феномен украинского казачества в общенсторическом контексте 61

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польская историческая литература об украинском казачестве 73

ИНТЕРВЬЮ

Рудич Ф. М. Институт политических исследований: проблемы и перспективы 79

СООБЩЕНИЯ

Украинцы за рубежом

Виднянский С. В., Сюсько И. Н. (*Ужгород*). Русины-украинцы в Чехо-Словакии: процесс национального самосознания 86

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Сас П. М. Историк украинского казачества А. Ригельман 96

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

О первых днях Великой Отечественной войны 109

Драматическая страница истории чекистского подполья в Киеве (1941—1942 гг.) 121

Мыцьк Ю. А. (*Днепропетровск*). Первый украинский историко-политический трактат 129

Предостережение Украине 133

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Яковлева Т. Г. (*Ленинград*). Гибель Ивана Богуна 139

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (*Продолжение*) 143

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шевчук В. П. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Темы диссертаций и монографий 157

НОВІ КНИГИ

Аллилуева С. Двадцять писем к другу.— М.: Книга, 1990.— 216 с.

Антохина — Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз: Полит: портр.— М.: Книга, 1990.— 288 с.

Балязин В. Н. Фельдмаршал Михаил Богданович Барклай-де-Толли: Жизнь и полковод. деятельность.— К.: Воен. изд-во, 1990.— 302 с.

Бойков В. Э., Иванов В. Н., Тощенко Ж. Т. Общественное сознание и перестройка.— М.: Политиздат, 1990.— 287 с.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь.— М.: Прогресс, 1990.— 367 с.

Винниченко В. К. Відродження нації: Ч. III: Репринт. відтворення вид. 1920 р.— К.: Політвидав України, 1990.— 542 с.

Голод 1932—1933 років на Україні: Оцима істориків, мовою документів.— К.: Політвидав України, 1990.— 605 с.

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа.— К.: Лыбидь, 1990.— 398 с.

Евреинов Н. Н. Тайна Распутина: Репринт. воспроизвед. изд. 1924 г.— М.: Моск. правда, 1990.— 80 с.

Егоров В. К. История в нашей жизни.— М.: Наука, 1990.— 191 с.

Желтухин В. М. Виробнича діяльність робітничого класу Української РСР (1966—1980).— К.: Лыбидь, 1990.— 203 с.

Канцелярук Б. І. Як українські переклади творів В. І. Леніна стали «націоналістичними».— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.— 48 с.

Киреева Р. А. К. Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в.— М.: Наука, 1990.— 267 с.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 2.— К.: Наук. думка, 1990.— 694 с.

Климец Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні.— К.: Наук. думка, 1990.— 143 с.

Кон Н. Благословение на геноцид: Миф о всемирном заговоре евреев и «Протоколах сионских мудрецов».— М.: Прогресс, 1990.— 247 с.

Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья: (Археол. карта).— К.: Наук. думка, 1990.— 132 с.

Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1990.— 221 с.

Лукьянов С. М. О Вл. С. Соловьеве в его молодые годы: Материалы к биограф.: Кн. 2—3. Вып. 1: Репринт. воспроизвед. изд. 1918 и 1921 гг.— М.: Книга, 1990.— 366 с.

Народне господарство Української РСР у 1989 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка, 1990.— 464 с.

Наука і культура. Україна: Щорічник: Вип. 24.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.— 575 с.

Нет безымянных героев: Очерки.— Донецк: Донбас, 1990.— 127 с.

Новиченко Л. М., Русанівський В. М., Толочко П. П. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.— 48 с.

Отчий край '90: Іст.-літ. зб.: Вип. 4.— К.: Молодь, 1990.— 191 с.

Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А. Бакунина.— М.: Наука, 1990.— 319 с.

Писарев Ю. А. Тайны первой мировой войны: Россия и Сербия в 1914—1915 гг. М.: Наука, 1990.— 220 с.

Попов В. М. Одесса — Варна: прямые связи.— Одесса: Маяк, 1990.— 142 с.

Просуленко А. А. Человек и город: Соц.-экон. развитие городов Донецкой обл.— Донецк: Донбас, 1990.— 88 с.

Революция на Украине: По мемуарам белых: Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г.— К.: Политиздат Украины, 1990.— XXXII, 435 с.

Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно.— М.: Т-во «Возрождение» Всерос. фонда культуры; Т-во «Грань», 1990.— 77 с.

Споконвічно українська земля: Іст. зв'язки Північ. Буковини з Росією і Наддніпр. Україною: Документи і матеріали.— Ужгород: Карпати, 1990.— 469 с.

Так зародилось братство: Воспоминания (участников Словацкого национального восстания).— К.: Политиздат Украины, 1990.— 421 с.

Трехсотлетие Дома Романовых, 1613—1913: Репринт. воспроизвед. юбилейного изд. 1913 г.— М.: Современник, 1990.— 320 с.

Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине, 1917—1920 гг.— К.: Наук. думка, 1990.— 239 с.

Чернышук В. Ю., Процаков Д. В. Интервью с Крещатика.— К.: Политиздат Украины, 1990.— 95 с.

1 крб. 80 к.

Індекс 74499

НАУКОВА ДУМКА

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн. 1991. № 5. 1—160.